

**ЎЗБЕК
ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИ
МАСАЛАЛАРИ**

VII

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

VII китоб

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси ҳақиқий аъзоси –
академик **Тўра Мирзаев** таваллудининг
80 йиллиги муносабати билан чоп этилган илмий
мақолалар тўплами*

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент – 2018

УЎК 398(≈512.133)(092)

КБК 82.3г(5Ў)

М 54

Ўзбек фольклорининг билимдони, халқ дostonларининг улкан тадқиқотчиси Ўзбекистон Республикаси ФА академиги Тўра Мирзаев таваллудининг 80 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами. Китоб олимнинг ҳаёти, илмий-ижодий фаолияти ва фольклоршуносликнинг долзарб муаммоларига доир мақолалардан таркиб топган бўлиб, фольклоршунослар, илмий жамоатчилик ва кенг китобхон оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари доктори Шомирза ТУРДИМОВ

Нашрга тайёрловчилар:

Шаҳноза НАЗАРОВА

Барно МИРЗАЕВА

Тақризчилар:

Филология фанлари доктори Дармоной ЎРАЕВА

Филология фанлари бўйича

фалсафа доктори (PhD) Мунис Жўраева

ISBN 978-9943-19-423-6

© ЎзР ФА “Фан” нашриёти, 2018

СЎЗБОШИ

Инсоният тарихида барча билим-амаллар, касб-хунар малакаси отадан болага, устоздан шогирдга, пирдан муридга мерос ўтиб келмоқда. Халқ айтади: “Отадан кўрган ўқ йўнар, онадан кўрган тўн бичар”. Фарзанд отани, мурид пирни, шогирд устозни қадрлашида ҳикмат кўп. Энг асосийси бунда билим-амал, касб-хунар анъаналари барқарор шакл олган, қувват манбаини топган.

Фольклор – халқ оғзаки ижоди ёшига нисбатан, фольклоршунослик фани навқирон ҳисобланади. Хусусан, ўзбек фольклоршунослигининг шаклланиш даври XX асрнинг аввали деб кўрсатилиши бежиз эмас. Айни шу даврда фольклор асарларини тизимли ёзиб олиш, ўрганиш бошланди. Бу вақтларда фаолият юритганлар орасидан Ҳоди Зарифнинг фольклоршунослигимиз асосчиси сифатида тан олиниши шунчаки танлов эмас.

Устознинг шогирдлари орасида Тўра Мирзаевнинг ўрни алоҳида. Аввало, Ҳоди Зариф бошлаб берган йўлнинг давом этишида, домла асос солган фольклор хазинасининг кўз қорачиғидай асраб-авайлаб сақланиши, бойитилишида у ёққан чироқ – фольклор бўлимининг ўзбек фольклоршунослиги марказига айланишида Тўра Мирзаевнинг хизматлари катта. Эндиликда Тўра Мирзаевнинг неvara шогирдлари ҳам бу соҳа ривожига ўз ҳиссаларини қўшишга асатойдил киришмоқда. Демак, пирдан муридга, устоздан шогирдга ўтаётган яратувчанлик қуввати бардавом.

Ҳаётни хайрли ишлар безайди. Устоз Тўра Мирзаев 80 ёшдан ошди. Домланинг ҳаёт ва ижод йўли фольклоршунослигимизнинг хосиятли йўли ҳисобланади.

Азиз ўқувчи! Сизнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу тўплам устоз Тўра Мирзаевга ҳамкасblлари, шогирдларининг эҳтироми, фольклоршунослик соҳасидаги

изланишларининг маълум бир хулосалари. Ўзбек фольклоршуносларининг устозлар шарафига тасниф этилувчи анъанавий “Ўзбек фольклоршунослиги масалалари” илмий тўплами мавжуд. Қўлингиздаги ушбу тўплам уларнинг еттинчиси ҳисобланади.

Устозга ва сиз азиз китобхонларга бу совғамиз манзур бўлади, деб умид қиламиз.

**СИЙРАТ
МОҲИЯТИ**

АЛПОМИШ САОДАТИ

1.

Бухоронинг шимолидаги Шофиркон қадимдан машхур. Вардонзе қўрғони, Хожа Ориф Моҳитобон – Ревгарий мақбараси, Ҳазорнур қадамжоси, Чилдухтарон, Ғойиб ота, Саййид ота заёратгоҳлари бу ҳудудда бунёдкорлик, маданият-маърифат тарихан ўзига хос равишда гуллаб-яшнаганини, бу тупроқда номдор фарзандлар бисёр бўлганини кўрсатади.

Шофирконнинг замонавий фарзандлари бу зиёбахш анъанани муносиб давом эттириб келмоқдалар. У бугун азамат деҳқонларидан ташқари, ўзининг, айниқса, меҳнаткаш олимлари билан машхур. Унинг фан номзоди, доцент, фан доктори, профессорлардан иборат қисмининг ўзиёқ бир неча юз кишини ташкил этади. Айтишларича, Шофиркон Ўзбекистон вилоятларидаги туманлар ичида мамлакатга энг кўп олим етказиб берган туман саналади. Гап миқдор ёки санокдагина эмас, албатта. Улар сафида наинки Ўзбекистон, ҳатто, халқаро миқёсда тан олинган, ўз соҳасининг атоқли вакили сифатида шуҳрат топган намояндалар ҳам оз эмас.

Шулардан бири Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, фольклоршунос олим Тўра Мирзаевич Мирзаевдир.

2.

Тўра ака инсон сифатида ҳам, олим сифатида ҳам пешанаси ярқираган киши.

2006 йил олим таваллудини нишонлаш тадбирида мен ҳаяжон билан шундай деган эдим: “70 ёшга кирган фарзандни отаси туғилган кун билан табриклаганини эшит-

ганмисиз? Бугун тонгда Бухородан Тошкентга кўнғироқ қилиб оталари Мирзо бобо ўғиллари Тўра акани қутлуғ айёмлари билан табрикладилар. Бундай иқбол ҳаммага ҳам насиб этавермайди”.

Тўра Мирзаев фан ташкилотчиси, улкан фольклоршунос олим сифатида хорижда ҳам, ўзимизда ҳам мутахассислар, касбдошлар томонидан алоҳида эътироф этилади. Лекин уч мамлакат раҳбари, уч Президент томонидан атоқли олим деб таъкидланган олимларимиз борми, йўқми, аниқ билмайман. Туркия, Қирғизистон, Ўзбекистон Республикаси Президентлари – Сулаймон Демирел, Аскар Акаев ва Ислон Каримовлар у ёки бу давра суҳбати эмас, расмий мақола ва маърузаларида Тўра Мирзаевни таниқли олим сифатида тилга оладилар.

Устоз-шогирдлик анъанаси деган гап бор. Бу ҳақдаги кўпдан-кўп ҳикматли сўзларни, нақлларни, ривоят ва ҳикоятларни биламиз. Бу масалада мен Тўра Мирзаевни ўз устози – Ўзбек фольклоршунослиги асосчиси Ҳ.Т. Зарифовга шогирдлик садоқатини барчамизга, келгуси авлодларга ҳам эталон даражасидадир, дегим келади. Экканингни ўрасан, деб бежиз айтишмаган. Тўра Мирзаевнинг устозга кўрсатган фидойилиги шогирдларидан қайтди. Ўзбек фольклоршунослигининг таниқли намояндалари бўлган филология фанлари докторлари Б.Саримсоқов, А.Мусақулов; ҳозирда бу йўналишда сидқидилдан, фаол меҳнат қилаётган филология фанлари докторлари – М.Жўраев, Ш.Турдимов, Ж.Эшонкулов ва бошқа ўнлаб хорижлик ҳамда ўз мамлакатимиздаги фольклоршунослар Тўра аканин шогирди эканлигидан фахрланадилар ва бунга гард туширмасликка интиладилар.

Бевосита ва билвосита устоз-шогирдлик намуналарини биламиз. Шу маънода, ҳозирда фаолият кўрсатиб келаётган қатор таниқли халқ бахшилари Қора бахши, Чори бахши, Шоберди бахши, Абдуназар бахши, Қаҳҳор бахши каби халқ бахшилари ҳам бор. Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол, филология фанлари доктори И.Ҳаққулов каби эл-юрт ичида танилган шахслар ҳам Тўра Мирзаевни устоз сифатида ардоқлашини назарда тутсак, бу саховатпеша ин-

соннинг устоз-шогирдлик мақомида ҳақиқатан ҳам пешанаси ярақлаганига ишонч ҳосил қиламиз.

Тўра Мирзаевнинг фазилатлари ҳақида гапирилар экан, унинг бу даражага етувидаги яна бир омилни алоҳида таъкидлаш ўринли. Бу омил Тўра аканинг оилапарварлиги, оилага меҳр-муҳаббати ва айни вақтда, деярли 60 йилдан буён ҳаётнинг борчилиги-йўқчилиги, паст-баландликларини бирга баҳам кўриб келаётган рафиқалари Раъно опа Равшанованинг сабрли садоқатидадир.

3.

Халқ оғзаки ижодини ўрганиш Тўра Мирзаевнинг хоҳиши, ҳавасигина эмас, қисмати бўлиб қолганлиги унинг 25 ёшлари атрофидаёқ маълум бўлди. У 1960 йилда Мамарайим бахшидан “Нурали” достонини ёзиб олди, кейинчалик нашр этди (янглишмасам, 25 йил ўтгач, шогирдларидан бири бу дoston ҳақида номзодлик ишини ҳам ёқлади).

Салкам 50 йил мобайнида Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида, Ўрта Осиёнинг Ўзбекистонга туташ ҳудудларига уюштирилган фольклор экспедицияларида шахсан иштирок этди, раҳбарлик қилди.

Деярли ярим асрдан буён собиқ Иттифоқдаги ва халқаро миқёсдаги туркий халқлар оғзаки ижоди масалаларига бағишлаб ўтказилган йирик анжуман йўқки, уларда Тўра Мирзаев ташкилотчилардан бири сифатида ва маърузаси билан иштирок этмаган бўлсин. Ҳозир Ўзбекистонда ўтказилаётган бундай тадбирларнинг ташкилотчиси ва ташаббускорларидан бири шу олимдир. Бунинг учун Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир, Пўлкан шоир каби буюк бахшиларимиз 100 йиллигига бағишлаб ўтказилган (академик И.Мўминов раҳбарлигида) анжуманларни, Тошкентда ташкил этилган туркшунослар ҳамда олтойшунослар халқаро конференцияларини эслаш кифоя.

XX асарнинг сўнги чораги ва XXI асрда “Алпомиш”нинг ўзимизда ўрганилиб, нашр этилиши, халқаро миқёсдаги эътирофи ва тадқиқига таъсир, бевосита Тўра Мирзаев номи билан боғлиқ дейиш мумкин. 15 йил аввал жаҳон халқ оғза-

ки ижодининг бу мумтоз намунаси Германияда немис тилида чоп этилди. 1999 йил бевосита Тўра Мирзаев раҳбарлиги ва Россия Фанлар академияси ходими, таниқли олима Мирбадалова билан ҳамкорликда тарихда илк бор унинг икки тил – Ўзбек ва рус тилидаги (таржимон – М.Абдурахимов) академик нашри амалга оширилди. Нашрга дoston ҳақидаги мухтасар тадқиқот, матн муסיқасининг нотага солинган шакли, рус тилига ўгирилган матн учун изоҳ ва луғат илова қилинди. Бу нашр эпосдек улкан фольклор асарини чоп этишнинг жаҳон миқёсидаги ибратли намуналаридан бири бўлиб қолди. 2000 йилда Карл Райхл таржимасида Тўра Мирзаев қаламига мансуб “Алпомиш” дostonининг ўзбек вариантлари” асари немис тилида чоп этилиши ўзбек олимининг халқаро миқёсда тан олиниб бораётганининг яна бир далили бўлди. Бу, айни вақтда, Ғози Олим Юнусов, Ҳоди Зарифов, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Малик Муродов, Муҳаммадносир Саидов кабир фольклоршунос олимларимизнинг илғор анъаналари муносиб давом эттириляётганини кўрсатди.

Тўра Мирзаев тадқиқотлари Ўрта Осиё, Татаристон, Озарбайжон, Бошқирдистон, Олтой олимларидан ташқари В.Жирмунский, В.Путилов, К.Райхл каби халқаро миқёсдаги фольклоршунос назариётчилар томонидан юқори баҳоланди.

Туркий дostonларни ўз қобифидагина эмас, типологик ва қиёсий ўрганиш зарур деган коцепцияни Тўра Мирзаев янада мустаҳкамлади. Хусусан, ўзбек халқида “Алпомиш”нинг икки версияси мавжуд экани, у ана шу икки йўналишда тарқалгани ҳақида Тўра Мирзаев илгари сурган фикр ҳамкасбларнинг кўпчилиги томонидан тан олинди, бу ноёб асарнинг келиб чиқиши, тарқалиши вариантлари ҳақидаги баҳс ва тортишувларга жиддий ойдинлик киритди. Атоқли адабиётшунос В.М.Жирмунский ўзбек олимининг бу йўналишдаги изланишларини юқори баҳолаб, “Алпомиш”нинг ўзбек вариантларини қиёслаш асосида чиқарилган хулосалар билан Тўра Мирзаев бу принциплар асосида туркий дostonлар устида тадқиқот олиб боришга “пойдевор кўйди” деган эди. Зеро, Тўра Мирзаев “Алпомиш”нинг ўттизга яқин бахшилар томонидан ижро этилган, ўттиз бешга яқин вариантини ўзаро чоғиштириб,

қийслаб ўрганиши у ҳақда улкан олимнинг шундай хулосалар чиқаришига омил бўлди.

Тўра Мирзаев Жаҳон фольклоршунослиги тадқиқида ноёб деб баҳоланишга муносиб нашрларни амалга ошираётганига яна бир мисол ишлатиш ўринли бўлади. У бахши Раҳматулла Юсуф ўғли ижро этган “Гўрўғли” туркумидаги йигирма етти дostonни умумлаштириб чоп эттирди. Устоз олим яқинда ўзбек фольклоршуноси, профессор Маматқул Жўраев, таниқли олмоншунос олим, доцент Хурсанд Раҳимов ҳамда немис олимаси Келлер хоним ҳамкорлигида Германияда чоп этилган икки жилдли ўзбек фольклоршунослиги каталогининг яратилишига бош-қош бўлди.

Агар юқоридаги маълумотлар ёнига Тўра Мирзаевнинг узoқ йиллар мобайнида Ўзбекистон Фанлар академияси вице-президенти, Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директори лавозимларида меҳнат қилгани, шу институт қошидаги докторлик илмий даражасини берувчи кенгаш раиси, “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали бош муҳаррири бўлганини; унинг раҳбарлигида кўп жилдли ўзбек фольклори намуналарининг ўттиз етти китоби чиққанини, ҳозирда юз жилдли ўзбек халқ ижоди ёдгорликларининг дастлабки жилдлари чиқа бошлаганини эътиборга олсак, унинг ташкилотчилик фаолияти нечоғли серқирра ва салмоқли, илмий-ижодий салоҳияти нақадар серунум эканига гувоҳ бўламиз.

Бу тинимсиз меҳнат ва изланиш Тўра Мирзаевни ҳақли равишда Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланишига асос бўлди.

4.

Тўра Мирзаевнинг сўнги босқичдаги изланишларида фольклоршуносликнинг методологик муаммолари алоҳида ўрин тутади. Бунга унинг, айниқса, “Гўрўғли” ва “Алпомиш” ҳақидаги икки салмоқли мақоласи далилдир.

“Алпомиш” туркуми ўттиз икки дostonдан иборатми?” мақоласининг ёзилишига янги авлод бахшилари томонидан бу буюк дostonнинг сохта намуналари яратила бош-

лагани, “Алпомиш” туркуми дostonлари сонини қўпайтиришга уринишдан ташқари, халқ ижоди шаффофлигини сақлаш” уни “тўқима, улама, сохта намуналар билан булғамаслик” зарурати сабаб бўлди. Бу масалага профессор Ҳ.Зарифов 1930 йиллар аввалидаёқ эътиборни тортган эди.

Тўра Мирзаев, айниқса, тўпловчилик ишларининг метод ва методологияси бузилмаслиги заруратига эътиборни қаратади. Аслида, “мустаҳкам, барқарор эпик анъаналардан ташқарида, анъана билан бадиҳа ўзига хос бир мутаносибликда бирлашмаган ҳолатларда фольклор асари бўлмайди”¹, – деб ёзади Тўра Мирзаев.

“Эпоснинг жонли оғзаки намуналари сўла бошлаган ёки ўз шаклини ўзгартираб бораётган даврнинг ҳосилалари сифатида юзага келган бундай намуналарни ҳам ёзиб олиш, ўрганиш, уларнинг халқ оғзаки бадий ижоди билан муносабатини аниқлаш, шунингдек, бахшиларда индивидуал ижодкорлик ҳиссининг кучая бориш жараёнини теран кузатиш ҳамда замонавий мавзуларда одоб-ахлоққа доир улар томонидан яратилаётган термаларни тадқиқ этиш бугунги фольклоршунослигимизнинг муҳим вазифаларидандир” деган қараш мутахассислар олдига ечилиши зарур қатор муҳим муаммоларни қўйди. Зеро, бу методологик ёндашув “янги”, сохта фольклор асарлари пайдо бўлишининг, бу масаладаги сохтакорликнинг олдини олиши мумкин”.

Юқоридаги фикрларга асосланган Тўра Мирзаев: “Айрим тадқиқотчилар ва, ҳатто, бахшилар ўйлаганидек “Алпомиш” туркуми ўттиз икки дostonни ўз ичига олмайди, дostonнинг маъно моҳияти, поэтик қурилиши, унда куйланган давр, ғоя ва образлар мантиғи бундай кенг миқёсли туркум яратилишини тақозо” этмайди, – деб хулоса чиқаради. Зотан, “Алпомиш” дostonи ўзининг тасвир миқёслари жиҳатидан ҳар қандай туркумдан кенг ва улуғвордир”². Хўш, шундай бўлса, “Ёдгор” дostonининг яратилишини қандай изоҳлаш мумкин, деган ҳақли савол туғилади. Олим изланишларида, фикримизча, бу саволнинг ҳам тўғри жавоби топилади. “Алпомиш” дostonидаги “Ёдгор” билан боғ-

¹ Ўзбек тили ва адабиёти. 2017, 6-сон, 11-бет.

² Шу ерда. 18-бет.

лиқ айрим ижодкорликка ҳавола тасвирлар бу ёш қаҳрамон эпик биографияси тўғрисида мустақил дoston яратиш зарурлигини тақозо этади¹.

Тўра Мирзаевнинг фольклоршунослик методологиясига бағишланган навбатдаги мақоласи “Гўрўғли” туркуми дostonларининг яратилиш даври” деб аталади². Мақола номида дostonнинг яратилиш даври ҳақидагина гап борадигандек туюлса-да, унда, аслида, “Гўрўғли” билан алоқадор қатор назарий-амалий муаммолар, айниқса, бу асарга ёндашувнинг айрим муҳим методологик масалалари ёритилади.

Маълумки, бу ноёб эпоснинг йигирмага яқин халқ бахшиларидан ёзиб олинган вариант ва версиялари мавжуд. Бинобарин, у ниҳоятда кенг ҳудудда тарқалиши жиҳатидан ҳам ноёб. Шу вақтгача ҳамон бу асар у ёки бу халқнинг мулкидир, аслида, у ёки бу халққа мансубдир, деган бахслар давом этиб келади. Тўра Мирзаевнинг мазкур масалага қарashi ўзига хос: айрим фольклор асарлари, жумладан, “Гўрўғли” туркуми ҳам “қачонлардир яратилиши ҳамда тарихий-ҳаётий ва мифологик асослари жиҳатидан бир ёки бир неча негизга бориб тақалсалар-да, кейинги тараққиётида оғзаки ижро шароитларида уларни куйлаб келган ҳар бир халқнинг ўз миллий эпосига айланган”³.

Баъзи олимлар “Гўрўғли” силсила дostonларининг дастлаб юзага келган ўрни Жанубий Озарбайжон эканини ва, ҳатто, унинг бош қаҳрамони тарихий шахс бўлганини эътироф этадилар. Тўра Мирзаев бу фикрни инкор этмайди, унда муайян илмий қараш мавжудлигини таъкидлайди. Лекин, айтиш мумкин, бу нуқтаи назарга муайян бир танқидий муносабат ҳам билдиради.

Ўзбек олими фикрича, “Гўрўғли”ни XVII асрда яратилган деб қараш ва унинг қаҳрамонини ўша вақтда Жанубий Озарбайжонда яшаган шахс номи билан боғлаш туркум дostonларнинг саноғини, аввалги даврларда яратилганини ва уларнинг қадимий замири XVII асрда яшаган шахсдан анча

¹ Шу ерда. 19-бет.

² Ўзбек адабиёти: таъсир ва типология. –Т.: Мухаррир. 2013. 17–28-бетлар.

³ Шу манба. 17-бет.

аввалги замонларга мансуб эканини инкор этиши мумкин. Бу туркум дostonларнинг фақат айримларигина XVII-XIX асрларга мансуб, айримлари эса “қайта шакллантирилган, ва ҳатто баъзиларига “янгича “бадий либос” кийдирилган”. Шу маънода, эпосга, хусусан, “Гўрўғли”га “Халқ ижтимоий-маънавий ҳаёти билан қанчалик чамбарчас боғланган, тарихий воқелик ва тарихий жараён билан қанчалик шартланган бўлмасин, унинг реал нухаси эмас, балки бадий тасвиридир”¹, деб қараш тўғри бўлади.

Узоқ йиллар давомида халқ оғзаки ижоди намуналари, хусусан, дostonларга, уларда ижтимоий муаммоларнинг акс этиши нуқтаи назаридан баҳо бериш тамойили ҳукм сурди. Тўра Мирзаев бу масалани инкор этмаган ҳолда, халқ оғзаки ижоди намуналари, хусусан, дostonларга ҳам, энг аввало, бадий асар сифатида қараш, бинобарин, улардаги бадииятга қараб баҳо бериш зарурлигини таъкидлайдики, бу қарашнинг бадий асар моҳияти ва аҳамиятини белгилашдаги ўрни нечоғли муҳим эканини таъкидлашнинг зарурати бўлмаса керак.

Фольклоршуносликда шу вақтгача “Гўрўғли” типдаги силсила дostonларнинг, асосан, бир халқдан иккинчисига ўтиб тарқалиши таъкидланади. Тўра Мирзаев фикрича, бу қарашда жон бор, лекин уни қатъий равишда қабул қилишга шошилмаслик зарур. “Менинг кузатувим бўйича, – дейди у, – ўзбек, туркман, озарбайжон версияларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида генетик асосларга бориб тақалади, ва демакки, турли нуқталардан тарқалиб, ёйилиш ареалига эга бўлади”². Тўра Мирзаев кузатишлари ва хулосаларига кўра “Гўрўғли”нинг “ҳатто ўзбек версияси икки хил генетик асосга эга”. Шу тариқа ўз кузатишлари ва деярли ярим асрлик иш тажрибасига асосланиб, Тўра Мирзаев бу масалада янги бир назарий фикрни илагари сурадики, фольклоршунослик фани методологияси учун у муҳим аҳамиятга эгадир. Унга кўра, халқ оғзаки ижоди намуналари, айниқса, эпос ва унинг версия, вариантларига макон ва замондаги силжиши ҳамда шунинг таъсиридаги ҳаётнинг, тарихнинг “акс садола-

¹ Шу манба. 27-бет.

² Шу манба. 23-бет.

ри” дан келиб чиқиб, дoston шу “даврда яратилган” деб хуло-са чиқариш тўғри бўлмайди. Шу ўринда машхур турк олими Огоҳ Сирри Лаванд билан ўзбек олими Тўра Мирзаевнинг дoston бош қахрамони исми кейинроқ яратилган бўлиши мумкин, деган қарашлари уйғун эканини такидлаш лозим.

“Гўрўғли” дostonлар силсиласининг (озарбайжон ва турк версиялари – 28–30; туркман версияси – 20; ўзбек версияси – 100–105 дoston) яратилиш даври ҳақидаги Тўра Мирзаевнинг яна бир хулосаси эътиборлидир. Бундай кўламдор туркум сўнгги икки-уч аср мобайнида яратилиши мумкин эмас, улар анча узоқ даврлар маҳсулидир, деб ҳисоблайди олим.

Тўра Мирзаев “Гўрўғли” дostonлар туркумининг дастлабки намуналари “Китоби дадам Кўркут” ва “Алпомиш”-дан сўнг Ўрта Осиё минтақасида пайдо бўлди деган нуқтаи назарда туради ва қарашларини дoston марказида акс этган Чамбил мамлакатадаги давлатнинг ташкил топишида ўз ифодасини топган бадий талқин Ўрта Осиёда содир бўлган худди шу ижтимоий ҳаракатларга мос туриши билан изоҳлайди.

Бу – узоқ йиллардан буён туркий фольклоршуносликда давом этиб келаётган тортишувли, баҳсли масала ҳал бўлди дегани эмас, албатта. У ҳақда янги-янги изланишлар давом этиши, янги-янги илмий қарашлар илгари сурилиши табиий. Лекин бир нарса аниқки, бу каби масалалар ўрганилиши давом этар экан, ўзбек олими Тўра Мирзаевнинг мазкур муаммолар хусусидаги узоқ йиллик изланишлари, хулосалари мутахассисларнинг шубҳасиз, эътиборини тортади. Улар Тўра Мирзаев тадқиқотлари, хулосаларига муносабат билдирмай ўтишлари мумкин эмас. Зеро, академик Тўра Мирзаевнинг “Алпомиш” дostonининг ўзбек вариантлари”, “Халқ бахшиларининг эпик репертуари”, “Эпос и сказитель”, “Ўзбек халқ шеърляти”, “Гўрўғли” туркумидаги дostonларнинг яратилиш даври” ҳамда “Алпомиш” туркуми ўттиз икки дostonдан иборатми?” сингари ўттиш маданий меросимизга бағишланган мақола, тадқиқот ва монографиялари ўзбек халқининг бугуни ва келажакдаги маданий-маънавий нуфузини мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИНИНГ АТОҚЛИ НАМОЯНДАСИ

Ҳоди Зариф асос солган ўзбек фольклоршунослиги мактабининг Марказий Осиёдаги етакчи илмий мактаблардан бири даражасида танилиши ва бугунги ривожиди фидойи фан ташкилотчиси, эпосшуносликнинг фундаментал назарий масалаларини юксак илмий даражада ҳал қилган йирик олим Тўра Мирзаевнинг хизматлари бениҳоя катта. Т.Мирзаев 1936 йил 6 март куни Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги Чандир қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Саврак қишлоғида дунёга келди. 1943–1953 йилларда Ибн Сино номли ўрта мактабда таҳсил олди. 1953 йили Бухоро давлат педагогика институти (ҳозирги Бухоро давлат университети) тарих-филология факультетининг ўзбек тили ва адабиёти бўлимига ўқишга кирди.

1957 йилда институтни имтиёзли диплом билан тамомлагач, махсус йўлланма билан Сурхон воҳасига ишга юборилиб, 1957–1958 йилларда Жарқўрғон туманидаги Какайди қишлоқ фуқаролар йиғини ҳудудидаги мактабларда ўқитувчилик қилди. Бўлажак фольклоршуносликнинг халқ оғзаки бадиий ижодиёти дурдоналарини илмий тадқиқ эта билиш иқтидори ҳам худди шу даврда кўртак ёза бошлаган эди. У кўнглида сўз санъатига ҳавас уйғонган ёшларни адабий ўлкашунослик сирлари билан таништирди¹. Жарқўрғон туманидаги 5-сонли мактабда “Ёш фольклоршунослар тўғараги”ни тузиб, сўзга чечан момолару “қумқулоқ” болалардан алла, ёр-ёр, келин салом, айтим-олқишларни, мақол, топишмоқ ва эртақларни ёзиб олишни ташкил этди.

¹ Қаранг: Мирзаев Т. Адабиёт тўғарақларини ташкил этиш тажрибасидан // Ўқитувчилар газетаси. —Тошкент, 1961, 16 март.

У фольклоршунослик амалиётида биринчи бўлиб неварасини тиззасига олиб ухлатаётган боболарнинг алласи – “хўйя” намуналари матнларини ёзиб олди ва шу тариқа асосан Жанубий Ўзбекистондагина сақланиб қолган бу жанр ҳақидаги илк маълумотлар тўпланди. Ўқувчилари билан биргаликда ўтказган фольклор экспедицияларидан бирида Жарқўрғонда истиқомат қилувчи зукко дostonчи Мамадрайим бахши хузурида бўлиб, ундан “Нурали” дostonини ёзиб олди. Ана шу илк изланишлар жараёнида асрлар давомида бахшилар тилидан тушмаган халқ дostonлари бадииятини ўрганиш ҳамда бахшилар эпик ижодиётининг ўзига хос жиҳатларини илмий тадқиқ этиш иштиёқи юзага келди. Шу тариқа ўзининг фольклоршунослик фаолиятини тўпловчиликдан бошлаган Т.Мирзаев халқ оғзаки бадий ижодиёти асарларини ёзиб олиш ва системалаштириш борасида муайян тажрибага эга бўлган истеъдодли мутахассис сифатида 1960 йилнинг кузида ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти аспирантурасига хужжат топширди.

Институтнинг пешқадам олимлари Тўра Мирзаевнинг кенг кўламли филологик тадқиқотларга тайёр бўлган ёш мутахассис эканлигини эътироф этишди ва у аспирантурага қабул қилинди. 1961–1964 йилларда аспирантурада таҳсил олиб, атоқли фольклоршунос олим Ҳ.Зарифов раҳбарлигида “Алпомиш” дostonининг ўттизга яқин вариантларини қиёсий таҳлил қилди.

Т.Мирзаевнинг аспирантлик даврида ўзбек-лақайлар фольклорини тўплаш ҳамда бахшилар ижодиётини жонли ижро жараёнида ўрганиш мақсадида 1963 йил июнь–август ойларида Жанубий Тожикистоннинг Восеъ, Данғара, Қўрғонтепа, Колхозобод туманлари бўйлаб ўтказган экспедицияси, айниқса, самарали бўлди¹. Бу экспедиция натижасида Данғара тумани-

¹ Ўзбек халқ дostonчилиги анъаналарини ўрганишда муҳим босқич сифатида эътироф этилган мазкур илмий экспедиция ҳақида тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: Мирзаев Т., Муродов М. Ўзбек халқ оғзаки ижоди дурдоналарини излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1963. –№1; Мирзаев Т. “Алпомиш” дostonи вариантларини излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1964. –№2. – Б.78–79; Яна ўша. Қўшқиялик бахши // Ўзбекистон маданияти. –Тошкент, 1964 йил, 8 июль; Яна ўша.

нинг Жорибқўл қишлоғида яшовчи 80 яшар Тўла соқи Ҳайбат ўғли репертуарида “Алпомиш” достонининг ўзига хос варианты мавжудлиги аниқланди. Бу илмий кашфиётнинг аҳамияти шунда эдики, “Алпомиш” достонининг Тўла соқи Ҳайбат ўғли вариантыда Барчиннинг отаси Қармишбой деб аталиши атоқли олим Ҳоди Зарифнинг “Шажараи тарокима”даги “ўғуз элини оғизлариға қаратиб кўп йиллар беклик қилган етти қизнинг иккинчиси Қармишбойнинг қизи ва Момишбекнинг ҳалоли Барчин сулув эрди” деган қайднома “Алпомиш” достонига дахлдор деган илмий фаразини¹ тасдиқловчи ғоят муҳим далил бўлди. Чунки “Алпомиш” достонининг Тўла соқи Ҳайбат ўғли Т.Мирзаевга айтиб берган вариантыда ҳам худди Абулғозий Баҳодирхон ёзганидек², Барчиннинг отаси Бойсари эмас, балки Қармишбой деб аталади. Бунинг устига “Тўла соқининг гувоҳлик беришича, XIX асрнинг II ярми – XX аср бошларида яшаган Ҳайбат соқи Шомол ўғли, Қундуз соқилар куйлаб келган “Алпомиш” достони вариантларида ҳам Барчиннинг отаси Қармишбойдир. Буни Арал қишлоғида яшаётган Ула соқи, Мустафоқул соқилар ҳам тасдиқлайди”³.

Ўзбек-лақай бахшилари репертуаридаги “Алпомиш” достонига Қармишбой образининг мавжудлиги тасодифий бўлмай, генеалогик афсоналар сюжетининг ҳам деталларидан биридир. Чунки “лақай” уруғининг келиб чиқиши ҳақидаги генеалогик афсонанинг 1948 йил 4 октябрда Кўлоб вилоятининг Дават қишлоғида яшовчи 104 яшар Эшқувват отадан ўқитувчи К.Дўсаев ёзиб олган вариантыда ҳам Қармиш образи мавжуд. Афсонада айтилишича, Қармиш Чингизхоннинг кенжа укаси исми бўлиб, лақайларнинг бобокалони сифатида талқин қилинган⁴. Шунингдек, В.В.Бар-

Тожикистонда яшаётган ўзбек достончилари ижодини ўрганиш ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1964. –№5. –Б.64–66.

¹ Зарифов Х. “Алпомиш” эпосининг асосий мотивлари // Шарк юлдузи. –Тошкент, 1957. –№1. –Б.129.

² Кононов А.Н. Родословная туркмен, сочинение Абул-гази хана хивинского. –М.-Л., 1958. –С. 78.

³ Мирзаев Т. “Алпомиш” достони вариантларини излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1964. –№2. –Б.79.

⁴ Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. –Сталинабад, 1954. –С.23–25.

тольднинг қайд қилишича, Қўрқут отага нисбат берилувчи мақоллардан тузилган “Аталар союзу” номли қўлёзмадаги 75-ҳикматда Қўрқутнинг отаси Қармиш ёки Қирмиш дейилган¹.

Ана шу маълумотларнинг ўзи ҳам Т.Мирзаевнинг ўзбек-лақай бахшилари репертуаридаги дostonларни ёзиб олиш ва бу ҳудуддаги дostonчилик анъаналарини тадқиқ этиш мақсадида олиб борган экспедицион изланишлари қахрамонлик эпоси сюжетининг генетик илдизларини аниқлашга доир ғоят қимматли маълумотларни берганлигини кўрсатади. Экспедиция давомида Жанубий Тожикистонда яшовчи бахши-шоирлар ижодини кенг қўламда ўрганган Т.Мирзаев колхозободлик Бўрибой Аҳмедовдан “Алпомиш” дostonини, Колхозобод туманидаги Тошрабoт қишлоғида яшовчи 66 яшар Назар Шукуровдан “Хонойим”, Данғара туманининг Гулбулоқ қишлоғида истиқомат қилувчи 85 яшар Шомурод соқи Бойман ўғлидан “Авазхоннинг Гирдоб кўлига сафари”, Зардолубоғ қишлоғилик 68 яшар Моро соқи Жалматовдан “Тўрўғлининг нобуд бўлиши” дostonи, шунингдек, “Ёзи билан Зебо” дostonидан парчалар, бир неча эртақлар, қўшиқлар, термалар ва мақолларни ёзиб олди. Бундан ташқари, ўрганилган ҳудудда Мустафоқул соқи, Ула Ҳайбат ўғли, Бозор Шеров, Бўрон соқи, Авғон Раҳимов, Қорахон соқи ва бошқа бахшилар яшаб, дoston куйлаётганликлари аниқланди. Мазкур экспедиция материаллари тадқиқотчига Жанубий Тожикистонда яшайдиган ўзбек бахшилари репертуарини умумўзбек дostonчилик анъаналари тизимида қиёсий-тарихий жиҳатдан текшириш, фольклорда версия ва вариантликни ўрганиш, дostonчиликдаги жонли ижрочилик анъаналарининг сақланиш даражаси ва тараққиёт қонуниятларини аниқлаш, эпик сюжетларнинг тарқалиш доираси ҳамда бахшичилик санъатида рўй бераётган ўзгаришларни таҳлил қилиш имконини берди. Натижада “Алпомиш” дostonи ўзбек вариантларининг ўзига хос хусусиятлари, дoston сюжетининг тарихий асослари, ривожланиш босқичлари

¹ Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ // Сочинения. Т.V. –М.: 1968. –С.484.

ва тарқалиш ареали, дostonчиликда версия ва вариантлик масалаларига бағишланган илмий мақолалари юзага келди¹.

Аспирантура таҳсили тугагач, ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтда ишга қолдирилган Т.Мирзаев 1964 йил апрелдан 1966 йил июль ойигача Фольклор бўлимининг кичик илмий ходими лавозимида ўз илмий тадқиқотларини давом эттирди.

Фольклор асарларини барча тур ва жанрлар асосида яхлит тадқиқ этишининг илмий методларини такомиллаштиришга катта ҳисса қўшган Т.Мирзаев ўзининг ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосини ўрганишга доир изланишларини умумлаштириб, 1965 йилда “Алпомиш” дostonининг ўзбек вариантлари” мавзуидаги номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Мазкур тадқиқот жаҳоннинг кўплаб йирик олимлари, жумладан, XX асрнинг атоқли филолог олими академик В.М.Жирмунскийнинг жуда юксак баҳоси ва муносиб эътирофига сазовор бўлди. У диссертация автореферати билан танишиб чиққач, Т.Мирзаевга қуйидаги хатни ёзган эди: “Сиз мазкур ишингиз билан энг машхур ўзбек дostonларини барча вариантлари бўйича тадқиқ қилишдек янги йўналишга пойдевор қўйгансиз. Бу эса ўзбек халқ ижодини ҳар томонлама ўрганишда жуда муҳим аҳамият касб этади, деб ҳисоблайман. Ўзбеклар орасида “Алпомиш” дostonининг икки типи мавжудлигини кашф этганлигингиз менда катта қизиқиш уйғотди. Чунки дostonнинг Бўри бахши версияси сифатида тавсифланган типи менга маълум эмас эди. Шу боис тадқиқотингизнинг бу хулосаси мен учун жиддий янгилик бўлди”.

Дарҳақиқат, нафақат ўзбек, балки туркий халқлар фольклоршунослигида эпос назариясига доир илмий қарашларни тубдан ўзгартириб юборган бу диссертация

¹ Қаранг: Мирзаев Т. “Алпомиш” дostonининг ўзбекча прозаик мазмунлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1963. –№5. –Б.17–20; Яна ўша. “Алпомиш” дostonининг ўзбек версиялари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1963. –№6. –Б.23-27; Яна ўша. Ўзбек эпосида вариация масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1964. –№4. –Б.59–62.

1968 йилда “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари” номи билан китоб ҳолида нашр этилди¹.

Т.Мирзаев дунё фольклоршунослигида илк бор ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосининг классик намунаси ҳисобланган “Алпомиш” достонини тўла ўрганиб, бу эпик асарнинг ўзбек бахшилари репертуарида қайд қилинган барча вариантларини қиёсий тадқиқ этиш асносида достоннинг ўзбек халқи эпик тафаккури тараққиётида тутган муҳим ўрнини белгилаб берди. Олим достон сюжетининг тарихий асослари, шаклланиш босқичлари ва бадий ривож, сюжет тизимидаги етакчи мотивлар поэтикасини изчил ўрганиб, “Алпомиш” достони яратилган даврни аниқлаб берди. Т.Мирзаев жуда бой тарихий, этнографик ва филологик далилларга асосланган ҳолда, “Алпомиш” достонининг мукамал эпик асар сифатидаги шаклланиш даври X–XI асрларга оид деб белгилаши жаҳоннинг кўплаб нуфузли илмий марказлари томонидан эътироф этилган. Т.Мирзаевнинг “Алпомиш” достони ҳақидаги монографик тадқиқотлари Германия, Туркия, Россия каби мамлакатларда нашр қилинганлиги ҳам бунинг ёрқин далилидир².

Т.Мирзаев ўз фаолияти давомида бу достонни бахшилардан қайта ва қайта ёзиб олиб, илмий ўрганишни изчил давом эттирди³, кўплаб вариантларини биринчи бўлиб чоп

¹ Бу монографик тадқиқот илмий жамоагчилик томонидан кизгин кутиб олинди. Қаранг: Камолов Ж. “Алпомиш” достони вариантлари ҳақида китоб // Бухоро ҳақиқати, 1968, 1 октябрь; Қодиров М. Достонлар таҳлили // Ўзбекистон маданияти. –Тошкент, 1970, 6 январь.

² Мирзаев Т. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш” // Туркология материаллари. –Бохум, 1984 (немис тилида); Яна ўша. Вопросы сравнительного изучения “Алпамыш” и “Алып-Манап” // Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. –Горно-Алтайск, 1986. –С.110–112. Яна ўша. “Alpamis” destani uzerinde arastirmalar // Uluslararası türk dünyası halk edebiyatı kurultayı. –Ankara, 2000. –S.58–59; Яна ўша. Алпомиш достонининг ўзбек вариантлари // Карл Райхл. Ўзбек қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш”. –Висбаден, 2001. –Б.77–107 (немис тилида); Яна ўша. “Alpamis” destanining orenilmesi // Uluslararası türk dünyası halk edebiyatı kurultayı bildirileri. –Ankara, 2002. –S.545–547.

³ Мирзаев Т. “Алпомиш” нашрининг ўзбек достончиларига таъсири // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1965. –№2. –Б.12–18; Яна ўша.

эттирди¹, Фозил Йўлдош ўглидан ёзиб олинган намунанинг илмий-академик нашрини² амалга оширди, дoston матнининг бошқа тилларга ўгирилган таржималарини³ нашр эттириб, ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосини дунё халқлари маданиятининг беназир бадий қадриятларидан бирига айланишига хизмат қилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра 1999 йилда Термиз

“Алпомиш” достонининг ғоявий йўналиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1965. –№3. –Б.21–24; Яна ўша. “Алпомиш” достони вариантларидаги бир хусусият тўғрисида // Ўзбек халқ ижоди. –Тошкент, 1970. –Б.49–50; Яна ўша. “Алпомиш” достонининг жаҳон халқлари эпик ижодиётида тутган ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1999. –№6. –Б.34–37; Яна ўша. Ўзбек қаҳрамонлик эпосининг барҳаёт намунаси // Мозийдан садо. –Тошкент, 1999. –№3. –Б.24–26; Яна ўша. “Алпомиш” достони, унинг версия ва вариантлари // “Алпомиш” – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. –Тошкент: Фан, 1999. –Б.3–24.

¹ Алпомиш (Берди бахши вариантнинг матни, сўзбоши ва луғат). –Тошкент: Фан, 1969; Алпомиш (Фозил Йўлдош ўгли вариантини нашрга тайёрловчи: Ҳ.Олимжон, Ҳ.Зарифов, Т.Мирзаев). –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979; Алпомиш. Рустамхон. Ўзбек халқ дostonлари (“Алпомиш” дostonининг Фозил Йўлдош ўгли вариантини нашрга тайёрловчи: Ҳ.Олимжон, Ҳ.Зарифов, Т.Мирзаев). –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985; Алпомиш (нашрга тайёрловчи Т.Мирзаев). –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987; Алпомиш (дostonдан парчани нашрга тайёрловчи: Т.Мирзаев) // Эпос. –Тошкент: Ёш гвардия, 1987; Алпомиш. 1-жилд. Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Зарифов, Т.Мирзаев. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992; Алпомиш. 2-жилд. Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Зарифов, Т.Мирзаев. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992; Алпомиш. Сўзбоши, матн, луғат муаллифи: Т.Мирзаев. –Тошкент: Шарқ, 1998; Алпомиш. Бекмурод бахши варианты. Сўзбоши муаллифи ва матни нашрга тайёрловчи: Т.Мирзаев. –Тошкент: Ёзувчи, 1999; Алпомиш. Берди бахши варианты. Сўзбоши муаллифи ва матни нашрга тайёрловчи: Т.Мирзаев. –Тошкент: Фан, 1999; Алпомиш. Пулкан шоир варианты. Матни нашрга тайёрловчи: Т.Мирзаев. –Тошкент: Ёзувчи, 1999; Алпомиш. Ёдгор. Саидмурод Паноҳ ўгли ва Фозил шоир вариантлари. Сўзбоши муаллифи ва матни нашрга тайёрловчи: Т.Мирзаев. –Тошкент: Ёзувчи, 2000;

² Алпомиш. Тадқиқот, матн, изоҳлар. Академик нашр. –Тошкент: Фан, 1999. 53 б.т.

³ Алпамыш (Вступительная статья, подготовка текста и примечания Т. Мирзаева). –Л., 1982; Алпамыш. Вступительная статья, подготовка текста и словарь Т. Мирзаева. –Ташкент: Фан, 1998; Alpamis destani. –Ankara, 2000.

шаҳрида ўтказилган “Алпомиш” дostonи яратилганлигининг 1000 йиллиги тантаналари доирасида жаҳоннинг етакчи фольклоршунос олимлари иштирокида “Алпомиш” дostonи ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти” мавзуидаги халқаро конференция бўлиб ўтганлигини ҳам профессор Тўра Мирзаев илмий тадқиқотларининг ўзига хос сарҳисоби дейиш мумкин.

“Алпомиш” дostonининг ўзбек бахшиларидан ёзиб олинган барча вариантларини текстологик жиҳатдан тадқиқ этиш борасидаги изчил иш олиб борган Тўра Мирзаев мазкур йирик эпик асарнинг Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Берди бахши, Бекмурод Жўрабой ўғли, Саидмурод Панох ўғли вариантларининг академик нашрини тайёрлаб, “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” 100 жилдлигида нашр эттирди.¹ Бундан ташқари, олим “Алпомиш” дostonининг Зоҳир шоир Қўчқор ўғли, Раҳматулла Юсуф ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли вариантларини, шунингдек, “Ёдгор” дostonининг Чори бахши Умиров, Қаҳҳор Раҳимов вариантларини ҳам илк бор нашрга тайёрлади.

Т.Мирзаевнинг эпосдаги версия ва вариантлилик юзасидан билдирган назарий қарашлари ўзбек халқ дostonларининг барча вариант ва версиялари асосида комплекс ўрганишдан иборат янги илмий йўналишни бошлаб берди. Унинг илмий-назарий қарашларига суянган ўзбек фольклоршунослари “Гўрўғлининг туғилиши”, “Рустамхон”,

¹ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 1-жилд. “Алпомиш” дostonи (Фозил Йўлдош ўғли варианты). Нашрга тайёрловчи: Х.Зарифов, Т.Мирзаев. Масъул муҳаррир: М.Жўраев. —Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-мағба ижодий уйи, 2015. —512 б.; Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 4-жилд. “Алпомиш” дostonи (Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан ва Эргаш Жуманбулбул ўғли, Бердиёр Пиримқул ўғли, Саидмурод Панох ўғли вариантлари). Нашрга тайёрловчилар: Т.Мирзаев, М.Нарзиқулова. Масъул муҳаррир: М.Жўраев. —Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-мағба ижодий уйи, 2015. —444 б.; Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 10-жилд. “Алпомиш” (ўзбек халқ қаҳрамонлик дostonлари). Бекмурод Жўрабой ўғли ва Эгамберди Олломурод ўғли вариантлари (нашрга тайёрловчилар: Т.Мирзаев, Б.Мирзаева). Масъул муҳаррир: М.Жўраев. —Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-мағба ижодий уйи, 2016. —512 б.

“Кунтуғмиш”, “Муродхон”, “Малла савдогар”, “Зевархон”, “Соҳибқирон”, “Фарҳод ва Ширин”, “Ширин билан Шакар”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Хурлиқо ва Ҳамро”, “Ёзи билан Зебо”, “Баҳром ва Гуландом”, “Тоҳир ва Зухра” сингари ўнлаб халқ дostonларининг вариантлари, генетик илдизлари, ўзига хос эпик табиати ва бадиияти ҳақида илмий тадқиқотлар яратдилар.

XX асрнинг 60-йиллари охиридаёқ фольклоршунослар орасида ўзига хос илмий қарашлари билан танилиб қолган Т.Мирзаев 1966 йилнинг июлидан 1971 йил сентябригача ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимининг катта илмий ходими вазифасида ишлади. 1971 йил октябрдан 1973 йил сентябригача мазкур институтдаги Халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини тўплаб, системалаштириш ва нашр этиш бўлимига мудирлик қилди. 1973 йил октябрдан эътиборан Фольклор бўлимига мудир этиб тайинланди. Т.Мирзаевнинг шундан кейинги илмий қизиқишлари асосан ўзбек фольклорининг жанрлар таркиби, генезиси ва бадиияти, эпосшунослик, дostonчилик мактаблари ва халқ бахшиларининг эпик репертуари, фольклор назарияси, фольклоршунослик тарихи, халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини тўплаб, системалаштириш ва нашр этиш, фольклор матншунослиги ҳамда бугунги тарихий-фольклорий жараён масалаларига қаратилди.

Ўзбек дostonчилиги мактабларининг Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоир, Ислom шоир, Ёрлақаб бахши, Раҳматулла Юсуф ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Берди бахши, Саидмурод Паноҳ ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли каби ўнлаб забардаст сиймолари ижодиётининг тадқиқ ва тарғиб этилиши ҳам бевосита Т.Мирзаев номи билан боғлиқ. У ўзбек дostonчилиги тараққиётига катта ҳисса қўшган халқ бахшилари репертуаридаги фольклор асарларини ёзиб олиш, архивлаштириш, нашр этиш ва ўрганиш ишига раҳбарлик қилиш билан бир қаторда, ўзи ҳам ҳар бир бахши ҳақида алоҳида илмий тадқиқотлар яратди.

Ўзбек халқ бахшиларининг ижрочилик маҳорати ва дostonчилик мактабларининг эпик анъаналарини узоқ йиллар мобайнида ўрганган Т.Мирзаев “Дostonчилик мак-

таблари” (1973), “Бахшилар” (1975), “Пўлкан шоир ҳақида сўз” (1976), “Ўзбек халқ дostonчилиги ва Ислom шоир” (1978) каби мақолаларида дostonчилик мактабларининг асосий хусусиятлари, шаклланиш тарихи, улар ўртасидаги ижодий алоқалар, халқ бахшилари эпик репертуарининг шаклланиши қонуниятлари ва бахши ижрочилигининг бадий ҳодиса сифатидаги хоссаларини кенг ёритиб берди. Бу тадқиқотлар яратилгунга қадар фольклоршуносликда Булунғур, Қўрғон, Шаҳрисабз; Хоразм дostonчилик мактаблари маълум эди, холос. Фольклор экспедициялари давомида тўпланган янги материалларга асосланган Т.Мирзаев юқорида номи зикр этилган дostonчилик мактабларидан ташқари Нурота, Нарпай, Шеробод, Қамай, Пискент, Жанубий Тожикистон каби бошқа бахшичилик мактаблари ва бир неча хил услубий йўналишлар мавжудлигини аниқлаб, ҳар бир мактабга мансуб бахшилар репертуари, ижро усули, шогирд тайёрлаш анъаналари ва ўзига хос эпик асарлар хусусида муфассал маълумот берганлиги ўзбек фольклоршунослиги учун муҳим янгилик бўлди.

Туркий фольклоршуносликда биринчи марта бахши ижрочилиги ва ижодкорлигининг дostonчилик мактаблари амалиётидаги ўрнига илмий-назарий жиҳатдан муфассал баҳо берган Т.Мирзаев бахшиларнинг эпик асарларни куйловчи, яратувчи ҳамда фольклор анъаналарни сақловчи сифатидаги вазифаларини очиб берди. Бахши ва тингловчилар аудиториясининг ўзаро муносабатлари, бахшининг ижро ва ижодий йўналиши, дoston айтиш усули ва поэтик маҳорати, эпик хотира ва эпик билимнинг бадий анъана тараққиётидаги аҳамияти каби масалалар фундаментал даражада тадқиқ этилди. Халқ дostonлари таснифотини янада мукаммаллаштирган Т.Мирзаев дostonларнинг тарихий тараққиёти босқичларини аниқлади ва халқимиз эпик тафаккурининг ҳар бир даврдаги ўзига хос ривожланиш тамойилларини кўрсатиб берди¹.

Унинг ўзбек халқ бахшиларининг поэтик маҳорати, “бахши”нинг эпик асарларни ижро этувчи, янгиловчи ва дoston-

¹ Мирзаев Т., Саримсоков Б. Дoston, унинг турлари ва тарихий тараққиёти // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Тошкент: Фан, 1981. –Б.9–61.

чилик анъаналарини давом эттирувчи сифатидаги ўзига хослигини ўрганишга оид илмий кузатишлари асосида дostonчилик мактабларининг эпик анъаналарини тадқиқ этишга бағишланган монографияси юзага келди¹. Ўзбек эпосшунослигининг методологияси масалаларига бағишланган бу китобда дostonчиликда вариант ва версия масалалари, бахшиларнинг эстетик қарашлари, устоз-шоғирдлик муносабатлари, бахши репертуарининг асосий хусусиятлари чуқур тадқиқ этилди. Олим ўзбек эпосининг бадий қадрият сифатидаги ўзига хослигини эпик тафаккурнинг тараққиёт қонуниятлари тизимида очиб беришга эришди.

Ўзбек фольклоршунослигига, айниқса, эпосшунослик ривожига бениҳоя катта ҳисса қўшган Т.Мирзаевнинг назарий хулосалари ва илмий умумлашмалари 1986 йилда ҳимоя қилинган “Ўзбек халқ бахшиларининг санъати ва улар репертуарининг асосий хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертациясида ўз ифодасини топди. Ўзбек дostonчилиги анъаналарининг ўзига хослигини унинг тарихий тараққиёти тизимида тадқиқ этишга бағишланган ушбу тадқиқотда фольклоршуносликда биринчи марта бахшиларнинг эпик анъанани шакллантириб, асрлар давомида сақлаб келадиган ижрочи типи сифатидаги функциялари ҳамда ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётдаги ўрни белгилаб берилди. Бахшилик санъатининг асосий типлари аниқланди, дostonлар таснифи, тарихий тараққиёти, яратилиш босқичлари ва ривожланиш тамойилларига доир янги назарий қарашлар баён этилди. Шунинг учун ҳам бу тадқиқот Россия ҒА Этнология институти бош илмий ходими, профессор Б.Н.Пугилов, Қирғизистон Республикаси ҒА Тил ва адабиёт институти Манасшунослик бўлими мудири, профессор Р.Қидирбаева, Туркменистон Республикаси ҒА Тил ва адабиёт институти директори академик Б.Чарияров ҳамда шу институт Фольклор бўлимининг мудири Б.Мамедязов, Озарбайжон Республикаси ҒА Адабиёт институти Фольклор бўлимининг мудири проф. М.Сейидов, А.Жданов номидаги Иркутск Давлат университети профессори Н.О.Шаракшинова, Қозон Давлат университети профессо-

¹ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. —Тошкент: Фан, 1979.

ри Х.Усмонов, Озарбайжон Давлат педагогика институти Озарбайжон адабиёти тарихи кафедраси мудирлари М.Акимов, Ж.Банзаров номидаги Бурятия Давлат педагогика институти профессори С.Ш.Чагдуров, собиқ иттифоқ Фанлар академияси Сибирь бўлими Ижтимоий фанлар институтининг катта илмий ходими Г.О.Туденов каби таниқли фольклоршунос олимлар томонидан тўла қўллаб-қувватланди.

Бу тадқиқотнинг юзага келиши нафақат ўзбек, балки жаҳон фольклоршунослиги учун ҳам жуда катта воқеа бўлганлигини проф. Б.Н.Путиловнинг: “Албатта, менинг Тўра Мирзаев диссертациясига мавзу бўйича қозоқ, туркман, ўзбек тилларида эълон қилинган кўп сонли ишлар юзасидан баҳо беришим осон эмас. Аммо шундай бўлса-да, мазкур ишларнинг натижалари тўла ёки қисқартирилган шаклда рус тилида эълон қилинган мақола, маъруза, реферат ва ҳ.к.ларда ўз аксини топганлигини назарда тутган ҳолда, шуни айтишга журъат этаманки, бизнинг олдимизда мавзуга доир энг катта ишлардан бири, балки, энг улкан тадқиқот турибди”, – деган эътирофидан ҳам билиш мумкин¹.

Т.Мирзаев ўзбек фольклорининг жанрлар таркиби, фольклор ижодкорлари ва ижрочилари, тарихий-фольклорий жараённинг ҳозирги ҳолати, эртақ, мақол, қўшиқ, лапар каби фольклор жанрларининг поэтик табиати, фольклор ва ёзма адабиёт муносабати масалаларига доир илмий тадқиқотлар олиб борган.

Т.Мирзаев ўзбек фольклоршунослиги фанининг шаклланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари таҳлилига доир мақолаларида халқ оғзаки бадиий ижодиёти асарларини тўплаб, нашр этиш ҳамда тадқиқ этиш борасида олиб борилган изланишларга холисона баҳо берди. Айниқса, ўзбек фольклоршунослигига асос солган Ҳоди Зарифнинг ранг-баранг ва кўпқиррали илмий фаолиятини ёритишга бағишланган “Ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси” (1966), “Энтузиаст узбекской фольклористики” (1966),

¹ Биринчи расмий оппонент Б.Н.Путилов такризи // “Филология фанлари номзоди Т.Мирзаев шахсий ҳужжатлари йиғма жилди”. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузурдаги Д 015.04.01 рақамли Ихтисослашган кенгаш архиви.

“Ҳоди Зарифнинг илмий ижоди” (1967), “Устозимнинг орзу-си эди” (2000), “Устозимдан эшитганларим” (2000) каби мақолалари ҳамда “Ҳоди Зариф” номли адабий портрети (1968) алоҳида олинган бир истеъдодли олим ижоди ми-солида фан тарихининг ўзига хос хусусиятларини очиб бе-ришнинг ёрқин далилидир.

Т.Мирзаев ўзбек фольклоршунослигининг ривожланиш қонуниятларини белгиловчи етакчи илмий-назарий кон-цепцияларни аниқлаб, ҳар бир босқичга хос бўлган тараққи-ёт мезонларини кенг кўламда таҳлил қилди. Фольклор ил-мининг юзага келиш тарихи, халқ оғзаки бадий ижоди асарларини ўрганишнинг усул ва методлари, фольклоршу-носликдаги асосий илмий мактаб ва йўналишлар тадқиқ этилди.¹ Олимнинг халқ оғзаки бадий ижодиётининг турли масалаларини тадқиқ этган Б.Каримий, Ҳ.Зарифов, В.М.Жирмунский, М.Афзалов, Қ.Айимбетов, Қ.Мақсетов, Ҳ.Раззоқов, И.Сағитов, М.Алавия, Ш.Шоабдурахмонов, З.Ху-саинова, Ж.Қобулниёзов, Ғ.Мўминов, О.Сафаров, Ё.Жўраев, К.Имомов, С.Рўзимбоев, Ҳ.Абдуллаев, М.Абдурахимов, Б.Са-римсоқов ва бошқа олимларнинг илмий-ижодий фаолияти таҳлиliga доир мақолалари ўзбек фольклоршунослиги та-рихининг ўзига хос кўзгуси саналади.

Фольклоршунос олим Т.Мирзаев 1973-2002 йиллар да-вомида ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор бўли-мининг мудир сифатида кенг кўламли илмий-ташкилий фаолият олиб борди. У ўзининг улкан ташкилотчилик фа-олияти ва тадқиқотчиларни фаннинг долзарб муаммола-

¹ Бу ҳақда қаранг: Мирзаев Т. Ўзбек фольклоршунослиги мактаби // Ўзбек тили ва адабиёти. –1967. –№5. –Б.15–20 (М.Муродов, М.Саидов-лар билан ҳамкорликда); Яна ўша. Узбекская фольклористика за 50 лет // Юбилейная научная сессия АН Республики Узбекистан. – Ташкент, 1967. –С.178–179; Яна ўша. Ўзбек фольклористикаси тараққиёти тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1973. –№6. –Б.24–32; Яна ўша. Ўзбек фольклорини ўрганишнинг асосий натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1974. –№5. –Б.45–49; Яна ўша. Фольклористика ютуқлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1980. –№4. –Б.6–9; Яна ўша. Ўзбек фольклоршунослиги янги босқичда // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1982. –№6. –Б.15–20; Яна ўша. Фольклор бўлими // Ўзбек тили ва адаби-ёти. –Тошкент, 2004. –№1. –Б.3–9.

рига йўналтира олувчилик қобилияти туфайли Тил ва адабиёт институтининг Фольклор бўлимини Марказий Осиёнинг энг нуфузли илмий мактабларидан бири даражасига кўтарди. Ушбу бўлимда эпик репертуарнинг ўзига хослиги, халқ бахшиларининг бадиий маҳорати, халқ дostonчилигининг ҳудудий-локал табиати (Т.Мирзаев, М.Муродов, М.Кўшмоқов, С.Рўзимбоев, Ҳ.Абдуллаев), халқ дostonчилигида туркумлилик (М.Мирзаева, М.Обидова, Қ.Мамашукуров), дostonлар поэтикаси (С.Йўлдошева, Т.Зуфаров), ўзбек фольклорининг тарихий тараққиёти (Ж.Қобулниёзов, О.Собиров, С.Асқаров), мифология ва унинг ўзбек фольклори эпик жанрларида тутган ўрни (Ғ.Акрамов, Б.Саримсоқов, М.Жўраев), ўзбек маросим фольклорининг жанрлар силсиласи, генетик асослари ва поэтикаси (Б.Саримсоқов), эртак бадиияти ва эпик сюжетлар типологияси (Ғ.Жалолов, Ҳ.Эгамов, К.Имомов, М.Жўраев), халқ лирикасининг поэтик хусусиятлари (Ш.Турдимов), терма ва тарихий кўшиқ (А.Мусақулов, А.Турсунқулов, У.Жуманазаров), ўзбек болалар фольклорининг жанрлар таркиби (О.Сафаров), ёзма адабиёт ва фольклор муносабати (О.Собиров, Б.Саримсоқов, И.Ёрматов, Ғ.Мўминов), ўзбек фольклори ва тарихий воқелик (У.Жуманазаров, С.Умаров) масалаларининг тадқиқ этилганлиги, терма (А.Мусақулов, А.Турсунқулов), топишмоқ (З.Хусаинова), лирик кўшиқ (Ш.Турдимов) жанрлари чуқур ўрганилганлиги ўзбек фольклоршунослигини янги босқичга кўтарди.

У 2018 йилдан яна Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор бўлимининг мудирини сифатида ўз фаолиятини давом эттириши фольклоршуносликни янги тараққиёти босқичига кўтаришга хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

XX асрнинг 80-йилларига келиб Т.Мирзаевнинг илмий-ташкилий салоҳияти туфайли Фольклор бўлими халқ оғзаки бадиий ижодиётини ўрганиш борасида собиқ иттифоқ республикалари орасидаги энг етакчи илмий мактаблардан бирига айланди. ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги Ихтисослашган илмий кенгаш қарорига кўра 10.01.09 – фольклоршунослик мутахассислиги бўйича фан доктори ва фан номзоди илмий даражасини олган озарбайжон, қозоқ, қирғиз, туркман, қўмиқ, татар, бошқирд, бурят,

тоғли олтойлик олимларнинг ишлари бевосита Фольклор бўлимида дастлабки муҳокамадан ўтказилганлиги ва унинг тавсияси билан ҳимояга йўлланма олганлигининг ўзи ҳам бўлимнинг нуфузи нақадар баланд бўлганлигини кўрсатади.

Т.Мирзаев Эргаш Жуманбулбул ўғли ижодий меросининг “Булбул тароналари” номли ўзбек тилидаги беш томлиги ва “Песни Булбуля” номи билан чиқарилган русча уч томлиги чоп эттирилишида масъул муҳаррир ҳамда тузувчи сифатида фаол иш олиб борди. Унинг раҳбарлиги ва бевосита иштирокида “Ўзбек халқ ижоди” кўпжилдлигининг 37 китоби босмадан чиқди. Бу силсилага кирувчи “Алпомиш” (1979), “Эрали ва Шерали” (1987), “Юсуф ва Аҳмад” (1987), “Малика айёр” (1988), “Ўзбек халқ мақоллари” (1989), “Луқмони ҳаким” (1989), “Нурали” (1989) каби жилдларнинг чоп эттирилишида нашрга тайёрловчи ёки масъул муҳаррир сифатида иштирок этди. Бундан ташқари, “Жонодил” (1970), “Одилхон” (1971), “Авазхоннинг ўлимга ҳукм қилиниши” (1976), “Нуралининг ёшлиги” (1993), “Гўрўғлининг туғилиши” (1994), “Райҳон араб” (1994) дostonларини Т.Мирзаев нашрга тайёрлади. Унинг ташаббуси билан “Ўзбек халқ дostonлари” кўпжилдлигига кирувчи ўнлаб асарлар китобхонларнинг севимли асарига айланди. “Ўзбек халқ мақоллари”-нинг бир нечта алоҳида мажмуа ҳолидаги нашрлари ҳамда икки жилдлик академик нашри чоп эттирилди. Фольклор асарларини нашр этиш борасида катта ижодий тажриба тўплаган олим “Алпомиш” дostonининг 5 та бахши варианты ва Раҳматулла Юсуф ўғли репертуаридаги “Гўрўғли” дostonларининг мукамал нашрини тайёрлади.

Т.Мирзаев ўзбек фольклоршунослигида биринчи бўлиб ҳар бир фольклор ижрочисининг ижодий меросини тўла нашр этишнинг илмий принципларини ишлаб чиқди. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Раҳматулла Юсуф ўғли, Нурали Нурмат ўғли, Абдуғафур Шукуров каби бахши ва эртакчилар репертуаридаги барча асарлар ана шу илмий мезон асосида чоп эттирилди.

Профессор Т.Мирзаев фольклоршуносликнинг назарий-методологик асосларини белгиловчи жиддий илмий асарлар яратиш билан бир қаторда, XX асрнинг 60-йилла-

ридан эътиборан ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтининг Фольклор экспедицияси раҳбари сифатида Ўзбекистонда фольклор асарларини тўплаш ва системалаштиришдек эзгу ишга ҳам етакчилик қилади. У бошчилик қилган илмий экспедиция мамлакатимизнинг барча вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикаси, шунингдек, кўшни мамлакатларнинг ўзбеклар истиқомат қиладиган худудларида илмий сафарда бўлиб, ўзбек фольклорининг барча жанрларига оид нодир маънавий қадриятларни тўпладилар.

Ҳар бир экспедицияда фаол иштирок этган Т.Мирзаев фольклоршуносликдаги илмий қарашларни бойитадиган, янгилайдиган ва тўлдирадиган қизиқарли материалларни тўплади. Жумладан, 1963, 1974, 1977 йилларда Жанубий Тожикистон бўйлаб ўтказилган экспедициялар давомида ўзбек-лақай бахшиларининг ўзига хос дostonчилик анъаналари ўрганилган бўлса, 1972 йил 21-23 июль кунлари қашқадарёлик Ҳазратқул бахши Худойбердиев, Бозор Омонов каби ижрочилар орқали Қамай дostonчилик мактабига хос етакчи эпик белгилар аниқланди. 1969 йилги фольклор экспедициясининг раҳбари сифатида Чимкент вилоятига йўл олган Т.Мирзаев Сайрам туманининг Қорамурт қишлоғида яшовчи 34 яшар Қумри Аҳмедова, 76 ёшли Қумри Неъматова, 73 яшар Унсин Ғойибова, 65 яшар Тожи Раҳматуллаева, Қозиғурт қишлоғилик 62 яшар Ҳасан Норалиев, Султонработ қишлоғида яшовчи 62 яшар Ойимбуви Абдурасулова ва бошқа ижрочилардан лапар, халқ орасида “ҳаққоналар”, “кўҳналар” номи билан машҳур бўлган қадимий халқ кўшиқларини ёзиб олди. Бу материаллар ўзбек маросим фольклорининг қиш фасли билан алоқадор жанрларидан бири – “яс-юсун маросими”ни тадқиқ этиш,¹ шунингдек, лапар жанрининг ўзига хос жанр хусусиятлари, ижро ҳолати, тўй маросим фольклоридаги ўрни ва бадиияти масалаларини ўрганиш² учун манба бўлди.

¹ Қаранг: Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986.

² Қаранг: Мирзаев Т. Ўзбек фольклорида лапар // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б.42–45; Яна ўша. Ozbek folklorinde leper ve onun temel ozelikleri // Uluslararası dorduncu turk kulturu kongresi bildirileri. – Ankara. 2000. – S.369–374.

1973 йилги фольклор экспедицияси таркибида Сурхон воҳасига илмий сафар қилган Т.Мирзаев 27 июль куни Бойсун туманининг Работ қишлоғида яшовчи 76 яшар Нурмат Бадаловдан “Ё рамазон” кўшиғи, турли ирим-сирим ва айтимлар қатори ёмғир ёғдириш мақсадида қадимда ўтказиб келинган “Сўз хотин” маросимига оид қимматли этнофольклористик материалларни ёзиб олди.

Хуллас, бир неча авлод ўзбек фольклоршуносларининг кўп йиллик машаққатли изланишлари натижасида юзага келган Ҳоди Зариф номли Ўзбек фольклори архиви Т.Мирзаевнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Марказий Осиёнинг энг нодир фольклор ёзувлари сақланадиган улкан илмий марказга айлантирилди.

Тўра Мирзаев 1991–1998 йилларда ЎзР ФА Адабиёт институтининг раҳбари, 1998–2010 йилларда ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти директори, 2001 йилдан эса ЎзР Фанлар академиясининг вице-президенти вазифасини бажарувчи сифатида мамлакатимизда филология илмининг тараққиётига самарали ҳисса қўшиб келмоқда. Унинг тадқиқотчилик фаолияти профессор (1990) илмий унвони, Абу Райҳон Беруний номидаги Республика Давлат мукофоти (1973), “Дўстлик ордени” (1997) ва Ўзбекистон Республикаси фан арбоби юксак унвони (2003)нинг берилиши ҳамда Ўзбекистон Фанлар академияси академиги (2017) бўлишида муносиб эътиборини топди.

Т.Мирзаевнинг раҳбарлиги ва фаол иштирокида “Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар” туркумидан 8 та китоб чоп эттирилди, “Ўзбек фольклори очерклари” уч жилдлиги ҳамда олий ўқув юртлари учун халқ оғзаки бадиий ижоди бўйича дарслик яратилди. У устози Ҳоди Зариф билан биргаликда ҳозиргача 37 жилди босилиб чиққан “Ўзбек халқ ижоди” кўп жилдлигининг нашр принципларини ишлаб чиқиш ва уни амалга оширишга муносиб ҳисса қўшди. Т.Мирзаев томонидан тайёрланиб, Санкт-Петербургда нашр этилган “Алпамыш” (1982), “Узбекская народная поэзия” (1990) тўпламлари, Германияда чоп қилинган “Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш” (1984) асари, “Алпомиш” достонининг немисча (Бохум, 1984) ва туркча (Анқа-

ра, 2000) нашрлари ўзбек фольклорини оламга танитишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Т.Мирзаев ўзининг илмий-ташкилий фаолиятини жамоатчилик ишлари билан қўшиб олиб боради. У ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги фан доктори илмий даражасини олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича Ихтисослашган кенгаш раиси ва аъзоси, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг бош муҳаррири ва таҳририят аъзоси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, ЎзР ФА Ижтимоий-гуманитар фанлар мажмуи қошидаги Адабиётшунослик ва манбашунослик бўйича Республика илмий-мувофиқлаштирувчи кенгаш аъзоси, ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти фольклори институти ҳузуридаги фан доктори илмий даражасини берувчи илмий кенгаш раисининг муовини ҳамда мазкур кенгаш қошидаги фольклоршунослик бўйича илмий семинар раиси сифатида узоқ йиллар мобайнида изчил фаолият кўрсатиб келмоқда. Унинг илмий раҳбарлигида 7 фан доктори, 24 фан номзоди ва бир нафар филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) тайёрланди.

Заҳматкаш олим Т.Мирзаевнинг илмий-ижодий фаолияти, ютуқлари нафақат у кишининг ўзига, балки бутун ўзбек фольклоршунослиги тараққиёти тақдирига ҳам тегишлидир. Зеро, у ўзбек филологиясининг атоқли намояндаларидан бири сифатида нафақат мамлакатимизда, балки кўплаб хорижий илмий марказларда ҳам эътироф этилган йирик олим, Ўзбекистонда халқ оғзаки бадиий ижодиётини кенг қўламда тадқиқ этишдан иборат фундаментал илмий мактабга асос солган улкан фан ташкилотчисидир. Биз бугунги кунда ҳам жуда катта куч-ғайрат билан ўзининг тадқиқотчилик ва ташкилотчилик фаолиятини давом эттираётган муҳтарам устозимизга мустаҳкам соғлиқ ва узоқ умр тилаш баробарида унинг эпосшунослик назарияси, фольклоршунослик тарихи ва халқ оғзаки бадиий ижодининг тараққиёт қонуниятларига доир изланишлари янада самарали бўлишига тилакдошмиз.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

САМИМИЯТ ВА СОДИҚЛИК САРДОРИ

(Эссе)

*Улуғлардин насиб истар эсанг касби
камол этгил,
Нединким, анбиёга илмлик инсон
эрур ворис...
(Алишер Навоий)*

I

Илм-фан ва маърифатдан йироқ дунё – қабоҳат ва ғафлат зулмати билан қуршалган бир дунёи дундир. Бу – кўпчилик биладиган ва аллақачон иқрор бўлган ҳақиқат. Аммо ҳар қандай илмдан нур ва зиё таралмаслиги, маърифат ва маънавият номи билан амалга оширилган ҳар қандай уриниш инсон қалби ва шуурига ёруғлик бағишлашга қодир эмаслигини ҳамма ҳам англайвермайди, албатта. Нима учун? Чунки илм-фанда XX аср нечоғлик оламшумул ютуқ ва натижаларга эришган бўлмасин, ғайриилмий тажриба ва ҳаракатларга ҳам шунчалик кенг имкон берганди. Ушбу ҳодисанинг юзага келиш сабаблари кўп. Бу ўринда улардан фақат биттасига эътиборни қаратмоқчимиз. Тасаввуф психологиясини ўрганган тадқиқотчиларнинг чиқарган хулосаси бўйича, ҳақиқий илм ва ирфон инсон нафсига таъсир ўтказиб, чиркинлик, ёмонлик ва кучсизликлардан уни халос этаркан. Аммо нафсига тобе “олим”нинг илмида, умуман, руҳ ва ҳосият бўлмас экан. Дарҳақиқат, нафс ва моддий манфаат доялик қилган илмни Мавлоно Жалолоддин Румий одамни йиртқичлаштирувчи қувват деб тавсифлайди. Хожа Аҳмад Яссавий “Охир замон олимлари бўлур золим”

деганда ҳам шуни назарда тутган. Зеро, қай зайдда бўлмасин, Қалб ва Ҳақ билан алоқаланмаган илм-фан онгу идрокни бузиб, одамийлик ҳис-туйғуларини, хусусан, самимият ва садоқатни булғайди. Бу ҳолатни ҳаётда кўрган, олимлик даъвосидаги кимсаларда кузатган ҳар бир киши ўзича хулоса чиқариши муқаррар, албатта.

Феъл-атвор эътибори билан оддий одамлар хилма-хил бўлганидай илм-фан аҳли ҳам турли-турлидир. Баъзиларида билим, ташаббус, интизом бор, савия, маслак, холислик йўқ. Бошқа бирларида камтарлик, ғайрат, мутахассислик жойида, аммо қаноат, ҳалолдан ҳаромни фарқлаш, хусусан, журъат ва ҳиммат чатоқ. Шу томонлардан ҳам қадимги чин олимлар билан кейинги асрлардаги олимлар орасидаги тафовут анча каттадир. Шукрлар бўлғайки, меҳрибон Аллоҳ мени орзу-аъмоли ва билими тўғрилигидан, одамийлиги олимлигидан кескин фарқланмайдиган зукко, донишманд шахсиятларга юзлаштириб, улар билан ҳамқадам, ҳамнафас бўлишни насиб этди. Халқимизнинг ардоқли фарзанди, дунёга таниқли фольклоршунос олим, академик Тўра Мирзаев шулардан бири, балки биринчисидир.

Олимликда нимага эришиб, нимага эришолмадим, нима тўғри бўлдию, нимаси нотўғри бўлди – буларни аниқ айтолмайман. Лекин тақдир мени Тўра Мирзаев билан учраштиргани илмий-ижодий фаолиятимдаги омад ва муваффақиятнинг гарови бўлгани рост.

Шофиркон заминида туғилиб, вояга етиб, Тўра акага ўхшаб мен ҳам Бухоро педагогика институтида таълим олганман. Унинг исми шарифи ва олимлиги ўспиринлигимиздаёқ бизга маълум эди. Шофирконнинг алпомишшунос фарзандини туманимизда айтирли ҳамма зиёли биларди. Институтда эса у киши тўғрисидаги илк мақтов гап ва таърифларни домлаларимиз, хоссатан, тилшунос олимлар – профессор М.Мирзаев ва Я.Пинхасовдан эшитганмиз.

1969 йил таътил чоғида, адашмасам август ойининг бошларида, нимадир бир иш билан Бухорога бордим ва Лаби Ҳовуздаги китоб дўконига ҳам кирдим. Қарасам, Тўра аканинг бирмас, икки китоби турибди. Бири – “Алпомиш дostonининг ўзбек вариантлари” (Тошкент, 1968) номли монографияси,

иккинчиси – устози ҳақидаги “Ҳоди Зариф” деб аталган адабий портрети. Унисини ҳам, бунисини ҳам олдим. Талабалик илми ва савияси билан уларни ўқидим. “Алпомиш” тадқиқи-га бағишланган қалин муқовали кўк китоб фақат таҳлил ва талқинлари билан эмас, иловалар қисмидаги факт ва маълумотлари билан ҳам мени қизиқтирди. Болалигимдан отни яхши кўриб, от минишга иштиёқим кучли бўлганлигидан от абзалларига тегишли ҳали мен эшитмаган, билмаган сўз ва атамаларнинг (масалан: чирги, довур, умулдирик) изоҳларини ўқиб қувониб кетгандим. Хуллас, Тўра Мирзаев билан ғойибона танишув ва мулоқот ана шундай тарзда бошланган. Энг асов тулпор устида ҳам қамчи ўйнатиш унинг одадий ҳолидай туюлган менга.

Институтни тугатиб, 1970 йилнинг ёзида Иззат Султон, Комил Яшин, Саид Аҳмад, Лазиз Қаюмовларнинг назарига тушган, жумҳуриятга таниқли адиб Аҳад Ҳасан муҳаррирлик қилаётган “Шофиркон ҳақиқати” газетасида иш бошладим. Ёзиш-чизиш сирларини, аввало, Аҳад акадан ўргандим. Орадан унча кўп муддат ўтмай менга “Маданият ва адабиёт” бўлимини топширишди. Ростини, газетчилик меҳнати, қарийб бир йил, мароқли бўлган. Айниқса, маънавият, маърифат, адабиёт ва танқид мавзуларида қалам тебратиш ғайратга ғайрат қўшаркан. Газетада Алишер Навоий, Эргаш Жуманбулбул, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон каби шоирлар тўғрисида қатор мақолаларим эълон қилинган. Қарангки, қисқа бир муддатда мен журналист сифатида туманда танилиб қолдим. Ўша йилларда район маориф бўлимига Тўра аканинг холаваччаси Носир Собиров раҳбарлик қиларди. Ҳақиқатда, у илм ва маърифатни қадрлайдиган зиёлилардан эди. Носир ака мени ўзим ўқиган Свердлов номидаги мактабда озроқ дарс беришга таклиф этди. Таклифни қабул қилиб, то Тошкентга келгунимга қадар муаллимлик билан ҳам машғул бўлдим. Тўра Мирзаевга мени таърифлаб, иложи бўлса, Тошкентга олиб кетишини сўраган киши Носир Собиров бўлади. 1972 йил ёзги таътил пайтида Тўра ака Шофирконга келганида, бир қариндошиникига бориб, у кишига учрашимни айтишди. Айтилган манзилга зуд етиб бордим. Хонадон соҳиби тўрт-беш киши гурунглашиб ўтир-

ган бир уйга мени олиб кирди. Саломлашдик. Сўрашган бўлдик. Улардан бири бош меҳмонга “Носир сизга гапирган йигит мана шу...” – деди. Тўра ака “Ҳа, яхши” деди-ю, бир муддат танаффусдан кейин қизиқиш ва китобхонлигимни аниқлаш учун бўлса керак, савол бера бошлади. Мен ҳам тайсалламай жавоб қайтара бердим. Бошқалар жим. Анчагина чўзилган савол-жавобдан сўнг “сиз классик адабиётга кўпроқ қизиқаркансиз. Менинг Ёқубжон Исҳоқов деган ўртоғим бор. Сизга ўша илмий раҳбар бўлади”, деди домла. “Мен у кишини биламан” дедим, тортиниш-портинишни четга улоқтириб. “Қаердан биласиз?” “Навоийнинг илк лирикаси” китобини, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида босилган бадиий санъатларга доир мақолаларини ўқиганман”. Бу изоҳ ёқди, шекилли, Тўра ака “Демак, муаммо йўқ... Августга қараб Тошкентга бораверинг...” деди. Рухсат сўраб даврадагилар билан хайрлашдим.

Очиғини айтсам, тасаввуримдаги Тўра Мирзаев билан кўришиб сўзлашганим Тўра Мирзаев тамоман бошқа эди. Ундаги оддийлик, табиийлик, жиндек танилган ёки ном қозонган кишиларда кўзга ташланадиган ғурур ва димоғдорликдан мутлақо фориғликдан бир қадар хайратландим ҳам.

Тўра ака билан учрашиш воқеасини келиб дадамга етказдим. Баҳонада Тошкентга кетишимга қарши эмасликларини ҳам билдим.

– Бўлмаса гап бундоқ, жўра, – дедилар дадам, – домлани меҳмон қиламиз. Аҳадга сен айт, Носир Собирдан ўзим илтимос қиламан, район раҳбарларидан фалончи, фалончиларни таклиф этади. Укаларингдан бирортасини Ибод амакингга жўнат. Эртага кечга қараб келиб, қўй сўйсин...

Дадам қандай режалаштирган бўлсалар меҳмондорчилик шундоқ тарзда ўтди. Ўша кўришувдан бошлаб Тўра акани дадам мақтаб, шарафлаб ўтдилар. Умуман, укаларим, жўра ва айрим яқин қариндошларимда Тўра акага бир севги пайдо бўлганини ҳам айтишим керак.

II

Тўра Мирзаевнинг олимлик салоҳияти ҳамда асосларидан энг муҳими, менимча, унинг устози буюк олим ва ал-

лома Ҳоди Зарифга беғараз садоқатидир. Акс ҳолда у Ҳоди Зариф асос солган фольклоршунослик мактабининг содиқ давомчиси ва пешвоси бўлолмасди. Жаҳоннинг қатор мамлакатларида, айтайлик, Россия, Германия, Туркия, Озарбайжон ва Қозоғистонда у ўзбек халқ оғзаки ижодининг чинакам тарғиботчиси, толмас тадқиқотчи қиёфасида танилган. Устоз табиати ва дунёқарашининг шогирдникига, шогирд маслак ва матлабининг устозникига тўла мувофиқ келиши кам учрайдиган ҳодиса.

Тўра ака илмдаги биринчи одимлариданоқ фольклор матнларини, аввало, тарихийлик, ҳаққонийлик ва бадийлик мезонлари бўйича баҳолаб, тадқиқу таҳлилда мифология, этнография, археология сингари фан тармоқларига тегишли маълумотларга ортиқча ўрин ажратмаган. Шу жиҳатдан ҳам у устози Ҳоди Зарифнинг илмий-амалий тажриба ва сабоқларидан четлашмаган. “Ҳоди Зариф суҳбатлари” (Тошкент, 2013) китобини ўқиган киши мазкур фикрга ортиғи билан ишонч ҳосил қилади.

Тасаввуфда шайх ёки муршидга фоне бўлиш, раҳнамонинг тафаккур ва ҳол дунёсидан четлашмаслик лозим деган тушунча ва мажбурият бор. Оллоҳ Тўра акага шундай содиқлик ва маслакдошликни насиб қилган.

Олимнинг табиатида агар озми-кўпми илм жавҳари бўлса, унинг руҳи агар нафсидан устунлик касб эта олса, тамаъ ва моддий ҳарислик тил билан дилни агар бир-биридан ажратмаса, бундай олим ҳеч қачон ўзига-ўзи қарши борманидек, риё ва найранг “тегирмон”ига ҳам сув қуймайди. Мансаб ва мартаба қачон олимни йўлдан оздиrolмайди? Қачонки, илму эътиқодига хилоф кўчага кирмаса, қачонки, худбинлик, тўдакашлик, моумонлик ўйинларига бош қўшмаса. Бу эса камдан-кам зотларга насиб бўладиган мунаввар бир толедир. Тўра Мирзаев айна шундай иқбол эгаси. Бунга дўст ё хайрихоҳларигина эмас, моҳир товламачи ғанимлари ҳам тан беришган.

Улкан ва хоксор шахслар етти ёт кимсалар билан бир қаторда, гоҳо яқин олган, ҳатто шогирд ё мухлис деб ҳисобланганларидан ҳам ёмонлик кўрган. “Ярқираб юлдуз ёнодур тун қаро бўлган сайин”, дейилганидек, қалтис вазият, аёвсиз

хужум асноларида ҳам Тўра аканинг ҳиммати, кечирувчанлиги кўпчиликни ҳайратлантирган. Кимдан нима ёмонлик ва ноқаслик етса, барисини у сабр-бардош ила қабул қилиб, кин, адоват, ўч туйғусига асло берилмаган. Буни мендан аввал Тўра аканинг оқибатли, содиқ шогирди, қадрдон жўрам филология фанлари доктори Асқар Мусақулов айтганини ҳам таъкидлашим жоиздир. Меҳр ва холисликда Тўра аканинг шогирдлари бир-биридан фарқланиши ва ажралиши тўғрисида тўхталмоқ ниятим йўқ. Аммо камсуқумлик, хоксорлик, илмдан моддий манфаат кўзламасликда Асқар табиатан Тўра акага яқин эканини айтмасам бўлмас.

Тўра акадай дили очик, меҳрибон, одил устозга учраганидан у қанча рози бўлган бўлса, унинг издоши эканлигидан янада фахрланарди.

Кечагидай эсимда. Домласининг етмиш йиллигига бағишлаб ёзган мақоласини Асқар менга бериб, фикр билдиришимни сўради. Чин дилдан ва чўнг меҳр билан ёзилган нарса, албатта, яхши ва таъсирли чиқади. “Моҳият” газетасида “Достонларнинг эгаси” (2006 йил 3 март) номи билан чоп этилган ўша мақолада шундай сўзлар битилган: “Тўра ака жуда кучли инсон. Мен у кишининг бу кучи ва теранлигини, аввало, камтарлиги, ҳеч кимга ёмонлик истамагани, аниқроғи, ёмонлик қилишга ожизлиги, соддалиги, боладай беғуборлиги ва самимиятида кўраман”.

Ҳа, худди шундай: биринчидан, Асқар таъкидлаган ҳислат, фазилат ва ҳолатдаги одамни бугунги ҳаётда учратиш эртакка ўхшайди. Иккинчидан, камтарлиги, ёмонлик қўлидан келмаслиги, содда ва боладай беғуборлигидан кўз юмилса, Тўра аканинг ахлоқий-маънавий қиёфаси нурсизланиб, шахсият жавҳари ҳам, гавҳари ҳам барҳам топади. Тўра ака олтимишга кирганида ҳам, аввало, унинг софлиги, хоксор ва самимиятига урғу берилгани шундоқ хотирамда турибди. Юбилей йиғинида академик Иззат Султон гапириб, “Тўрабойни мен ука ёки сафдош эмас, ўғлим деб билман ва фарзандимдай ардоқлайман...” деган сўзлар билан гапини тугатган эди. Ўлмас шоир Абдулла Орипов эса уни халқнинг ўзидай содда, тўғри, бағрикенг ва саховатли дея таърифлаганди.

Умунан, профессор Абдуқодир Ҳайитметов, академиклар Азиз Қажумов, Матёкуб Қўшжонов, Шоназар Шоабдурахмонов, Саид Шермухаммедов, Азим Ҳожиев, Наим Каримов фикр-мулоҳазаларини эслаб, Тўра Мирзаев ҳақиқатда улуғларнинг назари тушган илм дарғаси дегим келади.

III

Мен 1972 йил сентябрь ойида Тил ва адабиёт институтига ишга қабул қилиниб, 1976 йилнинг биринчи ярмигача фольклор бўлимида ишладим. Шу вақт оралиғида ҳам, ундан сўнг ҳам Тўра акадан кўп нарса ўргандим, ҳар турли вазият ва ҳолатларда ундан ибрат олишга ҳаракат қилдим.

1973 йил июль ойида Тўра Мирзаев раҳбарлигида Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятида ўтказилган фольклор экспедициясида мен ҳам иштирок этганман. О.Собиоров, З.Хусаинова, Б.Саримсоқов, А.Мусақулов каби марҳум фольклоршунослар қатнашган ўша экспедиция самарали, шахсан мен учун эса фавқулодда мароқли бўлган. Аввало, халқ ҳофизаси ва бадий тафаккури беқиёс чашма, тўлқинли бир дарёлигига юрак-юракдан инонганман. Иккинчидан, турли шакллардаги халқ оғзаки ижод намуналарини китобдан ўқиш билан кимдандир ёзиб олишдаги таассурот орасида фарқланиш мавжудлигини англаганман. Энг муҳими, фольклор жанрларининг Тўра Мирзаев учун катта ё кичик, муҳим ёки номуҳими йўқлигини, шунингдек, юрт кезиш, халқ орасида юриб, у яратган қўшиқ, терма, мақол ёхуд дostonларни жонли жараёнда тинглаш инсондаги ички сиқиниш, маҳдудлик ва ҳар турли ҳавойиликларга барҳам беришни ич-ичдан ҳис этганман. Термиз яқинида яшовчи бир чолдан ёзиб олганимиз:

Қизил гулнинг равшани,
Айтиб қўйгил ўшани.
Бир ёстиққа бош қўйиб,
Билмайди андешани, -

каби қўшиқларни хотирласам, ҳозир ҳам кўнглим яйрайди. Хуллас, бир ойлик экспедицияда Тўра ака қўшиқшунос сифатида ҳам мени қойил қолдирганди.

Бир вақтлар академик Ш.Шоабдурахмонов Т.Мирзаевнинг илмий-амалий фаолиятдан сўз юритиб, “Унинг илмий ижоди фольклор асарларининг барча турлари ва жанрларини ўрганишга бағишланган”, деган эди. Олимнинг 1990 йил Ленинградда нашр этилган “Узбекская народная поэзия” тўпламига ёзган кенг қамровли сўзбошиси ушбу фикрнинг ёрқин бир тасдиғидир.

Фольклор бўлимида ишлаб юрганымда рўй берган унутилмас воқеалардан яна бирини сўзлашим зарурга ўхшайди.

1976 йил январь ойининг охирларида мен “Ўзбек адабиётида рубойи” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилдим. Ўшанда ҳали йигирма бешга қадам қўймаган, ўзига ишончи баланд бир ўспирин эдим. Бу ёшда кўнгилда қанақа хаёл, орзу-ҳавас ва иштиёқлар чарх урмайди дейсиз?!

Тўғриси, кимдир ишимга салбий тақриз ёзиб, Масковга мени Олий аттестация комиссиясига суҳбатга чақиришади деган фикр хаёлга ҳам келмаган. Чунки илмий даража берилишини ёқлаб, Ихтисослашган илмий кенгашда ҳамма овоз берган. Бироқ олти ойдан сўнг бир ярим саҳифа ҳажмидаги (муаллифнинг исми фамилияси қирқиб олинган) тақриз орқали мен ОАКка чақирилдим. Ўша кунлари институтимизнинг беш ё олти ходими биргалашиб бир олий ўқув юртида кириш имтиҳони олаётган эдик. Адашмасам, тақризни тушдан кейин Тўра ака менга етказиб, “Бунга илмий пухта бир жавоб тайёрла. Кейин русчага ағдариб керак”, деди. Мени “русча” масаласи сал чўчитарди. Негаки, русий мулоқотим яхши эмасди.

Уйга бориб тақризни ўқиб бир қадар ажабландим. Ва диссертация ўзбек тилида ёзилгани учун тақризчи (бу киши Ғ.Алиев деган олим экани кейин маълум бўлди) уни ўқимасдан автофератга таяниб борни йўққа чиқарганига инондим. Тўра акага буни айтганимда, “диссертациядаги ўша жойларни ажратиб олиб таржима қилдирасан” деди. Ақлим етгани ва қўлимдан келганини қилиб, уни Тўра акага кўрсатдим. У бир пас ўйга толиб, “Абдуқодир Ҳайитметов расмий оппонентинг бўлган. Кел, ёзганингни унинг назаридан ҳам бир ўтказайлик” деди. Икковлашиб домланикига бордик. Ҳайитметов ОАКдан келган тақризни ҳам, унга

жавобни ҳам ўқиб “Баъзан шунақаси ҳам бўлади... Фикр ва далилларингиз яхши. Фақат Е.Э.Бертельснинг “Форс-тожик адабиёти тарихи” китобидаги бир мулоҳазани эътиборга олинг” дея ўша китобни кабинетдан олиб чиқдилар. Кўрсатган саҳифаларидан керакли гапларни ёзиб олдим. Хайрлашаётганда “Ҳеч хавфсираманг, Худо хоҳласа, ҳаммаси жойида бўлади. Москвага яхши бориб келинг” дея, домла менга оқ йўл ва муваффақият тиладилар. Ортга қайтаётганимизда Тўра ака “Ҳаққул бобонинг набираси, энди Жамол Камолни зиёрат қиламиз. У сенга ҳамроҳ бўлиб Москвага бориб келади”, деди.

– Борармикан?

– Нега бормасин, ҳозир отпусқада юрибди, боради...

Дарҳақиқат, Жамол ака ҳеч эътирозсиз ҳамроҳ бўлишга розилик берди. Москвага қараб икковлон самолётда парвоз қилдик. Чақирилган вақтда ОАК идорасига етиб борилди. Эксперт комиссияси йиғилишидаги савол-жавобдан кейин менга номзодлик дипломи берилишини маълум қилишди. Эшик олдида кутиб турган Жамол аканинг кутловидан бошим кўкка етгудай бўлгани ва шу кайфиятда Тўра акага телефон қилиб суюнчи сўраганим ҳамон ёдимда.

Докторлик диссертацияси ҳимояси арафасида ва ундан кейин янада ғалати, ҳатто қалтис ҳодиса содир бўлганки, анча батафсил ифодани талаб этадиган ғанимлик ўйини ва ҳужумларидан қутулишимда ҳам Тўра ака ҳимматини дариг тутмаган. Унинг муҳофизлиги ва самимияти мени ҳаммиша ғайрат ила ишлашга рағбатлантирган. Бундоқ ўйлаб кўрсам жуда оддий ва жўн туюлган юмуш ва уринишларда ҳам холис маслаҳатгўй, ёрдам қўлини беминнат чўзгувчи Тўра ака бўлган экан.

1988 йилда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида ҳассос шоир Рауф Парфига бағишлаб сиёсий айбнома қориштирилган бир мақола чоп этилди. Анча шов-шув кўзгаган ушбу чиқишга жавобан мақола ёзиб, муосир адабиёт тадқиқи билан машғул бўлиб юрган икки фан докторига уни олдинма кейин ўқишга бердим. Улардан биринчиси ижтимоий-сиёсий вазият деярли ҳисобга олинмаганини урғулаб “Уни бундоқ қилиш керак, бунини ундоқ ўзгартириш

керак...”, деб маслаҳат берди. Иккинчиси эса нима деганини ўзи ҳам аниқ тасаввур этолмай латтачайнарлик қилди. Уларнинг гапига кирса ё инонса, мақоланинг баҳридан кечиш лозим эди. Мен эса уни Тўра акага ўқишга бердим. Эртасига у мени чақириб “Мақоланинг айрим жойлари кескин, мен белги қўйган жумлаларга қара... Сарлавҳани ўзгартириб, нашр этгирса бўлади”, деди. Мен “Сарлавҳа ўзимга ҳам маъқул эмас. Аммо мақбулини тополмаяпман”, дедим. “Яна лирик қахрамоннинг маънавий олами ҳақида” деб қўявер, деди Тўра ака. Шу ном билан мақолани “ЎзАС” газетаси муҳаррири, мутафаккир адиб Асқад Мухторга элтиб топширдим. Орадан узоқ вақт ўтмай мақола чиқди ва бир неча ой давомида уни қўллаб-қувватловчи мақолалар газетхонлар ҳукмига ҳавола этилди. Тўра ака қатор китобларимга муҳаррирлик қилганларида ҳам жуда топиб маслаҳатлар бериб, баъзан у ё бу ўринларга таҳрир киритган. Мен буларнинг барини Тўра Мирзо сабоқлари сифатида қалбимда асрайман.

IV

Фундаментал илм – пойдевори мустаҳкам, миллат тафаккури ва дунёқарашининг юксалишига таъсир қиладиган илм дегани. Тўра Мирзаевга нисбат берилган миқёси кенг фундаментал илмий мактаб юрт ва халқ миллий-маънавий манфаатларига хизмат қилиши кундай равшан. Унинг фан ташкилотчиси мақомидаги фаолияти ва ғайрати ҳам таҳсинга лойиқ.

Қадимда ижтимоий-маданий ҳаётда “ҳисбонийлик” деган бир оқим бўлган. Унга мансуб кишилар фараз, тасаввур, таҳминга таяниб, ўзларига мақбул келган ҳар қандай ғоя ёки тушунчани ҳиссиёт хуружи билан ё инкор этишган, ё қоралашган. Ўтган асрдагига нисбатан ҳам кучайган ҳисбонийлик, яъни уйдирмачилик кейинги чорак асрда ижтимоий фанлар соҳасида, жумладан, адабиёшунослик ва фольклоршуносликда кенг қулоч ёзди. Бу тасодифий эмас, албатта. Чунки совет даврида марксча-ленинча методология асосида яратилган фан ғайриилмий ҳаракатларга қарши туриш қувватига қодир эмасди. Шунинг учун боқий

орзу-умидлар ва қаҳрамонликлар тараннум этилган миллатимизнинг бош китоби “Алпомиш” достонига ҳам ёлғон ёғилиб, сохта талқин, тамалсиз тавсифлар кўпайди.

Тўра Мирзаевнинг ҳаёти, илмий фаолияти мавзусида китоб ёзган профессор О.Сафаров матншунослик тажрибасига тўхталиб бундай дейди: “Шубҳасиз, унинг матншунослик фаолиятида “Алпомиш” достони алоҳида мавқега эга. Айтиш мумкинки, у шу достоннинг ҳар бир нусхасини ҳижжалаб кунт билан ўқиди, ҳар бир сўзнинг мозий муҳрига айланган маъно жилоларини илғашга интилди, шу маъно товланишларига хос оҳангу садолардан сурур топди, шу жараёнда сўзни ҳис қилиш, англаш ва туйиш саодатига эришди...” Бизнингча, бу фикр ва эътирофларда ёлғон ё муболаға йўқ: ҳаммаси бўлган ва исботини топган. Истаймизми, истамаймизми, Тўра Мирзаевнинг алпомишшунослиги фольклоршунослик тажрибаси ва тарихида наинки алпона, балки қайтариб бўлмас ҳодисадир. Билим миқёси кенг, теран мушоҳадага қодир, хайриятки, шундай тадқиқотчимиз бор. Тўра Мирзаевнинг “Алпомиш” туркуми... ўттиз икки достондан иборатми?” номли мақоласи (“Ўзбек тили ва адабиёти” жур., 2017 йил 6-сон) “Алпомиш”нинг яратилиш тарихи, ғоявий-бадий моҳияти ва вариантларини сохталаштириш ҳамда билиб-билмай ўзбошимчалик билан бузишга қарши ёзилган умумлашма характердаги тадқиқотдирки, унда ҳисбонийлик оқибатлари аниқ ва холис кўрсатилган. Илмий-назарий пойдевори мустаҳкам бундай мақола ёзиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмаслигини унутмаслик керак.

Тўра ака билан бирга ишлаб, яқиндан уни билганимдан буён ўз ҳаёти ва қисматини институтимиз ҳаёти, илмий жамоаси тақдиридан ажратганини мен ҳеч кўз одимга келтиролмайман. Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтига Тўра ака қарийб йигирма йил директорлик қилган бўлса, шунча пайт имкон қадар куч-ғайрати, салоҳият ва ташаббусини қадрдон илмий жамоамиз равнақига бағишлади. Шунга яраша обрў-эътибор топиб, турли мартаба, унвон ва юксак мукофотларга лойиқ кўрилди. Баъзи нокасларнинг қаршилиги, фосиқ ва ҳасадгўйларнинг хусуматига қарамай академик бўлди. Чунки у ҳамиша адолатга

муҳиб, тўғрилиқка толиб, янгиликка тарафдор бўлган. Ўзига ўзи ишоналмайдиганлар ҳам Тўра акага умид ва ишонч билан қарашганини такрор-такрор кузатганман.

V

Яширмай, хаспўшламай айтадиган бўлсам, Тўра акадаги кечирувчанлик, келишувчанлик, гоҳо меъёрдан зиёдлашгандай туюлган муросакорлик баъзида менга ёқмаган. Буни ўзига очиқ сўзлаганимда: “Гапираверасанда. Раҳбар бўлиш осонми бу илмий ва ноилмий жамоага...”, деган. Чиндан ҳам унга қийин бўлган. Чунки ҳар бирига биттадан директор бас келолмайдиган фосиқ, жанжалкаш ва товламачилар ҳам кам эмасди. У ё бу баҳона ва найранг билан улар Тўра акага ташланиб турганини илмий жамоатчилик ҳали эсдан чиқармаган. Хўш Тўра аканинг муҳофизини нима эди? Аввало, ақл, фикр, тозаллик. Лойқа ёки ифлосланган сувни ичиб бўлмаганидай, ундан бошқа бир мақсадда фойдаланиш ҳам душвордир. Шунга ўхшаб ғаддор нафс ва дунёпарастликдан вужуди лойқаланиб, идрокини касру касофат қоплаган олимнинг илмидан ҳам ўзгалар қалбида фойз, шуурида маънавий завқ инмайди. Рус шоири М.Ю.Лермонтовнинг “Умримизни сўрди самарасиз фан” деган сўзлари ана шунақа илм ва олимликка тегишли. Илм-фаннинг сифати, олимлик эътиқоди ҳамда виждонига диққат-эътиборнинг сусайиши – фан тараққиёти ва таъсири йўлидаги хавф-хатарли тўсиқдир. Пинҳона кечадиган бу мураккаб масаладан ҳам кўз юммагани боис илм савдосини Тўра ака ҳамини қоралаган. Чунки у илм-фанга юрт, миллат, адабиёт манфаати ва истиқболи нуқтаи назаридан қараб доимо ростлик, ҳалоллик ва оддийликка содиқ қолган. Мен буни ўзгалардан кўра дақиқроқ билишим билан мақтанишим мумкин. Шарқнинг буюк файласуф шоири Мирзо Бедил шеърларидан бирида “Қадам хонаеки табдил наёбад – гўраст” – “Янгиланиш билмаган хона – қаро гўра”, дейди. Дарвоқе, гўра менгайдиган хонадонлар кўп бўлгани каби қабри хотирлатувчи қасрлар ҳам озмас.

Дари деворидан юлғичлик, ҳақсизлик, зўравонлик, нокаслик “ҳайқирғи” эшитилиб, ашё-анжомидан кибор-

лик, моумонлик, худбинлик ва ҳаромхўрлик ҳиссиётлари сувратланиб турмаса – оддий, озода, хайр-хосиятли манзил дегани шу бўлади. Шундай уй ва ҳовлилар ёмонлик, гумроҳлик, қаллоблик ва бири-биридан тубан майлларнинг кўзга кўринмас кушандасидир.

1972 йил, яъни қарийб ярим асрдан бери мен Тўра аканинг хонадонига кириб чиқаман. Раъно янга туғишган опамдай бўлиб қолган. Кўп улуғ зотлар ташриф буюриб, гурунг қилган Тўра аканинг уч хонали квартираси мен учун кўп қадрли ва хайрли маскандир. Унинг соҳиби самимият, сидку садоқат сарбони ўлароқ каттаю кичикнинг ишонч ва ҳурматига мушарраф бўлган. Оила аъзолари – Раъно опа ва фарзандлари эса устозга муносиб раъйи равишдан четга чиқишмаган. Омад деса ҳам шу, иқболу шавкат деса ҳам шудир.

27. 04. 2018
Дўрмон

ТЎРА МИРЗАЕВ МЕНИНГ ТАҚДИРИМДА

1980 йилнинг октябрь ойида Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтининг болалар адабиёти бўлимига филология фанлари лаборанти лавозимига ишга қабул қилинганлигим ҳеч қачон эсимдан чиқмаса керак. Секин-аста Институтда ишловчи, биз фақат китобларини ўқиб, сиртдан таниб юрган устозлар, катта-кичик ҳамкасблар ва ҳамюртлар билан таниша бошладик. Тўра Мирзаев домла шу вақтларда фольклор бўлими бошлиғи эдилар. Тўғриси айтганда, мен у кишини Институтда ишлаётганимга беш-олти йил бўлиб қолганидан кейин яқинроқ таниганман.

Ўша пайтларда пахта йиғим-терими, мева-сабзавот йиғиштиришларга, албатта, ёшлар биринчи навбатда сафарбар қилиниши табиий ҳол ва буни ҳеч биримиз ғайритабиий ҳодиса деб қабул қилмас эдик ҳам. Аслини олганда, кўпчилик билан яқиндан танишув айна шу қишлоқ хўжалик ишларига сафарбарлик пайтларига тўғри келган. Чунки далада ҳамма деярли тенг, бўлим мудирлиги-ю катта-кичик илмий ходимлик Институтда қолиб кетган. Тўғриси айтсам, одамлар бир-бирини айнан шундай шароитда яқиндан таниши ва ҳар бир кишининг инсон сифатида кимлиги ўша далаларда яққол намоён бўлишига ҳам калта ақлим анча кейинроқ етди.

Тўра Мирзаевичнинг инсон сифатида кимлигини ҳам ўзим учун ўша далаларда кашф қилдим десам, асло муболаға бўлмайди. У кишининг катта-кичикка бараварлиги, айниқса, ёшларни қўлидан келгунча қўллаб-қувватлаши, самимияти мен учун истисносиз “биринчи” дарс бўлган. Тўра ака билан ҳамюрт эканлигимиз, мактабдош эканли-

гимиз, мен у кишининг кичик сингиллари билан синфдош эканлигим, ҳатто ота қадрдон эканлигимизни ҳам ўша пайтлардаги суҳбатларда билганман.

Бугун фахр билан эътироф этишим керакки, мен бир жиҳатдан жуда бахтли одам эканман, ҳаёт йўлимда Тўра Мирзаевичга ўхшаган олим сифатида ҳам, инсон сифатида ҳам бағрикенг кўплаб одамлар менга йўлдош бўлиб, устозлик қилганлар. Илмий раҳбарим Абдуқодир Ҳайитметов домладан илмий иш борасида қанчалар сабоқ олган бўлсам, Тўра Мирзаевичдан инсонийлик, бағрикенглик, кўпчилик билан ишлаш, катта-кичик билан бирдай муомала қилиш борасида ундан ҳам кўпроқ сабоқ олдим десам, асло муболаға бўлмайди.

Тўра Мирзаевич билан ёнма-ён, у киши Тил ва адабиёт институти директори, мен эса илмий котиб сифатида салкам 17 йил биргаликда ишлаш бахтига мушарраф бўлганим, айниқса, менга кўп нарсани ўргатди. 1994 йилнинг май ойидан бошлаб, Тўра аканинг бошига навбатдаги қора булутлар йиғилиб келган, у киши бош муҳаррир бўлган “Ўзбек тили ва адабиёти” таҳририяти тарқатилиб, бош муҳаррирлик билан бир қаторда директорликдан ҳам четлатилган пайтларда у кишининг ўрнига вақтинча директор вазифасини бажараётган ажойиб камтарин ва камсуқум инсон, катта олим Эрик Абдуллаевич Каримов тавсияси билан, Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти илмий котиби вазифасига тайинландим.

Озгина вақт ўтиб, қасд қилганлар паст бўлди, тошқин сувлар тиниб, Тўра Мирзаевич ўз вазифасига тикланди, журнал ҳам фаолиятини келиб қолган жойидан давом эттира бошлади. Мен ўшанда Тўра ака нақадар сабр-тоқатли, қатъиятли ва матонатли эканлигининг яна бир қарра гувоҳи бўлдим.

Тўра Мирзаевич билан ёнма-ён ишлаш жараёни мен учун катта ҳаёт мактаби бўлди, аввало, Институт келажиги ва табиий равишда, ўзбек адабиётшунослиги, тилшунослиги ва фольклоршунослиги тақдири, эртаси ҳақида жон куйдириш нима эканлигини том маънода шу даврда

англаб етдим. Бир пайтлар таркиби салкам 300 кишидан иборат бўлган, 200 дан ортиқ илмий ходим фаолият кўрсатган Тил ва адабиёт институти 1991 йилда Тилшунослик ва Адабиёт институтлари сифатида икки мустақил илмий муассасага айланганлиги, тўғриси айтганда, барчамизда тилшунослик, адабиётшунослик ва фольклоршунослик эртасига, равнақига бўлган умид-ишончи янада чарақлатиб юборди. Миллий, маданий, адабий, тарихий кадриятларимиз тикланиши шарофати билан минглаб йиллик халқ оғзаки ижоди, шу қадар узоқ тарихга эга мумтоз адабиёт ва XX асрда алоҳида тараққиёт босқичига кўтарилган замонавий адабиётга эга бўлган Ўзбекистонда, айниқса, ёш авлод маънавий камолотига эътиборнинг янада юксак поғоналарга кўтарилиши барчамизни ушбу соҳалар тадқиқига эътибор ҳам шу қадар ривож топишига умидбахш қилди десам, асло муболаға бўлмайди. Бироқ узоққа бормай, бу умидлар пучга чиқиб, Тилшунослик ва Адабиёт институтлари яна бирлаштирилди, Тил ва адабиёт институти сифатида қайта тикланди. Буларнинг барчаси, аслида, Фанлар академияси институтлари грант тизимига ўтказилишининг ниҳоятда оғир оқибатлари эдики, унинг асоратлари бугунги кунгача тугаган эмас. Тўра Мирзаевич ўша оғир кунларда бу нотўғри иш бўлаётганлиги, унинг оқибатлари илм-фанни орқага суриб юбориши аниқлигини кўп йиғилишларда, ҳатто катта доираларда ҳам дадиллик билан қайта-қайта кўтариб чиқди. Мен ушбу жараёнда домланинг илм-фан келажаги йўлида нақадар жонкуярлигига яна бир карра гувоҳ бўлганман.

Фанлар академияси илмий-тадқиқот муассасаларининг грант тизимида фаолият олиб бориши аниқ воқеликка айланганидан кейин эса Тўра ака йирик фундаментал илмий лойиҳаларгина институтлар илмий салоҳиятини сақлаб қолиши ва келажагини таъминлаши мумкинлигини фаннинг улкан ташкилотчиси сифатида олдиндан кўра олди ва ижтимоий-гуманитар соҳалар институтлар грантлар лойиҳалари тақдимотларида бу борада ўзининг қатъий фикрларини, ҳар доимгидек, дадиллик билан илмий жамоатчилик муҳокамасига ташлади. Ҳеч эсимдан чиқмайди,

бир институт раҳбарияти 2000 йиллар бошларидаги танловда институт номидан йигирмага яқин амалий илмий лойиҳани тақдимотга олиб чиққанида Тўра Мирзаевич бундай кичкина мавзуларга ботиб қолиш институт илмий жамоасини парокандаликка олиб келиши мумкинлигини кескин айтган эди. Афсуслар бўлсинки, ушбу институт тақдири худди домла огоҳлантирганларидек аянчли тугади.

Ўша йилларда Тўра ака ижтимоий-гуманитар фанлар институтлари илмий маҳсулотига харидор давлат бўлиши кераклиги, илмий лойиҳалар натижаларини монографиялар тарзида чоп этиш ҳар бир соҳада илм-фан натижаларини, аввало, таълим тизимининг барча босқичларига жорий қилишда намоён бўлиши кераклигини ҳам жуда кўп марталаб турли даражадаги йиғилишларда қайта-қайта кўтариб чиққан эдилар. Чунки, айниқса, тилшунослик, адабиётшунослик ва фольклоршунослик соҳаларида бажарилаётган илмий лойиҳалар, аслида, миллий, маданий, адабий, диний кадриятларни тиклаш манфаатларига хизмат қилиб, бу борадаги давлат сиёсатини амалга оширишга хизмат қилиши керак. Бу фикр ҳам бугунги кунда ўзини тўла оқлади. Биргина мисол: XX аср 90-йилларининг охирларида “Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғати”ни тузиш бўйича илмий лойиҳа олинган, бироқ “бу кўп жилдликни ким чиқаради?” деган андиша билан иш у қадар кўнгилдагидай бормаётган эди. Тўра Мирзаевич ушбу лойиҳа бажарилиши устидан назоратни тўлалигича ўз зиммаларига олиб, ҳар ҳафта охирида лойиҳа бажарувчилари билан ишнинг бориши юзасидан йиғилиш қилиб, ҳар бир ҳарф бўйича бажарилган ишни кескин мунозара-муҳокама қилишни ташкил қилдилар. Бу йиғилишларда домла ўзининг нафақат етук фольклоршунос олим, балки масъулиятли фан ташкилотчиси эканлигини ҳам кўрсатди. Кескин мунозаралар билан ўтказиладиган йиғилишларда ҳатто баъзи ҳарфлар тузувчилари бу масъулиятни зиммаларига ололмасликларини тан олиб, ҳарф тузувчилигидан четлаштирилди ҳам. 2005-2006-йилларда иш асосан яқунланиб, нашрга топшириш босқичига ўтганда Тўра ака Фанлар академиясининг ўша пайтдаги президенти Беҳзод

Содиқович Йўлдошевга мурожаат қилиб, нашр жараёни билан боғлиқ харажатлар муаммосини ҳал қилишда ёрдам сўраганлари кечагидек эсимда. Беҳзод Содиқович ушбу вазиятда Тўра Мирзаевични тўла қўллаб-қувватлаб, нашр жараёни билан боғлиқ каттагина харажатни ўзи директорлик қиладиган Ядро физикаси институтининг бюджетдан ташқари маблағлари ҳисобидан ҳомийлик ёрдами сифатида Тил ва адабиёт институти ҳисобига ўтказиб бердилар. Ушбу икки улкан фан ташкилотчисининг илм-фан натижаларини амалиётга жорий қилиш борасидаги беқиёс заҳматкашликлари эвазига Тил ва адабиёт институти илмий ходимларининг, аввало, тилшунос олимларининг юзлари ёруғ бўлиб, 5 жилдлик мухташам “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” нашр қилинди.

Бу гапни “Алпомиш” достони яратилганининг 1000 йиллигига бағишланган тадбирлар ва бу борада амалга оширилган ишлар “Алпомиш” достонининг ўнга яқин вариантлари ва академик нашри сифатида чоп этилгани мисолида ҳам айтиш мумкин.

Институт раҳбариятида салкам йигирма йил ёнма-ён ишлаш жараёнида мен Тўра Мирзаевичдан ходимлар билан ишлаш, муомала қилиш, ҳар бир кишининг имкониятига қараб иш талаб қилиш борасида ҳам кўп нарсаларни ўргандим. Назаримда, Тўра аканинг беназир фазилатларидан бири ҳам ҳар бир ходимнинг меҳнатини қадрлаш, кўнглига йўл топиш, одамларни чиқитга чиқармаслик билан белгиланади. Шу давр мобайнида рус тилидаги 3 жилдли “Ўзбек (мумтоз) адабиёти тарихи”ни яратган илмий жамоа Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти билан тақдирланди, Абдурашид Абдуғафуров ва Азим Ҳожиев каби таниқли олимлар Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби даражасига эришдилар, йигирмага яқин илмий ходимлар (жумладан, ушбу сатрлар муаллифи ҳам) орден ва медаллар билан тақдирландилар. Аслини олганда, ҳар бир илмий ходимнинг давлат мукофотларига сазовор бўлишларида Тўра Мирзаевичнинг жуда катта ҳиссалари бор. Яна бир мисол: 2000 йилда улкан тилшунос олим, 5 жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”ни тузишда жуда

катта меҳнат қилган академик Азим Ҳожиёв номзоди “Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби” давлат мукофоти билан тақдирланишга тавсия қилинган эди. Бироқ нима сабабдандир, у киши мукофотланувчилар рўйхатидан тушиб қолганлигидан хабар топган домла Ўзбекистон Республикаси Президентининг ўша пайтдаги фан бўйича Давлат маслаҳатчиси қабулига кириб, А.Ҳожиёвни мукофотлаш зарурияти ҳақидаги ўз фикрини қатъият билан ҳимоя қилиб, фикри тўғрилигини исботлайди, А.Ҳожиёв “Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби” давлат унвони билан тақдирланади. Ўшанда Тўра Мирзаевичдаги ушбу қатъият, ҳақиқатгўйлик ва самимият нақадар эътироф қилинишининг яна бир қарра гувоҳи бўлганман.

Институт директори сифатида Тил ва адабиёт институтининг умидбахш эртаси, келажagini таъминлаш, институт илмий ходимлари таркибини истеъдодли ёш илмий тадқиқотчилар ҳисобига доимий янгилаб бориш Тўра Мирзаевич кун тартибидаги доимий биринчи даражали масалалардан эди. Грант тизимига ўтилганидан кейин бу имконият кескин пасайганлиги домлага қаттиқ таъсир қилди. Чунки илмий лойиҳаларга ажратиладиган маблағлар доимо биз сўрагандагидан сезиларли салбий фарқ қилар, ҳатто лойиҳа бажарувчиларига тўлиқ ставкада маош тўлаш имконияти ҳам йил сайин пасайиб борар эди. Фикр исботи учун яна бир мисол: ўша пайтларда ҳукумат қарори билан ойлик маош бир йилда икки марта тахминан 15 фоиздан оширилар эди. Бироқ лойиҳаларга ажратилган маблағлар доирасида бир марта ошириладиган ойлик маош миқдори ҳисобга олиниб, иккинчисини бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан ошириш кўзда тутилади. Ижтимоий-гуманитар фанлар институтлари ҳисобида бюджетдан ташқари маблағ қаердан бўлсин?! Демак, йил мобайнида иккинчи марта ошириладиган ойлик маош ё нафақага чиқиб, ишдан бўшаб кетадиганлар ёки дунёдан ўтадиганлардан тежаб қолинадиган маблағ ҳисобига оширилади, бошқа йўли йўқ. Илмий ходим бунга билмайди, у ўзининг қонуний ҳақи, яъни ойлик маоши орттирилишини талаб қилади. Раҳбарият эса, истаса-истамаса, ойлик маошни

орттириш ҳақидаги қарорни бажариши керак. Демак, ўз-ўзидан институтга янги, ёш ходимларни жалб қилиш имконияти нолга яқинлашиб, институт илмий ходимларининг ўртача ёши ҳам йил сайин юқорилашиб, Тўра Мирзаевич сингари илм заҳматкашларининг сочларидаги оқлари эса тобора кўпайиб бораверади.

Илмий потенциални кучайтириш, институтни олий малакали илмий кадрлар билан таъминлаш биринчи навбатда диссертациялар ҳимояларига боғлиқ. Ҳар йили аспирант ва докторантлар аспирантура ва докторантурани тугатапти, улар эса шу институтда тайёрланган илмий кадрлар. Демакки уларнинг диссертация ҳимоя қилишларига имконият яратиб бериш ҳам институт раҳбариятининг биринчи даражали вазифаларидан. Тўра Мирзаевич нафақат директор, балки институт хузуридаги диссертациялар ҳимояси бўйича ихтисослашган кенгашнинг кўп йиллик раиси сифатида бу масалага ҳам доим жиддий муносабатда бўлар эди. Институтда аспирантура ва докторантурани тугаллаб, диссертация ҳимоя қилганидан кейин кўпчилик ёшлар олий ўқув юртларига кетиб қолишини домла тўғри тушунса ҳам, “бу ҳолда эртага институтда ким қолади”, деб азият чекишига кўп марталаб гувоҳ бўлганман. Айниқса, икки тизимли ҳимоя йўналиши бир босқичлига ўтказилганида “бу илм-фан тараққиётига салбий таъсир кўрсатади” деб, Тўра ака жуда қаттиқ хафа бўлди, турли йиғилишларда “бу аҳволда фан доктори илмий даражасининг кадр-қиммати ва диссертацияларнинг илмий савияси сезиларли даражада пасайиб кетади”, деб ўз норозилигини изҳор қилди. Бироқ халқимизнинг “От айланиб қозиғини топади” деган ибратли мақоли бежиз айтилмаган экан, Тўра Мирзаевич сингари илм-фан сарбонларини норози қилган бир тизимли ҳимоя яна икки тизимли босқичга ўтказилиб, ҳақиқат яна қарор топди.

Тўра Мирзаевич нафақат улкан фан ташкилотчиси, балки Ҳоди Зариф бошлаб берган ўзбек фольклоршунослиги мактабининг бугунги кундаги раҳнамоси, йўлбошчиси сифатида ҳам нафақат Ўзбекистонда, балки кўплаб хориж мамлакатларида ҳам барчага ҳақиқий олим сиймосида

маълуму машхурдир. Домлани бундан йигирма йиллар олдин ҳам кўпчилик “академик” деб эъозлар эди. Яратганга шукурлар бўлсинки, бу борада ҳам ҳақиқат қарор топиб, юртбошимиз ташаббуслари билан Тўра Мирзаевичнинг академик сифатида расман эътироф этилишларидан барчамизнинг кўнглимиз янада равшан бўлди.

Ҳар бир ходим билан муомала қила олиш, айниқса, ходим тўла ноҳақ бўлган ҳолатларда ҳам оғир-босиқлик билан вазиятни юмшатиш, унинг ноҳақлигини қизишмасдан исбот қила олиш раҳбарликнинг нақадар оғир иш эканлигини тасдиқловчи ёрқин мисолдир. Тўра Мирзаевич бундай ҳолатларда ҳамини ташкилот манфаатини ўз манфаатидан устун қўя оладиган улкан фан ташкилотчиси ва ҳақиқатнинг кўзига тик қарай оладиган ҳалол инсон сифатида менинг бир умрлик устозимдир. У кишидаги фазилатларнинг ўндан бирини эгаллай олган бўлсам, устоз сабоқларини, қай даражададир, ўзлаштира олган бўлсам, буларнинг барчаси менинг устоз олдида бир умрлик маънавий қарздорлигим эътирофидир.

АЛП ТАДҚИҚОТЧИ

Ўтган асрнинг 60-йилларида ўзбек фольклоршуносларининг иккинчи авлоди фанга изма-из кириб келдилар. Бу даврда фольклор асарларини ёзиб олиш, нашр этиш борасида маълум тажрибалар тўпланган, ҳали халқ орасида бахши-шоирларнинг анъаналар ўзанида тарбия топиб, суяги қотган бир қатор вакиллари куч-қудратдан қолмаган, лекин от устида турган, жиловбардор шўролар тузми ўрнатган ғоявий тартиблар, “ички қўриқчининг” хушёрлиги уларнинг ҳам онгига ўрнашиб улгурган эди.

Ҳ.Т.Зарифов ва В.М.Жирмунскийларнинг “Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси” китоби мағзида келган назарий қарашлар, ғоялар барча фольклор тадқиқотларига улги бўлиб, йўл-йўриқ кўрсатиб турса-да, кўпчилик ёш изланувчиларнинг замон талабига “лаббай”, деб жавоб берадиган, “қизил” ғояларга тўйинган мавзуларни ишлашга иштиёқи баланд замонлар эди.

Шофиркондаги мактабни “аъло” баҳоларга битириб, Бухоро педагогика институтини имтиёзли диплом билан татомлаб, Сурхондарёдаги ўрта мактабнинг севимли ўқитувчисига айланган Тўра Мирзаевни кўнглидаги илм иштиёқи Тошкентга йўллади. Аввали, талабалик вақти доцент Я.Пинхасов маслаҳати билан киши исмларини тўплашга жиддий киришган, шу йўналишда тадқиқотлар яратишни мақсад қилган адабиёт ўқитувчиси аспирантурага кириш учун бор таваккал дея “Киши исмлари имлосига доир”, “Ойбек ижодида чет эл мавзуси” номли икки рефератни ёзиб келди.

Тўра Мирзаев аспирантурага кириш вақтида бўлиб ўтган бир ибратли ҳолатни кўп эслайди, гапириб беришдан

чарчамайди: "...аспирантура имтиҳонларини топшириб, академия кадрлар бўлими бошлиғи Файзиев Мириной Мирзоҳидовичнинг олдига кирдим. Мен тик турибман, у киши қоғозларни кўраяпти. Шу пайт эшик кенг очилиб бир киши кўринди: "Мириной, дўппиликлар қайтиб кетмасин, чамадонлиларни ўзинг биласан". Эшик ёпилди. Ҳайрон бўлдим. "Бу киши ким?" – деб сўрадим. Файзиев: "Танимайсизми, академиянинг президенти Ҳабиб Абдуллаев-ку!" – дедилар. Орадан маълум муддат ўтиб, аспирантурага қабул қилинганимни хабар қилишди". Домла илм йўлига кирар экан, Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Ҳоди Зариф каби ўнлаб, ўтган асрда фанни елкасида ортмоқлаб, халқ манфатлари йўлида беминнат курашган зиёлилар билан юзма-юз келди, бу улуғ зотларнинг ҳаёти, фаолияти унга маёқдек ибрат намунаси бўлди.

Аспирантурага қабул этилгач, тақдир Тўра Мирзаевни ўзбек фольклорининг ҳодийси – Ҳоди Зарифга рўбарў қилди. Устоз мавзу танлашни шогирднинг ихтиёрига қўйди. Ўша вақтда "Девону луғотит турк" чоп этилган, адабиёт аҳли ўртасида шов-шувга айланиб, кўпчилик бу буюк асарни ишлаш иштиёқида ёнарди.

– "Девону луғотит турк"ни ишласамми? – деди шогирд.

– "Девон" материаллари докторлик диссертацияси мавзуси. Шунда ҳам бир эмас, бир неча диссертацияларга мавзу бўлади, – жавоб берди устоз.

Ўртада доҳий мавзуси ҳам тилга олинди. Устоз: "Бўлмайди", деб қатъий рад этди. Мавзулар саналди, устозу шогирд "Алпомиш" достонида тўхташди. Мавзуни муаллифгина танламайди, мавзу ҳам тадқиқотчини саралайди, деганлари рост экан. Шу-шу Тўра Мирзаевнинг ҳаёт, ижод йўли "Алпомиш" достонига боғланди. "Алпомиш"дай алп эпос ёш тадқиқотчининг алп олим бўлиб шаклланишида таянч бўлди.

"Алпомиш" достонининг ўзбек вариантлари" деб номланган номзодлик мавзусини ишлаш давомида Хатирчи тумани Ёнбош қишлоғида истиқомат қилувчи Эгамберди Олломурад ўғлидан (М.Муродов билан биргаликда), Тожикистоннинг Данғара тумани Қўшқия қишлоғида яшовчи

Аҳмаджон Соибназаровдан дostonнинг тўлиқ, Ховос тумани Қўшқанд қишлоғида турувчи Исо Янгибой ўғлидан мазмунини ёзиб олиб фольклор архивида мавжуд вариантлар қаторига қўшди, ўз тадқиқотига жалб этди.

Олим дostonни ёзиб олиш жараёнини эслар экан, зар қадрини заргар билганидек, ҳақиқий бахши сўз қадрини чуқур ҳис қилишини Эгамберди бахши мисолида хотирлайди: “Фозил шоир варианты мумтоз намуна. Бу вариант баҳосини нафақат мутахасислар, балки улкан бахши шоирлар ҳам қайд этишган. Аммо бошқа вариантларнинг ҳам илмда, дoston генезисини тадқиқ этишда, шунингдек, қатор жабҳаларда муносиб ўрни бор. Эгамберди бахши варианты ҳам ўзига хос. Биз дostonни ёзиб олар эканмиз, бу борада бахши билан ҳам очиқ гаплашганмиз. “Сизнинг “Алпомиш” ингиз ҳам яхши, аммо Фозил шоирнинг варианты баланд ва мукамал”, деб Фозил шоирдан:

...Гул кетар бўлса гулистон эранар,
Юрти вайрон бўлса султон тебранар.
Мол борида ҳамма одам дўст эди,
Бошдан давлат қайтса, тувғон эранар...

– парчасини бахшига ёддан айтиб бердим. Шунда раҳматли: “Шу парчани менинг “Алпомиш”имга қўшиб қўйинг, унитибман”, деб илтимос қилди. То бахшининг олдидан қайтгунимизча: “Қўшдингизми”, деб сўрашдан чарчамади. Мен, охири қўшдим, деб қутилдим. Чинакам бахшининг сўз қадрини, бадииятни ўта нозик ҳис қилишини шунда аниқ ҳис қилдим”.

Диссертация асосида чоп этилган “Алпомиш” дostonининг ўзбек вариантлари” (Фан, 1968) китоби ўзбек фольклоршунослигининг назарий савияси юқори босқичга кўтарилганлигини кўрсатди, нафақат ҳамкасблар, балки чет эллик фольклоршунослар эътирофига ҳам сазовор бўлди.

Тўра Мирзаев устози Ҳоди Зариф билан номзодлик диссертациясини ишлаш давомида илмнинг паст-баландини, тадқиқотчи нимани ёзиб, нималардан воз кечишни ўрганди. Тўра Мирзаевнинг навбатдаги фундаментал тадқиқоти “Халқ бахшиларининг эпик репертуари” (Фан, 1979)

хам Ҳ.Зариф ва В.М.Жирмунскийларнинг маслаҳатлари, йўл-йўриқлари асосида яратилди. Эндиликда бу асарнинг аҳамияти кунлар ўтган сайин янада ошиб бормоқда. Олимпнинг номини ҳар жиҳатдан оқламоқда. Китоб бахшичилик санъатини яхлит тизим сифатида тасаввур этиш имконини беради. Бахши-шоир ким, бахшининг эпик асарларни куйловчи ва сақловчи ижодкор эканлиги, ўзбек дostonчилик мактаблари, уларнинг ўзига хос жиҳатлари, бахши репертуари, дoston куйлаш тартиби, бахши тайёрлаш, устоз-шогирдлик муносабати, анъана ва бадихағўйлик, ижрочи типлари, бахши ва тингловчи алоқаси ҳамда бахшиларнинг эстетик қарашлари каби фундаментал масалалар бу асар моҳияти, мазмунини ташкил этади.

“Халқ бахшиларининг эпик репертуари” китобида келтирилган далиллар, назарий хулосалар кейинги тадқиқотларда ҳам ўз исботини топмоқда.

Биргина бахшиликнинг илоҳий илҳом билан боғлиқ талқинига диққат қилайлик. Муаллиф “...бу тур санъат баъзан сирли, “илоҳий” тушунтирилиб, бахши номи турли-туман афсоналар, ривоятлар, кўшиқ ва нақлларга бурканган” лигини баён этар экан, афсонавий Муродбахш ғори ва бу сирли ғор жойлашган Шахрисабзнинг Кенгўзар, Нуротанинг Канда, Чашмаи Зирак каби маконлари ҳақида тўхталиб, Чанкут (Дўстмуҳаммад) жиров номи билан боғлиқ куйидаги ривоятни келтиради: “Бир куни бир бойникига дoston айтишга бораётганда, Қурбон устозидан: “Сизни кароматли жиров дейдилар, ростми?” – деб сўрабди. Шунда Чанкут: “Бугун мен дoston айтганда, кўбиз билан овозим бир хил бўлади. Шунда менинг бошимга қара, кўрган нарсангни ҳеч кимга айтмай, кўзингни юм”, – дебди. Бирга бойникига келиб кўнадилар. Одамлар йиғилади. Чанкут дoston куйлай бошлайди. Овози билан куйи бир бўлган пайтда Қурбон устозининг бошига қарайди. Қараса, жировнинг бошидан сал баландда икки бошли илон тилини чиқариб турган эмиш. Буни кўрган Қурбон бирдан “Ана илон” деб бақариб юборади. Ўтирганлар уни кўриб, даврдан чиқиб қочадилар. Чанкут дoston куйлашни тўхтатиб, чиқиб кетади ва Навоий шахрига яқин Қалқон деган жой-

га етиб келиб, отидан тушади ва: “Сен менинг айтганимни қилмадинг. Сенинг яхши чечанлигинг бор, куйларни ўргандинг. Бор, энди ўзинг биласан”, – деб фотиҳа бермай, Қурбонни ҳайдаб юборган эмиш. Шунинг учун ҳам унинг сози ва сўзи яхши бўлгани билан даврасида файз бўлмаган эмиш. Шундан бошлаб эл орасида уни “Чанкутнинг чала шогирди” деган гап тарқалган экан”. Дўстмуҳаммад жиронинг сози ва овози уйғун келган он, ҳазрат Навоий таъбири билан айтилса, шоирнинг алола ҳудудига ўтган дами эди. Бу қувват шаклини Қурбон жирон икки бошли илон сувратида кўрди, халқона тимсолда ифодалай билди холос, аммо тўла илғай олмади. Дўстмуҳаммад жирон тепасида илон шаклида кўринган, барча соҳаларда бирдек кечувчи бу хил илҳом ҳолати аслида инсон руҳияти, англаш, билиш, тафаккур этиш, ижод қилиш, яратиш қувватининг омма тасавуридаги рамзий ифодаси эди. Фольклорда бу хил сирларнинг халқона изоҳлари, бадий ифодалари кўп. Инсоният тарихида Леонардо да Винчи қаторида улуғлашиб, ихтироларида ўз замонасида юз йиллар олдинга кетган, электротехниканинг оталаридан бири деб қаралувчи Тесланинг қуйидаги фикрлари бу ноёб қобилиятнинг манбаи, моҳиятини бир қадар изоҳлайди. Тесла ёзади: “Менинг миям фақат қабул қилувчи бир ускуна, холос. Коинот кенгликлари аро қандайдир бир, биз узлуксиз равишда билим, куч, илҳом оладиган манба – ядро мавжуд. Мен бу ядронинг сир-синоати нимада эканлигида беҳабарман, лекин унинг мавжудлигига аминман”. Бахши-шоирларнинг сирли илҳом манбалари ҳам ана шу коинатдаги сирли Ядро – УЛКАН БИЛМга боғлиқ эканини бахшиларнинг афсона ва ривоятлари тасдиқлайди.

Тўра Мирзаев ҳамкасблари билан ҳамкорликда “Ўзбек халқ ижоди” ўттиз етти жилдининг дунё юзини кўришида иштирок этди, лойиҳанинг муносиб якунланишига бошқош бўлди. Атоқли шоир Эргаш Жуманбулбул ўғли репертуаридан ташкил топган беш жилдлик “Булбул тароналари”, икки жилдлик “Эргаш Жуманбулбул ўғли” тўплами ҳамда “Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни” мақолалар китоби учун Ҳ.Зариф, М.Афзал, М.Алавия, Ш.Шоабдурахмо-

нов, З.Хусаиновалар билан биргаликда Давлат мукофотига лойиқ топилди.

Т.Мирзаевнинг рус тилида чоп этилган “Эпос и сказитель” (Фан, 2008) китоби юксак академик усулда ёзилган. Академик йўналишдаги тадқиқотлар ҳамма вақт ҳам кенг омма назарига тушавермайди. Лекин илмнинг бу иморатисиз фан ривож топмайди. Олим умр бўйи фанлар академиясида ишлаётгани учунгина академик усулни танлаган эмас. У бунда ўзбек фольклоршунослиги анъаналарини барқарор давом эттириш, дунё миқёсига олиб чиқиш мақсадини кўзлаган. “Эпос и сказитель” Мустақилликдан кейинги рус тилида эълон қилинган йирик тадқиқотлардан бири бўлганлиги учунгина алоҳида ажралиб турмайди. Китоб олимнинг қарийб эллик йилга яқин илмий изланишлари сарҳисоби сифатида ҳам қимматли. Ҳозирда чет эллик ҳамкасбларимизнинг “Эпос и сказитель”га бўлган қизиқиши тобора ортиб бораётгани фикримизни тасдиқлайди. Илм ҳажм билан белгиланмайди. Баъзан бир жумлада айтилган фикр бутун соҳа йўналишини белгилаб беради. Олимнинг “Эпос и сказитель” китобида ана шундай ўйлашга, фикрлашга ундовчи ўринлар кўп.

Тўра Мирзаевнинг устоз Ҳоди Зариф ҳаёти, ижоди, салафлари, ҳамкасблари ва шогирдлари билан боғлиқ воқеа ва тафсилотларни жамлаган “Ҳоди Зариф суҳбатлари” (Т., 2013) китоби илмий оммабоп усулда ёзилган. Китобда бир шогирднинг ўз устозга бўлган садоқати, меҳри кўринадидея, дейилса камлик қилади. Китобни ўқиш давомида “маданиятимиз тарихи учун жуда муҳим, аммо ҳеч қаерда ёзилмаган, ҳужжатларда қайд этилмаган, архивлардан ҳам топиш мумкин бўлмаган маълумотлар” билан танишамиз. Ҳоди Зариф ёзиб улгурмаган, лекин суҳбатларда айтган қимматли илмий фикрлар, у ёки бу факт ёки ҳодисага муносабатлари орқали олим шахсини қайта кашф этамиз. Муаллифнинг: “Мен аслида рисола муаллифи эмас, домланинг у ёки бу масалаларга доир оғзаки мулоҳазаларини, устозлари ва сафдошлари ҳақидаги баҳоларини эшитган киши сифатида уларни бир-бирига улаб, китобхонга етказувчи воситачиман, холос”, дейишида жон бор. Суҳбатларда кел-

тирилган Ҳоди Зариф, унинг устозлари ва сафдошлари ҳаётидан сўзлавчи лавҳалар орқали ўзбек фольклоршунослиги тарихидан хабардор бўламиз.

“Ҳар бир инсоннинг ҳаёти ва фаолияти ўзига хос, қизиқарлидир. У умри давомида нималаргадир эришади, нималарнидир бажаришни режалаштиради, нималаргадир улгурмай қолади. Бажарганлардан мамнунлик, улгурмай қолганларидан ўксиш кайфияти билан яшаш ва ишлашда давом этади. Эҳтимол, инсондаги ана шундай етиш-етишмаслик унинг янги, қандайдир бошқа ишларни бошлашига ва имконияти доирасида уни амалга оширишга ундаб турса керак”. Олимнинг “Ҳоди Зариф суҳбатлари” кириш сўзига ёзган бу фикрлари эндиликда саксондан ошаётган илм кишисининг бир хулосасидир. Домланинг ҳар бир суҳбатида фольклоршунослигимизнинг бугуни, келажаги билан яшаётган, қайғураётган фан фидойиси муносабатини кўрамиз, ҳавасимиз ортади. “Фольклор биз учун бугун мерос, асосий намуналари ХХ асрда ёзиб олинган. Биз ХХ аср намуналарига қараб ўн асрдан наридаги ҳолатларга назар ташлаймиз. Фольклор доимий ҳаракатдаги ижод. Ҳар бир масалани моҳиятидан келиб чиқиб баҳолаш лозим. Баъзан масала моҳиятини нотўғри талқин этиш ҳолатлари пайдо бўлмоқда. “Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи” (Т: “Тафаккур”, 2015. –304 бет.) деган китоб чоп этилди. Ўрганилиши керак бўлган мавзу, лекин бу тарзда эмас. Бу китобни ўқиб ёқа ушлаб қоласиз, бор китоблардан узиб, қуроқ қилинган, бир-бирига уланмаган ола-тасир нарсалар йиғиндиси. Бу хил чиқишларга ўз вақтида жавоб бериш керак. Бўлмаса боғни бегона ўт босиб кетади. Ўзбек эпосининг ёрқин намуналари дея нашр қилинган “Ромозон чопоғон”, “Турсун Мерган”, “Ҳулкар пари”, “Тошбосар”, “Ойсулув” каби китобларни “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Кунтуғмиш”лар қаторида тавсия этишимиз, инсоф билан айтганда уят. Норқизил Кенгбоевнинг “Шомурод шоир куйлаганда” (Шарқ юлдузи, 2015 йил, 5-сон, 181–183-бетлар) мақоласи чоп этилди. Муаллиф ёзадики, “бахшининг отаси 1942 йил сентябрда “Алпомиш”, “Авазхон”, “Юсуф ва Аҳмад” ва бошқа дostonларни бахши ўғли-

нинг кўлига тутқазиб: “Буларни яхшилаб мияннга жойлаб ол”, деди-да урушга кетди”. Аввало, бахшилиқ китобдан ўқиб ўзлаштириладиган санъат эмас. Бугунги бахшиларнинг китоб ўқиётгани, ўрганаётгани бор гап, лекин анъаналар китобдан олинмайди. Бунинг устига, 1942 йилда “Юсуф ва Аҳмад” нашр қилинмаган эди. Ёлғон фактларни, халқ оғзаки ижоди табиатига бегона ҳолатларни кўшиб-чатиш оммани адаштиради. Сўз масъулияти деган гап бор. Кўлига қалам олган одам бу масъулиятни ҳис этиши шарт. Саводсизлик ва бефарқлик фаннинг энг катта кушандаси”.

Фольклор соҳасига тегишли катта-кичик қайдлар, мақола-ю китоблар Тўра Мирзаев назаридан четда қолмайди. Эринмасдан фикрини ёзиб келиб бизга маълум қилади. Шундай қайдлардан бирида “Халқ сўзи” (2013 йил, 20 март, 3-саҳифа) газетасида элон қилинган Олимжон Қаюмовнинг жажжигина мақоласига фикр билдирилган. Домла ёзади: “Олимжон Қаюмов “Халқ сўзи” газетасида чоп этилган “Кут-барака кўшиғи” мақоласида Навоий вилоятининг Хатирчи туманидаги Хоноқо, Уйшин, Чиғотой, Жалойир қишлоқларида 20 март куни ўтқизиладиган “Сув тўлди” (“Барака”, “Обибарака”, “Тўлди” деб ҳам аталар экан) маросими ҳақида маълумот берган. Унда хонадон соҳиби барча идишларни (қозон, челак) сувга тўлдирар экан. Ушбу сувдан Наврўз таомлари тайёрлашда ишлатилар экан. Халқ байрам куни шудгор қилинган ерга сув сепиб, “ҳай барака”, деб қичқирришган.

Гўжа оқжўхори оқланиб тайёрланадиган таом бўлиб, баъзи жойларда кўча оши ҳам дейилади”, деб ёзиб ушбу айтимни келтирган:

Момолар болаларни ўтқазиб куйидаги кўшиқни айтадилар:

Талашмасин, талашмасин,
Кўзим ошин ошасин,
Кўча берган худойим
Улуғ бўл, дер илойим,
Момонг кўча сузади,
Уканг ўйин бузади.

Икковора бир қошиқ,
Кўчага бўлдим ошиқ,
Ташашиб ичар ошини
Ўйнамай беш тошини.
Ол ташаш,
Ол ташаш!"

Йилт этган жўяли фикр, факт қимматини илғаш чинакам олимга хос хусусият, белги ҳисобланади.

Домла ёзиб келган яна бир қайдга диққат қилайлик: "Халқимиз яратган кўшиқлар орасида "Бойчечак" кўшиғи ўзгача оҳангга эгаллиги билан алоҳида ажралиб туради. Унинг сўзларини ёд билмаган ўзбек бўлмаса керак. Бироқ бу кўшиқ мазмуни ҳаммага ҳам аён эмас. adabiyot.uz сайтида: "Олимлар болалар фольклорини кимлар яратди, деган саволга жавоб беришга уринганлар. Ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Зариф билан бир куни илмий суҳбатда нима учун болалар фольклори ҳақида мақола ёзмаганлигини сўрадик. Шунда устоз бу оғзаки ижод намуналари ўта сирлаи ва мураккаб эканлигини айтдилар ва мазкур асарлар ҳақида мақола ёзишга журъат этмасликларини тушинтирдилар. Уларнинг фикрича, айрим кўшиқлардаги сирли ифодани изоҳлаш жуда мушқил экан" дейилади. Ёки "...бойчечак сўзи гул маъносида эмас экан, янги туғилган гўдак маъносида келаётир... чақолоқни биринчи бор бешикка боғлаш маросимида айтилган..." Яна бир кўчирма келтирадилар: "Зукко халқимиз бойчечак сўзининг" туб маъносига ёндашиб, уни бойнинг боласи, яъни чақолоқ сифатида эътироф қилган. ...мавсум кўшиғи эмас, маросим кўшиғидир. Бешикка белаш маросимини ифодалайди" (*кўчирмалар Маъмура Зоҳидованинг "Бойчечак" - баҳор кўшиғи... ми* мақоласидан олинган, "Шарқ юлдузи" журнали 2017 йил 9-сон. 157-162-бетлар). Олим бу фикрларга муносабат билдирар экан, ёзади: "Бу хил кўшиб тўқишлар кейинги вақтларда кўпайиб кетди. Одамлар илм масъулиятини унутиб қўйганга ўхшайди. Илм бундай бўлмайди".

Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институтининг фольклор бўлими чоп эттираётган "Ўзбек халқ ижоди ёдгорликла-

ри” 100 жилддиги бир неча авлод фольклоршунос, адабиётшунос ва зиёлиларнинг орзуси эди. Ушбу нашрлар бевосита Тўра Мирзаев тузган тартиб ва йўриқлар асосида амага ошмоқда. Айни пайтда домла бизга алоҳида мактуб шаклида маслаҳатлар ҳам бериб келмоқдаки, уларнинг баъзиларини бу ўринда келтириб ўтишни лозим топдим. Зеро бу мактублар шунчаки қайдлар эмас, касби ҳаётининг мазмунига айланган мутахассиснинг фикрлари, илмга масъулият, авлодлар олдида жавобгарлик ҳисси билан яшашнинг ёрқин мисолидир:

“Шомирза Турдимовга. Пўлкан шоирдан архив инвентарь рақамлари бўйича 16 дoston (“Бўтакўз” икки бўлакда ёзиб олинганини ва икки рақамда инвентарлаштирилганлигини ҳисобга олсак 17 дoston) ёзиб олинган. Ҳатто уч дoston, баъзан икки дoston кетма-кет ёзиб олиниб, бир дoston сифатида нашр этилганини, айрим нашр этилган дostonлар таркибида мустақил сюжетлар борлигини ҳисобга олсак, уларнинг сони 20 га етади. Бунда такрорлар ёки номига қараб, бир нарса икки марта инвентарлаштирилган бўлиши ҳам мумкин. Қуйида бу борадаги кузатишларимни қисқача баён этаман. Чунки кейинги суҳбатда (бўлимда) “Гўрўғлининг туғилиши”ни тайёрлайман”, деганингиз мени ниҳоятда хурсанд қилди. М.Жўраевда мен тузган проспек ва нашрга тортилажак асарларни танлаш йўриқномаси бор. Танишиб чиқинглар. Чунки ишни материални ўрганишдан бошлаш зарур. Менинг ҳисобим бўйича Пўлкандан 10 дoston нашр этилган.

1. Инв. №6. Гулнор пари. Шу номда алоҳида ва “Гулнор пари” кўп томликда нашр этилган.

Шу кейинги нашрнинг 256–299-бетларида Жалман қизилнинг ўғли Алман қизил Бектош арабни Чамбилга бошлаб келиб, енгилиши тасвирланади. Мустақил дostonми? Термаларда келадиган “Бектош араб” дostonими? Ёки “Гулнор пари”нинг таркибий қисмими?

2. Инв. №7. “Ҳасанхон”. Нашр этилмаган. Архивда 37-инвентарь рақамидаги “Темирхон подшо”нинг, “Ҳасанхон”, “Ҳасан Чопсон” номларида нашр этилган биринчи қисми билан айнанми ёки бошқа дostonми? “Далли”га алоқаси борми?

3. Инв. №13. “Авазхон”. Нашр этилган. “Гулнор пари” тўплами, 301–375-бетлар. 24-инвентардаги “Гўрўғлининг Авазни излаб бориши” достони билан бир хилми ёки мустақил достонми?

4. Инв. №14. “Мисқол пари”. “Гулнор пари” тўпламида нашр этилган, 5–66-бетлар.

5. Инв. №15, 16. “Бўтақўз”. Нашр этилмаган. 31-инвентардаги “Авазнинг уйланиши” достонига алоқаси борми? Биринчи ва иккинчи бўлақлар икки киши (Фотима ва М.Зарифов) томонидан алоҳида-алоҳида ёзиб олинган. Икки достонми ёки битта?

6. Инв. №19. “Гўрўғли”. Учта достон кетма-кет айtilган ва ёзиб олинган. 1967 йилда асоссиз бирлаштирилиб, уч достон “Гўрўғлининг туғилиши” номида нашр этилган:

1) “Гўрўғлининг туғилиши” –7–80-бетлар. Бечора шоир ҳам биринчи достонни айтиб бўлгач: “Шоирнинг айтган сўзи кўп бўлди, авжи келса гапи тушгур хўп бўлди, Гўрўғлининг бир байти соп бўлди”, – дейди. Шу сабабли ҳам Б.Каримов 1941 йилда “Гўрўғлининг туғилиши”ни алоҳида нашр этган эди.

2) “Гўрўғлининг болалиги”. –80–136-бетлар. Бу достонларни Фозил шоир ва Раҳматулла ҳам алоҳида-алоҳида айтган.

3) “Зайдиной”. –136–164-бетлар. Бунинг 29-инвентардаги “Гўрўғлининг Райҳон образининг қизини олиб қочиб келиши” билан қандай алоқаси бор? “Гўрўғли”даги (19-инвентарь) “Зайдиной” қисмининг айнан ўзими? Буни Раҳматулла, бошқа бахшилар ҳам алоҳида айтган. Ҳоди Зариф уч достон сифатида таҳлил этади. Демак, қўшиб юбориш тўғри эмас. Пўлкандан кетма-кет ёзиб олинган. Шу сабабли қўшилиб кетган.

7. Инв. №20. “Гўрўғлининг Райҳон араб устига ёвлаб бориши”. Нашр этилмаган. “Зайдиной” достони билан биттами ёки мустақил достон? “Юнус пари”, “Гулнор пари” достонларидаги киритма сюжетларга алоқаси қандай? 29-инвентардаги “Гўрўғлининг Райҳон арабнинг қизини олиб қочиб келиши” билан битта достонми?

8. Инв. №24. “Гўрўғлининг Авазни излаб бориши”. Нашр этилмаган. 13-инвентардаги “Авазхон”га алоқаси борми? Эҳтимол, битта достондир.

9. Инв. №29. “Гўрўғлининг Райҳон арабнинг қизини олиб қочиши”. Нашр этилмаган. “Гўрўғлининг туғилиши”даги (136–164-бетлар) “Зайдиной” қисми билан битта дostonми?

10. Инв. №31. “Авазнинг уйланиши”. Нашр этилмаган. 15, 16-инвентардаги “Бўтақўз” га алоқаси борми?

11. Инв. №37. “Темирхон подшо”, “Ҳасанхон” (“Ҳасан Чопсон”), “Чамбил қамали” номларида икки дoston сифатида “Ҳасанхон” тўпламида нашр этилган (1976). 7-инвентардаги “Ҳасанхон” га алоқаси борми. Эҳтимол, “Темирхон подшо” номида бир дoston сифатида нашр этиш маъқулдир. Унда Пўлкан шоирнинг “Ана энди Райҳон араб келиб, Чамбилни тошдай қамагани” каби холис изоҳини қандай тушуниш мумкин. Шоирнинг шу изоҳига асосланиб, Ҳоди Зариф “Темирхон подшо”нинг иккинчи қисмини “Чамбил қамали” номи билан узлуксиз нашр этиб келган.

12. Инв. №107. “Хидирали элбеги”. Нашр этилмаган.

13. Инв. №108. “Бердиёр оталиқ”. Нашр этилмаган.

14. Инв. №109. “Замонбек”. Нашр этилмаган.

15. Инв. №114. “Ҳиломон”. (“Эломон” бўлиши керак). 1970 йилда М.Муродов алоҳида китобча сифатида нашр этган.

16. Инв. №139. “Юнус пари”. 1967 йилда “Гўрўғлининг туғилиши” тўпламида нашр этилган. –165–318-бетлар. Шу дoston нашрининг 220–238, 261–270, 270–276-бетлардаги киритма сюжетлар (Райҳоннинг Чамбилга лашкар тортиши, арабларнинг қочиши)нинг бошқа дostonларга (“Гўрўғлининг Райҳон араб устига ёвлаб бориши”) алоқаси қандай? Мустақил дostonларми?

Мирзаев Т.”

Халқимиз айтади: “Қари билганини пари” билмас”. Домланинг эллик йилдан ортиқ ҳаёти Тил ва адабиёт институти, фольклор архиви фаолияти билан чамбарчас боғлиқ кечмоқда. Бу зотнинг ҳар бир суҳбати жонли тарих, ўғитлари ҳикмат. Домланинг қўйган саволлари, мулоҳазалари, изоҳлари дostonларнинг нашр жараёни катта изланишлар билан кечишини кўрсатади.

Иккинчи мактубдан: “Битта бахшида шунча муаммо. Бундай ҳолатлар бошқа бахшиларда ҳам бор. Масалан,

Буюк Карим 1939 йилда Фозил отанинг “Гўрўғлининг болалиги”ни зўр дейди. Достонни шу вариантда нашрга тайёрлашга ваъда беради. Аммо архивдаги Фозил ота нусхаси ундай эмас. Шу “зўр вариант” қаерда?

Ёки: Ҳоди аканинг айтишича, Зоҳир шоир у ёки бу достонни икки нусхада ёзиб, бирини ўз номидан, иккинчисини Ислом ота номидан қалам ҳаққи учун архивга топшириб юборган. Бундай ҳолатларни ҳам аниқлаш зарур.

Ёки Раҳматулла “Ёзи билан Зебо”ни менинг илтимосимга кўра ёзиб топширган. “Гўрўғли”ни тайёрлашда уни топа олмадик. Бошқа материаллар орасига кириб кетган бўлиши мумкин.

Шу бахшининг “Бахши қиз” достони қандай достон? Яна шу бахшининг “Қатортол” достони нима? Унинг магнитофон нусхасини топса бўладими? Ва ҳоказо.

“Ёдгорликлар”да “Гўрўғли” достонлари жилдлари тузилганда ушбу рўйхат асосида кетма-кет тайёрланиши керак. Масалан, аввал “Гўрўғлининг туғилиши”.

- а) Пўлкан варианты;
- б) Фозил варианты;
- в) Раҳматулла варианты;
- г) Эгамберди варианты;
- д)

Сўнг иккинчи алоҳида жилд: “Гўрўғлининг болалиги” вариантлари:

- а) Пўлкан;
- б) Фозил;
- в) Раҳматулла;
- г)

Кўп достонлар бир вариантда. Масалан, “Интизор”. Бундай ҳолларда жилд ўзаро яқин сюжетли достонлар билан тўлдирилиши лозим. Масалан, “Интизор” Авазнинг уйланиши билан боғлиқ бирор достон билан, айтайлик, Раҳматулланинг “Ойгулнинг олиб келиниши” каби вариант билан бирга чоп этилиши мақсадга мувофиқ.

Хоразм “Гўрўғли”си алоҳида жилд (ёки жилдларни) ташкил этиши лозим... Сен, Маматқул, Жаббордан араб ёзувини зарур даражада ўрганишларингни илтимос қиламан. Бизга

бирова қилиб бермайди. Мутахассис бўлмаганларнинг нашрлари талабга жавоб бермайди (Хушвақтнинг “Алпомиш”, Тўра шоирнинг “Соҳибқироннинг туғилиши”, Қахқорнинг “Қирқ қасамд” ёки “Аҳмад Яссавий”) дostonлари каби.

Бундай муаммолар бошқа дostonлар мисолида ҳам мавжуд. Тўра”.

“Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари”га тартиб беришда домланинг бу ўғитларига амал қилинди, нашрнинг мукамаллигига эришилмоқда.

Тўра Мирзаев эндиликда ўз устозлари, сафдошлари ҳақида туркум мақолалар эълон қилмоқда. Фольклоршунослик фанининг қарийб бир асрга яқин тарихини жонли ҳикоя қилувчи бу мақолаларнинг қадри келажакда янада ортишига имонимиз комил.

“Рўза сенинг ўзингга очлик, нафсингга қаҳрдир, руҳингга озуқа бўлади”, дейди сўфийлар. Олимнинг рўзаси ёлғондан сақланиш. Устоз Тўра Мирзаев ўз сўзи, ўз ҳаёти билан ёлғонлардан, эгри йўллардан сақланди ва биз шогирдларга ибрат бўлмоқда.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИМИЗ ЯЛОВБАРДОРИ

Бутун ҳаётини илмга, юртимизда ёшлар тарбиясига бағишлаб келаётган фидойи олим, филология фанлари доктори, Абу Райҳон Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати, Ўзбек фольклоршунослиги мактабининг етакчи вакилларидан бири, академик Тўра Мирзаев ўз соҳасининг билимдони, жонкуяри, қатор олимларнинг устози бўлганидан нафақат юртимизда, балки хорижда ҳам таниқли.

Олим мамлакатимизда фольклоршунослик соҳасини ҳозирги замон талаблари даражасида ривожлантириш, уни янги билимлар эвазига бойитиш, назарий жиҳатдан тараққий топтириш, илмий-амалий тадқиқотлар ва инновацион ишланмалар билан мустаҳкамлаш, фундаментал асосга эриштириш, илмий қимматли асарлар яратиш ва амалиётга жорий этиш, шу орқали юртимизда фан ва таълим интеграциясини янада такомиллаштириш, жаҳоннинг етакчи институтлари, университетлари, илмий марказлари ва Фанлар академиялари билан илмий ҳамкорликни янада ривожлантириш ишида илғорлик қилиб келаётган олимлардандир. Айниқса, у мустақиллик йилларида Ўзбек фольклорини жаҳон фольклоршунослиги контекстида ўрганишда ташаббускор бўлиб келмоқда.

Тўра Мирзаев юртимизга жуда кўп фозилларни етиштириб берган қадимий Шофирқон фарзандларидан. Унинг Ўзбек фольклори намуналарини излаб топиб ёзиб олиш, нашр қилдириш ва илмий тадқиқ этиш борасидаги фидойи хизматларидан кўпчилик хабардор. Илмга алоҳида рағбат ва иштиёқ билан қараган, гўзал инсоний фазилатлар эгаси бўлган, илмий салоҳияти ва ташкилотчилик истеъдоди юк-

сак бу улуғ алломанинг фольклоршунослик соҳасида эришган илмий ютуқлари, яратган асарларининг назарий-амалий қиммати, ўзига хос янгилиги жаҳон фольклоршуносларининг ҳам қизиқишига сабаб бўлган.

Юртимизда фольклоршунос илмига асос солган атоқли олим Ҳоди Зарифга шогирд тушиб, у бошлаган хайрли ишларни садоқат билан давом эттирган Тўра Мирзаев тинимсиз изланишлари туфайли унга муносиб шогирд ва қатор шогирдларга раҳнамо бўла оладиган етук устоз даражасига кўтарила олди. Бевосита унинг йўл-йўриқлари билан ўзбек фольклоршунослари сафига Б.Саримсоқов, М.Жўраев, У.Жуманазаров, А.Мусақулов, М.Обидова, С.Йўлдошева, Қ.Мамашукуров, С.Хегай, А.Бозоров, Ж.Эшонқулов, Ш.Турдимов, М.Бобоев, Ғ.Акрамов, Ф.Ҳамроев, И.Бекмуродов, Д.Халилова, Н.Очилов, Н.Сафарова, К.Боймуҳаммедова, М.Жўраева сингари олимлар кириб келдики, уларнинг аксариятини бугун республика илм аҳли яхши танийди.

Олимнинг Б.Саримсоқов, М.Жўраев, У.Жуманазаров, А.Мусақулов, Ш.Турдимов, Ж.Эшонқулов сингари шогирдларининг ҳам ўз мактаблари шаклланиб улгурди. Тажрибали устознинг тўғри йўл-йўриқ ва кўрсатмалари, қимматли маслаҳатлари билан ишлаган бу шогирдларнинг ўзи кўпчилик ҳавас қиладиган даражадаги устозга айланди.

Ўзбек фольклоршунослигида устози Ҳоди Зарифдан кейин бу фан тараққиётини янги босқичга кўтаришга эришган Тўра Мирзаевнинг номи ўз соҳасининг билимдони сифатида юксак даражадаги илмий доираларда тан олинган. Жумладан, унинг номини нафақат Ўрта Осиё ва жаҳондаги туркийзабон халқлар яшовчи мамлакатларда, балки Европада ҳам билишади ва эътироф этишади. Айниқса, олимнинг эпос ва эпос ижодкорлигию ижрочилигига оид қарашлари туфайли ўзбек фольклоршунослигининг довуғи мамлакатимизнинг сарҳадларигача бориб етди. Бинобарин, бу довуқлар Ўрта Осиё, Россия, Туркия, Олмония, Япония, Озарбайжонгача ёйилган. Олимнинг илмий қарашлари В.Жирмунский, В.Путилов, К.Райхл, Дурсун Йилдирим, Селами Фидокор сингари рус, олмон ва турк фольклоршуносларининг эътиборига тушиб, уларнинг эътирофига сазовор

бўлган. Айниқса, унинг фольклор муаммоларига бағишланган жуда кўп регионал ва халқаро илмий анжуманлар ва симпозиумларда қилган маърузалари жаҳон фольклоршуносларида катта қизиқиш уйғотди.

Т.Мирзаевнинг бевосита ташаббускорлиги ва бағрикенглиги туфайли у қатор йиллар раҳбар бўлган ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлими ўтган асрнинг 70-йиллари иккинчи ярми ва 80-йилларида барча туркийнажот халқлар учун чинакам фольклоршунослик марказига айланиши, бу даргоҳ хузуридаги илмий кенгашда озарбайжонлик Озод Набиев, Мурсал Акимов, қўмиқ Абдулҳаким Аджиев, татар А.Г.Яхин, бурят С.Ш.Чағдуров, қирғиз Р.З.Қидирбоева, туркман Б.Мамедязов, қорақалпоқ С.Баҳодирова, К.Алламбергеновлар докторлик ҳамда Ф.Ўзалев, корейс С.Хегай, туркман С.Мамеднуров, уйғур Ф.Ҳамроевлар номзодлик диссертацияларини ёқлаши ўзбек фольклоршунослиги соҳасида илмий алоқаларнинг ривож топишига асос бўлди.

Фольклоршуносликка “Алпомиш” достони тадқиқотчиси сифатида кириб келган Тўра Мирзаев бу мавзуга мутлақ содиқ қолди. Ҳатто у ўтган асрнинг 50-йиллари бошларида мафкуравий тазйиқлар туфайли “Алпомиш” достони “миллатчиликни тарғиб қилувчи, халққа қарши асар” деб қораланганига қарамай, уни тадқиқ қилишдан чўчимасди. Қайтага янада шижоат билан ишга киришиб, ўзбек халқининг қаҳрамонлик эпоси – “Алпомиш” достонининг 33 вариантини қиёсий тадқиқ қилиб, уларнинг икки версияда тарқалганлигини аниқлади. Шу асосда олим у ёки бу достончилик мактабига хос хусусиятларни, улар репертуаридаги достонларнинг сюжет қурилишидаги фарқлар ва бошқа ғоявий-генетик жиҳатларни илмий асослаб берди. 1968 йилда у шу соҳадаги кузатишлари ва назарий хулосаларини умумлаштирувчи “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари” монографиясини эълон қилди.

Олим Алпомиш” достонининг турли тиллардаги нашрларини амалга оширишда ҳам ғайрат кўрсатди. Жумладан, 1982 йилда бу достоннинг рус тилига таржимаси унинг сўзбошиси билан Л.Пеньковскийнинг тўла таржимаси асосида

“Шоир кутубхонаси” рукнида Ленинградда босилиб чиқди. Бу нашр европаликлар орасида алоҳида эътибор қозонгач, Тўра Мирзаевнинг унга ёзган сўзбошиси Германиянинг Бохум университети томонидан мунтазам чоп қилиниб келинаётган “Туркология материаллари” тўпламининг 9-жилдида немис тилида босилди. 1996 йилда эса у нашрга тайёрлаган Берди бахшининг “Алпомиш” достонига илова шаклида “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари” монографиясининг Карл Райхл амалга оширган немисча баёни Боннда эълон қилинди.

Истиқлол йилларида Тўра Мирзаев “Алпомиш” достонининг Фозил шоир варианты асосидаги тўла нашрини амалга оширишга муваффақ бўлди. 2000 йилда Анқарада шу нашр Ойсу Шимшек ва Ойнур Оз томонидан турк тилига ўгирилиб, достоннинг минг йиллигига тўёна сифатида чоп этилди. Хуллас, унинг илмий тадқиқотчилик фаолияти ҳар қанча кенг қамровли бўлмасин, марказий нуқтасида “Алпомиш” достонини ўрганиш муаммолари турди. Бироқ олимнинг достоншуносликдаги фаолиятида “Алпомиш” достонини ўрганиш мавқеи ҳар қанча баланд бўлса-да, у бошқа хилма-хил мавзулардаги достонларни ўрганишга ҳам катта қизиқиш билан қаради. Олим шу йўналишда олиб борган кузатишлари ва тадқиқотлари натижасида ўзбек халқ бахшиларининг ижодкорлик ва ижрочиликдаги санъаткорлигини, репертуари хусусиятларини, айниқса, бахши ижрочилигида достон танлаш жараёнини, бунда терма жанрининг ўрнини, эстетик вазифасини ва жанрий табиатини ҳам илмий жиҳатдан ўрганиб, ўз кузатишларини 1979 йилда “Халқ бахшиларининг эпик репертуари” монографиясида эълон қилди.

Т.Мирзаев Марказий Осиёда илк бор алоҳида бир бахши репертуари асосида кўп жилдлик тўпламларни нашр этишни ташкил этишга ҳам эришди. Шунинг натижаси сифатида халқ бахшиси Эргаш Жуманбулбул репертуаридан ўзбек тилида беш томлик “Булбул тароналари” ва рус тилида “Песня Бульбуля” тўпламлари эълон қилинди. Шу улкан хизмати эвазига олим Абу Райҳон Беруний номидаги Давлат мукофоти билан муносиб тақдирланди. Бу юксак эътибор уни янада янги изланишлар сари ундади. Шундан сўнг

унинг бевосита ташаббуси билан "Ўзбек халқ мақоллари" икки жилддиги, Бухоро халқ эртаклари ва ривоятлари асосида "Луқмони ҳаким" тўплами, халқ бахшиси Саидмурод Паноҳ репертуаридан "Одилхон" китоби эълон қилинди. Айниқса, "Одилхон" нинг чоп этилиши ХХ асрда ҳам Бухорода эпос сўнмаганлигини тасдиқловчи муҳим далил сифатида кўпчиликнинг эътиборини тортди.

Т.Мирзаевнинг республикамизда фольклор фани заҳматкашлари илмий-тадқиқотчилик фаолиятларини умумлаштириш йўналишида ёзилган илмий мақолалари фольклоршунослик тарихи, унинг тараққиёт тамойиллари ва қонуниятларини яхлит бир тизим кўринишида ўрганиш имкониятини яратди. Бу жиҳатдан унинг Ғози Олим Юнусов, Буюк Каримов, Мансур Афзалов, Музайяна Алавияларнинг фольклоршунослик фаолиятларини умумлаштирувчи мақолалари, айниқса, устози, ўзбек фольклоршунослик илмига асос солган ва уни жаҳонга танитган заҳматкаш олим Ҳоди Зарифга бағишланган адабий портрети эътиборга лойиқ.

Айниқса, Истиклол йилларида халқимизнинг юксак ижодий салоҳияти натижасида асрлар давомида яратилиб, бадий сайқал топиб келган фольклор асарларини янада чуқурроқ ва кенг кўламда, изчил ўрганиш учун яратилган имкониятлар кўпчилик фольклоршунослар қатори Тўра Мирзаевни ҳам ниҳоятда руҳлантирди. Олим ҳеч кечиктирмасдан ўз шогирдларини фольклор асарларида ифода топган асрий қадриятлар силсиласини ўрганиш сари йўллади. Миллий тарбиянинг муҳим омилларидан бири бўлган ва эзгу ғоялару битмас-туганмас маънавий қувват манбаи ҳисобланган фольклор асарларини тўплаб ўрганиш ва кенг оммага етказиш ишига бевосита бош-қош бўлди.

Олим ишни аждодларимизнинг энг қадимий бадий аънаналарини ўзида мужассам этган оммавий Наврўз кўшиқларини тўплаш ва ўрганишдан бошлади. Халқимизнинг мифологик тасаввур-тушунчалари, эътиқодий қарашлари, қадимги турмуш тарзи, ўтмиш маданияти ҳақида ўзига хос бадий шаклда маълумот бера олиши жиҳатидан ҳозирги ёш авлод тарбиясига кучли руҳий-эстетик ва

ижтимоий таъсир кўрсатиш имконига эга бўлган Наврўз анъаналарини тадқиқ ва тарғиб қилишга киришди. У шогирди Маматқул Жўраев билан ҳамкорликда Наврўз байрамига алоқадор халқ анъаналарини ўрганиб, унга дахлдор янги маълумотларни аниқлади. Бинобарин, ўтган асрнинг 70-йилларида халқимизнинг кўпгина маросимлари қатори Наврўз байрамини нишонлаш ҳам расман тақиқланган эди. Истиқлол эса Наврўзни яна халқимизга қайтарди.

Т.Мирзаев шогирди М.Жўраев билан билан ҳамкорликда эълон қилган “Наврўз” (1992) китобида бу кўҳна ва навқирон байрамга алоқадор қўшиқлар, афсоналар, одатлар ва иримлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Бу китоб табиат кўкламги уйғониши ҳақидаги мифологик қарашлар, ўсимликларни тимсоллаштиришга асосланган аграр культлар ва магик характердаги рамзий ҳаракатлар тизимидан иборат ритуалларнинг юзага келиш асосларини ўрганиш сари ташланган дадил одим эди.

Тўра Мирзаев устоз фольклоршунослардан Ғози Олим Юнусов, Ҳоди Зарифовлар қатъий талаб қилишганидек, ҳамиша халқ оғзаки ижоди намуналарини жонли ижрода, ижодкор-ижрочиларнинг бевосита ўз оғзидан, яъни бахшилар, эртакчилар, қўшиқчиларнинг айнан ўзидан ҳеч ўзгартирмай, айтувчи шевасида, қандай бўлса, шундайлигича, “қўл уришлар” сиз ёзиб олишга даъват қиладики, бу билан олим ўзининг шу юрт маданий-маънавий бойликларини асраб-авайлашдаги масъулиятини, жонқуярлигини чинакам ватанпарвар сифатида намоён этади.

Ўзбек фольклоршунослигининг етук намояндаси Т.Мирзаевнинг фольклоршуносликда энг кечирмайдиган жиҳати: бирор-бир матнни ўйлаб чиқариб, уни халқ номидан тарқатишга уриниш ҳолатидир.

Тўра Мирзаев ўзбек фольклоршунослигига оид дарслик ҳамда ўқув қўлланмаларнинг муаллифи сиймосини ҳам ўзида мужассамлаштира олган истеъдод соҳибларидандир. Олимнинг ўз ҳамкасблари ва шогирдлари билан ҳамкорликда яратган “Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди” (К.Имомов, Б.Саримсоқовлар билан, 1990) дарслиги, “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi xrestomatiyasi” (О.Сафаров ва Д.Ўраева билан,

2008) ўқув қўлланмалари республика олий ўқув юртларида ўқитилмоқда.

Бухоро фольклори локал белгиларига кўра алоҳида ўзига хосликларга эга. Унга хос ана шу локал хусусиятларни ўрганиш эса ҳамиша долзарб бўлиб келган. Бухоро ҳудудининг фольклорини регионал асосда тўплаб, умумўзбек фольклори контекстида нашр қилиш ва илмий жиҳатдан ўрганишнинг йўлга қўйилишида, айтиш мумкинки, Тўра Мирзаев роҳрав бўлди. Бевосита унинг таклифи ва ундаши туфайли бу ишга алоҳида ғайрат кўрсатиб киришган Охунжон Сафаровнинг сайъ-ҳаракати билан Бухоро заминидаги халқ оғзаки маънавий меросини ўрганиш илмий асосда йўлга тушди ва бу заминда фольклоршунослик мактаби қарор топди.

Бухорода фольклоршунослик мактабининг шаклланишида Тўра Мирзаевнинг таъсири катта бўлганини инкор қилишнинг сира иложи йўқ. Негаки, шу мактабнинг бошловчиси Охунжон Сафаровнинг халқ ижоди тадқиқотчиси бўлишига аслида Тўра Мирзаев сабабчи бўлган. Устозимиз Охунжон Сафаров ўз хотираларида буни ҳамиша ёд этардилар.

Охунжон Сафаров билан Тўра Мирзаев бир-бирларини мактаб даврларидан билишган. Дастлаб мактабда, кейин эса Бухоро давлат педагогика институтида кетма-кет ўқиган бу икки биродарга фанда ҳам елкадошлик ва издошлик қилиш тақдири насиб этган.

Талабалик кезларида Бухоро давлат педагогика институти ҳузурида ташкил этилган ёш адабиётшунослар тўғарагидаги машғулотлар давомида бир-бирини таниб, маънан яқинлашган Т.Мирзаев ва О.Сафаров ўртасидаги дўстлик ришталари бора-бора устоз-шогирдлик даражасига кўтарилган. Рост, О.Сафаров ҳатто Т.Мирзаевдан олдин докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. Шундай бўлса-да, у ҳамиша Т.Мирзаевни ўзининг устози санаб, қадрлаб келган. Негаки, ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталаридан ўзбек болалар адабиётшуноси сифатида танилган О.Сафаров ўзининг кейинчалик етук фольклоршунос сифатида ҳам танилишига икки буюк фольклоршунос: Б.Н.Путилов билан Т.Мирзаев сабабчи бўлганлигини доим эсларди. Чунки у бу иккала

забардаст фольклоршуноснинг маслаҳати билан, кутилмаганда, ўзбек болалар фольклорини яхлит тизим сифатида ўрганишга киришиб, юксак эътирофларга сазовор бўлган докторлик тадқиқотини амалга оширишга эришганди. Ана шу эътиромнинг рамзий ифодаси сифатида у 2006 йилда устози, биродари, таниқли фольклоршунос Тўра Мирзаевга бағишланган адабий портретини эълон қилиб, унда ўз шогирдлик ва инилик эътиромини баён этишга уринди¹.

Устозимиз устози, бизнинг ҳам устозимиз Тўра Мирзаев ҳамшиша ёш фольклоршуносларнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб келган. Камтар ва заҳматкаш бу инсоннинг ўзбек фольклори намуналарини излаб топиб ёзиб олиш, нашр қилдириш ва илмий тадқиқ этиш борасида берган маслаҳатлари доимо фаолият йўлимизни ёритган. Унинг меҳр-оқибатидан, оталарча ғамхўрлигидан баҳраманд бўлганларнинг сони кўп. Бағрикенглик, жонкуярлик ҳаётининг мезонига айланган, илм аҳлига илтифоти беқиёс Тўра Мирзаев бугунги кунда фольклоршунослигимиз байроқдори бўлиб, шу соҳа ихлосмандларига бош бўлиб келмоқда.

Хуллас, кўп қиррали фольклор назариётчиси Тўра Мирзаевнинг ўзбек фольклоршунослиги назарий асосларини белгилашда ва унинг яхлит тарихини яратишда фольклоршунослар жамоатчилигини уюштириб, соҳага доир кенг қамровли фундаментал тадқиқотларни, тўпламларни, дарслик ва хрестоматияларни яратиш ишида юксак ташкилотчилик салоҳиятини намоён эта олаётганлиги ёшларга ўрнак бўлиб, уларни янгидан-янги илмий изланишлар сари руҳлантириб келмоқда. Зеро, Тўра Мирзаевнинг фаолиятида ёш фольклоршунослар учун сабоқ бўларли маънолар бисёр.

¹ Сафаров О. Тўра Мирзаев. Адабий портрет. –Т.: А.Кодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2006. –147 бет.

ТУРА МИРЗА ҲАНГОМАЛАРИ

Тура Мирзаев билан салкам ўттиз йилдан буён бир илмий даргоҳда елкама-елка ишлаб келамиз. Илмий, адабий, ҳаётий масалаларда кўплаб мулоқотлар қилганмиз, қанча-қанча давраларда, сафарларда бирга бўлганмиз. Устознинг оғзидан эшитган, ўзим бевосита гувоҳи бўлган ибратли ҳикоятлар ва қизиқарли ҳангомалар, у кишининг турли сабаблар билан билдирган ҳар турли фикр-мулоҳазаларини ён дафтаримга ёзиб юраман. Қуйида уларнинг айримларини қадрдон ҳамкасблар эътиборига ҳавола этаман.

Пайсалга солиш сабаби

Ҳоди Зарифни диссертациялар, мақолаларни ўқиб беришни пайсалга солишда, ҳатто ўқимасликда айблашар экан. Унинг ўзи эса бу ҳақда Тура Мирзаевга шундай дебди:

– Мен яхши нарсани ҳеч қачон ушлаб турган эмасман. Бир-икки бет ўқийман, ёқмадим – ташлаб қўяман...

Олов

Иззат Султон Тура Мирзаевнинг салга қизишиб кетишини кўриб, айтган экан:

– Оловнинг бостириб келаётганини кўрдингми – уни даф қилиш пайдан бўл. Ўзингни оловга урсанг, қуйиб кетасан.

Таскин

– “Алпомиш” юбилеи баҳонасида эпосга сира алоқаси бўлмаган тадқиқотлар, нашрлар болалаб кетди-да, – шикоят қилибди Тура Мирзаев. – Кимни қарама “Алпомиш” шунос.

– Хафа бўлманг, – деб уни юпатибди Абдулла Орипов, – ит тумшуқ тикқани билан дарёнинг суви ҳаром бўлмайди.

Илм аҳлининг ҳомийси

Азим Ҳожиёвга “Ўзбекистон Республикаси фан арбоби” унвони олиб бериш учун Тўра Мирзаев қаттиқ курашган экан.

– Ҳуш, шу одамга арбобликни берса нима бўлади-ю, бермаса нима бўлади? – деб сўраган экан унинг хархашаларидан безор бўлган Ўзбекистон Президентининг фан ва таълим масалалари бўйича ўша пайтдаги давлат маслаҳатчиси.

– Агар берсангиз янги бир институт очгандай бўласиз!

Шанбалиқда

Институт ходимлари шанбалиқ қилишаётганда Тўра Мирзаев бир-бирига ёпишган уч ниҳолни кўрсатиб:

– Икки четдагисини чопиб, ўртадагисини қолдириш керак, – деди.

Эгамберди деган бир ходим болтани олди-да, айнан ўртадагисини чопиб ташлади. Шунда Тўра ака айтди:

– Энди сенинг бу қилиғингга бир гап айтмаса бўлмайди: Шу ниҳолнинг тили бўлса, нима дерди?

“Эгамберди! Менинг айбим нима дерди?”

Кимдир илиб кетди:

Ундоқ эмас, бундоқ дерди:

Чопмаганда Эгамберди,

Мевамни ҳамма ерди.

Шу орада Раҳим Жуманиёз пайдо бўлди-ю, воқеадан хабар топиб, шундай деди:

Эҳ, Эгамберди, Эгамберди,

Қайси аҳмоқ сенга болта берди?

Юз жилдлик илова

Фольклор бўлими 100 жилдли “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари”ни чиқара бошлади.

– Бу юз жилддан ошиб кетади-ёв, – дебди Маматқул Жўраев Тўра Мирзаёвга.

– Аввал юз жилдни чиқарайлик. Кейин унга илова сифатида яна юз жилдни чиқарамиз, – дебди унга жавобан устоз.

Газета

Тўра Мирзаев ҳикоя қилади:

– Бир газетада мени танқид қилиб чиқишди. Нима деб жавоб қайтаришни ўйлаб, хунобим чиқиб ўтирсам, Азиз Қажумов келиб қолди. Дардимни айтиб, маслаҳат сўрадим. “Ҳеч нарса ёзманг, – деди у киши. – Газета бир кунлик нарса: бугун ўқилади, эртага унутилади”.

Дарвеш олим

Тўра Мирзаев билан Эрнст Бегматов кетма-кет докторлик диссертациясини ҳимоя қилишган экан.

– Диссертация билан ҳужжатларни Москвага юборганмиз. Тасдиғини кутиб менинг юрагим така-пука. Тўра бўлса парво ҳам қилмайди – ароғини ичиб юрибди, – дейди Эрнст ака. – “Ўтса-ўтар, ўтмаса яна битта диссертация ёзармиз-да”, – дейди.

– Ўзига ишонган одам шундай бўлади-да, – дедим.

Мақтов

– “Фольклоршунослик асослари” дарслигини яхши ёзгансан-да, – дебди Тўра Мирзаев Маматқул Жўраевга.

– Нимаси яхши? – деб энди сўрайман деб турса, ўзи айтиб қолибди:

– Менга бағишланган қисмини зўр ёзибсан!

Ресторан

Раҳматулла Баракаев барча маъракаларини Қўйликқа борадиган йўлдаги “Гулсанам” кафесида ўтказди. Бир куни унинг ёнидан ўтиб кетаётсак, Тўра Мирзаев шунга ишора қилиб ҳазиллашди:

– Мана Раҳматуллонинг ресторани!

Ҳайф кетган китоблар

Тўра Мирзаев айтади:

– Қалам ҳақи ўрнига юзта китоб олиб, ҳаммасини дўсту танишларга дастхат ёзиб тарқатдим. Шундан китобингизни ўқидим деган уч киши бўлди.

Фидойилар

Тура Мирзаев айтади:

– Институтда уч-тўртта фидойи ходимлар бор: ишни ҳам шулар қилади, гапни ҳам шулар эшитади. Ишламайдиганлар юрибди билганини қилиб...

Баъзан ўйланиб қоламан: ишлайдиган кишини ҳадеб танқид қилаверса ҳам тўғри эмас – сендан ҳам, ишдан ҳам кўнгли совиб кетар...

Таъзиянома

– “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида мархумларга таъзиянома бериш эсингдан чиқмасин, – деди Тура ака.

– Бердим.

– Ҳаммасигами?

– Ҳа.

– Қара, яна бирортаси қолиб кетмасин – бу йил ўлим кўп бўлди.

– Менимча, қолмади-ёв...

– Қидир! Топ!

Мушоҳада кенгликлариди

Тура Мирзаев айтади:

– Мумтоз адабиётни бошдан-оёқ диний тасаввуфдан иборат қилиб қўйдинглар. Шундай тасаввур туғиладики, гўё ўтмишда ҳеч ким мавжуд ҳаёт билан, оддий инсоний турмуш билан қизиқмай, ҳамма ёппасига илоҳий ишқ дарди билан ёнган...

* * *

– Эргаш Фозилов бир китобида менга қарши нима гапларни ёзмади? одамлар жавоб қилмайсанми деб ковлашди. Бунинг учун мен ҳам битта китоб ёзишим керак эди. Лекин бунинг кимга кераги бор? – дейди Тура Мирзаев.

* * *

– Рубоийнинг келиб чиқишини форсий адабиётга боғлашингга мен қаршиман, – дейди Тура ака. – Унинг илдизини халқ тўртликларидан қидириш керак.

* * *

– Яхши тадқиқотчи – бир институтга тенг, – дейди Тура ака.

* * *

– Тамом бўлган одам даъво қилишга ўтади, – дейди Тўра Мирзаев.

БИР ЧИМДИМ ТАЪРИФ

Ўзини ўйламайдиган одам

Одамлар борган сари манфаатпараст бўлиб бораётганлари ҳақида гапирсам, Қаҳрамон ака тутақиб кетди:

– Менга ўз манфаатини ўйламайдиган кишини курсатинг!

– Тўра Мирзаев...

Отни қамчилаш

Дўстмурод Абдураҳмонов бошлиқ ҳасадгўйлар Тўра Мирзаев профессорликка лойиқ эмас деган мазмунда Олий Аттестация Комиссиясига шикоят хати юборишибди. Ҳолбуки, у киши профессорликка ҳужжат топширмаган экан.

Яхшилик меваси

Дилрабо Қувватованинг докторлик диссертацияси муҳокамасидан кейин бир пиёла чой устида суҳбат курдик. Диссертант қолиб, барча мақтов Тўра Мирзаев шаънига ёғилаётганини кўриб ҳазиллашдим:

– Бу кеча сизнинг кечангиз бўлди!

Кейин илова қилдим:

– Яхшиликларингизнинг мевасини теряпсиз – одамлар яхшиликни унутмас экан.

* * *

Тўра Мирзаев ўзи хоҳлаганда ҳам бировга ёмонлик қилолмайди, чунки бировдан ўч олиш у кишининг табиатида йўқ.

УСТОЗ ЎГИТЛАРИ

Асаббузарликлар

Тўра Мирзаев айтади:

– Мени ишларнинг кўплиги эмас, охири кўринмайдиган кундалик асаббузарликлар чарчатапти.

Вақт ўғриси

Тўра Мирзаев бир гапни кўп такрорлайди:

– Ичкилик – вақт ўғриси.

Ўзингдан қолма

Тўра Мирзаев доим менга:

– Худодан сўра-ю, ўзингдан қолма! – деб насиҳат қилади.

Кеча гапдан-гап чиқиб деди:

– Мен сенга неча марта айтганман, яна қайтараман: бировга орқа қилма, Худодан сўра!

Чунки ўзи ҳамма нарсага ўз меҳнати ва ҳаракати билан эришган-да.

Иш билан овунинг

– Ҳозир яшаш оғир бўлиб қолди, – деди Тўра Мирзаев. – Асабийлашмасликка ҳаракат қилинг. Ўзингизни фақат иш билан овутинг. Бошқа йўл йўқ.

Анча бўлди, ўзим ҳам шу тўхтамга келганман. Мен оғир, изтиробли ўйлардан эмас, боши-кети йўқ ишлардан чарчаб қол-япман.

Қалам аҳли

Мен илму ижоддан бир кун узилсам камида уч кун бу оламга киролмай қийналаман. Энди ойлаб, йиллаб қўлига қалам олмаганларнинг аҳволини тасаввур қилаверинг!

Тўра Мирзаев айтади:

– Ҳатто олий ўқув юртларида дарс бераётганларнинг ҳам қўли ёзишдан чиқиб қолади. Сенинг бахтинг шундаки, Академия тизимидан четга чиқмадинг. Қўшимча ишларинг ҳам ёзув-чизув билан боғлиқ.

Яқинда Қаҳрамон Ражабов ҳам шундай деди:

– Ўқитувчиликка ўтса, қўл ёзувдан чиқиб қолади.

**ИЗДОШЛИК
САМАРАЛАРИ**

Тура МИРЗАЕВ

“ГҮРҮҒЛИ” ТУРКУМИ ДОСТОНЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ, ЯРАТИЛИШ ДАВРИ ВА ДАСТЛАБКИ НАШРИ ҲАҚИДА

“Гуруғли” туркуми достонлари яратилиши, тарқалиш доираси ва куйланиш хусусиятлари билан ҳам, сюжет таркиби, композицион қурилиши ва услубий ўзгачиликлари билан ҳам, туркумланиш даражалари ва жонли оғзаки ижро шароитларида сақланиш ҳолати билан ҳам жаҳон халқлари эпик ижодиётида фавқуллодда бир бадиий ҳодисадир. Унинг фавқуллодда бадиий ҳодиса эканлиги яна шундаки, бугунги кунда ноёб фольклор меросига айланган бу улкан эпос Марказий Осиё, Кавказ, Яқин Шарқ, Сибирь, қисман Европа халқлари орасида кенг тарқалган эди ҳамда айрим эл-элатларда ҳозир ҳам бахши, оқин, жиров, ошиқлар томонидан куйлаб келинмоқда. Унинг версия ва вариантлари ўзбек, тожик, туркман, қozoқ, қорақалпоқ, қирғиз, уйғур, озарбайжон, турк, қиримтатар, арман, грузин, курд, ажар, лазгин, абхаз, қумиқ, гагауз, қараим халқлари фольклор ижодкорлари ва ижрочиларидан ёзиб олинган ҳамда нашр этилган. Булғор турклари, Эрон озарбайжонлари, Ироқ туркманлари, Сибирь татарлари, Ставропол туркманлари, Афғонистон ўзбеклари, Ўрта Осиё (Бухоро) араблари Гуруғли ҳақида қўшиқлар куйлаб, ривоятлар сўйлаб келганлар. Ана шундай кенг ҳудудда тарқалган, асосан, туркий халқлар, қисман уларга қўшни яшаган бошқа халқларнинг ҳам муштарак оғзаки ижоди бўлган бундай силсила фольклор асарлари қачонлардир яратилиши ҳамда тарихий-ҳаётий ва мифологик асослари жиҳатидан бир ёки бир неча негизга бориб тақалсалар-да, кейинги тараққиётида оғзаки ижро шароитларида уларни куйлаб келган ҳар бир халқнинг ўз миллий эпосига айланган. Туркум достонлар-

да тасвирланган эпик қаҳрамон Гүрүғли (Күрүғли, Карүғли, Гургули) ўзбек муҳитида ўзбек, озарбайжон муҳитида озари, туркман муҳитида туркман, турк муҳитида усмонлидир. Шунинг учун ҳам эпоснинг версия ва вариантларида қанчалик муштараклик, ухшашлик кўзга ташланса, уларда шунчалик (балки кўпроқ) миллий ўзига хослик мужассамдир.

I

“Гүрүғли” (“Күрүғли”) дostonларини дастлабки ёзиб олиш, нашр этиш ва ўрганиш ишлари XVIII асрнинг биринчи чораги ва XIX асрнинг 40-йилларига тўғри келади. Жумладан, эронлик арман савдогари Элиас Мушегян Эрон ҳукуматининг сиёсий айғоқчиси сифатида Астраханда қўлга олинганда, унинг ёнидан бир “Кўшиқлар” тўплами топилади. Ушбу тўпланда Низомий, Фузулий асарларидан намуналар, мақол ва маталлар билан бир қаторда Жанубий Озарбайжон ошиқларидан 1721 йилда арман ҳарфлари билан озарбайжон тилида ёзиб олинган “Күрүғли” дostonидан ўн учта мустақил қўшма (терма, қўшиқ) ҳам мавжудлиги аниқланган¹. Тўпландаги “Күрүғли” қўшмалари (термалари) тадқиқотчиларга анча илгари маълум бўлган бўлса-да, унинг матни арман олимлари А.Абрамян ва Д.Габриелянлар томонидан 1954 йилдагина нашр этилди². Шунингдек, ўтган асрнинг 60-йилларида грузин шарқшуноси Л.Г.Чалаидзе Грузия Фанлар академияси Қўлёзмалар институтининг мусулмон фондидан 1856 йилда арман ҳарфлари билан озарбайжон тилида кўчирилган йигирма саккиз мажлисдан (қисмдан, бўлимдан) иборат яна бир қўлёзмани топган эди³. Бу мисоллар “Күрүғли” дostonлари озарбайжон версиясини тўплаш ишлари дастлаб уларни арман имлосида ёзиб олиш билан бошланганлигини кўрсатади.

¹ Тахмасиб М. Проблема народности азербайджанских дастанов и современное состояние исследования их // Вопросы изучения эпоса народов СССР. Москва: Наука, 1958. –С. 180.

² Абрамян А., Габриелян Д. Неизданные песни “Кёр-оглы” // Известия АН Арм ССР. Обществeнные науки. –Ереван, 1954, №9. –С. 71–93.

³ Қаранг: Короглы Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. –М.: Наука, 1983. –С. 169–247.

Ўзбек ва туркман "Гуруғли"сининг айрим намуналарини қаламга олиш ишлари эса, XIX асрнинг ўрталарига тўғри келади. 1853 йилда насталиқда қўчирилган, Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Петербург бўлими қўлёзмалар фондининг К.П.Кауфман коллекциясида 321-инвентарь рақами остида сақланаётган қўлёзма, шунингдек, 1936 йилда Ҳоди Зариф топган яна бир бошқа қўлёзма¹ бунга далил бўла олади. Бу ўринда 1870 йилда генерал-майор А.К.Абрамов ташкил этган Искандарқўл экспедицияси кундалигидаги таржимон Абдурахмон Мустажиров томонидан ўзбек тилида ёзиб олинган "Гуруғли" дostonи бир парчаси матнини ҳам алоҳида кўрсатиб утиш зарур². "Гуруғли" ("Кўруғли") туркуми дostonларини нашр этиш ишлари XIX асрнинг 40-йилларидан бошланган. Жумладан, И.Шопен 1840 йилда Петербургда нашр этиладиган "Маяк современного просвещения и образования" журналида "Кўруғли" дostonи ўн уч мажлиси (бўлими) баёнини нашр этган эди. 1842 йилда дипломат А.Ходзько дostonнинг Жанубий Озарбайжон версиясини Лондонда алоҳида китоб сифатида инглиз тилида нашр этди. Шу китоб 1856 йилда С.С.Пенн таржимасида Тифлисте рус тилида босилди. В.В.Радловнинг "Туркий халқлар оғзаки адабиётидан намуналар" номли машхур ўн жилдлигининг тўртинчи жилдида тобол татарлари версияси (1872), саккизинчи жилдида турк версияси (1899) чоп этилди. 1880–1881 йилларда ўзбек ва турк версияларининг литографик нашрлари амалга оширилди. "Гуруғли" ("Кўруғли") дostonларини тўплаш, нашр этиш ва урганиш борасида XX ва XXI асрнинг бошларида ҳам салмоқли ишлар бажарилди³. Ушбу мақолада уларнинг барчасини таҳлил қилишга за-

¹ Каранг: Зарифов Х.Т. К изучению узбекского народного эпоса // Вопросы изучения эпоса народов СССР. –М.: Наука, 1958. –С. 122.

² Каранг: Брагинский И.С. О таджикском эпосе "Гуругли". – Указ. сб. –С. 134–135.

³ Қуйидаги бир неча адабиётларни қайд этиш билан чекланамиз: Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. –Москва: ГИХЛ, 1947. –С. 165–279; Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кёроғлы у поркоязычных народов. –Москва: Наука, 1968; Короғлу. Озарбайжон дostonи. –Бақы: Элим, 1956; Героғлы. Туркменский героический эпос. –Москва: Наука, 1983 (Туркман ва рус тилларида); Гуругли. Таджикиский

рурат йўқ. Шу сабабли бу ерда ўзбек “Гуруғли”сининг ўрганилиш тарихини мухтасар ёритишни лозим кўрдик.

“Гуруғли” туркуми дostonларини етакчи халқ бахшилари оғзидан бевосита ёзиб олиш ишлари 1926 йилдан бошланди. Шундан бери мамлакатимизнинг турли вилоятларига ўнлаб фольклор экспедициялари уюштирилди. Бу экспедицияларда ўзбек фольклоршуносларининг барча авлоди иштирок этди. Тўпланган материалларнинг каттагина қисмини “Гуруғли” туркумига кирувчи дostonлар ташкил этади. Уларнинг умумий адади вариантлари билан бирга ҳисобланганда, икки юзга яқиндир.

Ўнлаб бахшилардан ёзиб олинган бу дostonларнинг асл нусхалари Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг фольклор архивида сақланмоқда. Уларни алоҳида-алоҳида китоблар тарзида нашр этиш ишлари 1941 йилдан бошланган ва шу кунгача узлуксиз давом этиб келмоқда. Айримлари (масалан, “Далли”, “Равшан”, “Қундуз билан Юлдуз”, “Хушкелди”, “Интизор”, “Малика айёр”, “Зулфизар” ва бошқалар) қайта-қайта нашр этилган. Ҳисоб-китобларга қараганда, 1941–2016 йилларда алоҳида-алоҳида китоблар тарзида, шунингдек, махсус “Гуруғли” тўпламида, “Ўзбек халқ дostonлари” икки жилдлиги, “Булбул тароналари” беш жилдлиги, “Ўзбек халқ ижоди” кўп жилдлиги (шу серияда 37 китоб босилиб чиқди) каби нашрларда 74 та “Гуруғли” туркуми дostonлари чоп этилган. Улардан 16 таси вариантлардир. Булар 24 нафар халқ бахшисидан ёзиб олинган намуналар ҳисобланади.

Агар нашр этилган 74 дostonни бахшилар кесимида қарасак, қуйидаги манзара намоён бўлади: Эргаш Жуманбулбул ўғлидан беш (“Далли”, “Равшан”, “Қундуз билан Юлдуз”, “Хуш-

народный эпос. – Москва: Наука, 1987 (Тожиқ ва рус тилларида); Бағърлар жъры, IV том, Кўруғлы. – Алматы: Жазуши, 1989; Қарақалпақ фольклори, XV том, Ғоруғлы. – Нукус: Қарақалпақстан, 1986; Metin Ekiçi. Türk dünyasında Köroğlu. – Ankara: Akçoğ, 2004; Fuzuli Bayat. Köroğlu destanı. İstanbul: Ötügen, 2009; Goroğlu. Türkmen halk destanı. I–VIII жилдлар. – Анкара, 1996 (Туркман ва турк тилларида); Кёр оғлы // Дестанлар. – Тошкент, 1980. –49–63-бетлар. (Қиримтатар версияси); Мамадязов Б. Поэтика и современное бытование туркменского героического эпоса “Гёроғлы”. Автореферат док. дис. –Ташкент, 1990; Go‘to‘g‘li. Ўзбек халқ дostonлари. –Тошкент: Шарк, 2006.

келди", "Холдорхон"), Фозил Йўлдош ўғлидан етти ("Малика айёр", "Машриқо", "Балогардон", "Интизор", "Зулфизар билан Аваз", "Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши", "Нурали"), Муҳаммадкул Жонмурод ўғли Пўлкандан ун ("Гуруғлининг туғилиши", "Гуруғлининг болалиги", "Зайдиной", "Юнус пари", "Мисқол пари", "Гулнор пари", "Ҳасанхон", "Чамбил қамали", "Авазхон", "Хиламон"), Ислом Назар ўғлидан уч ("Тулихиромон", "Зулфизар билан Аваз", "Нигор ва Замон"), Раҳматулла Юсуф ўғлидан йигирма етти ("Гуруғлининг туғилиши", "Гуруғлининг болалиги", "Чортоқли Чамбил", "Райҳон араб", "Юнус билан Мисқол", "Ҳасанхон", "Қирқ йигит билан қирқ қиз", "Ҳасан кулбар", "Авазхон", "Гулқизой", "Говдароз дев", "Беш подшонинг ёв бўлиб келиши", "Сарвиноз", "Зулфизар", "Аҳмад сардорнинг ўлимга буюрилиши", "Аваз ўғлоннинг Румга қочиши", "Балогардон", "Ойгулқизнинг вафоти", "Нуралининг ёшлиги", "Сумбулсоч бека", "Шоқаландар", "Рузахон", "Ёсқила", "Хирмон дали", "Бозиргон", "Гуруғлининг ўлими", "Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши"), Бекмурод Журабой ўғли ("Гулшанбоғ", "Авазнинг арази"), Қора Умиров ("Жаҳонгир ёхуд шаҳидлар дараси", "Нурали ва Семурғ") ва Усмон Маматкул ўғлидан ("Бўтакуз", "Шоҳдорхон") иккитадан, Саидмурод Паноҳ ўғли ("Гуруғлининг Қиримга бориши"), Умир Сафар ўғли ("Балхувон"), Зоҳир Кўчқор ўғли ("Ҳасанхон"), Бозор Омонов ("Нуралининг ёшлиги"), Қодир Раҳимов ("Жорхун мастон"), Боймурод Боймат ўғли ("Нурали ва Қари Аҳмад"), Жўра Эшмирза ўғли ("Малла савдогар"), Бўрибой Аҳмедов ("Нуралининг ютилиши"), Ҳазраткул Худойбердиев ("Оға Юнуснинг олиб қочилиши"), Саъдулла Тоҳир ўғли ("Нуралининг банд бўлиши"), Абдумурод Бердихол ўғли ("Бўтакуз"), Чори Умиров ("Гуруғлининг ғойиб бўлиши"), Жовли Тангиров ("Саксон нор"), Бобораҳим Маматмуров ("Аваз ота юртда"), Шодмон Хўжамбердиев ("Хон Далли"), Аҳмад Шотўра ўғли ("Қайсар дев") каби ижодкорлардан биттадан дoston нашр этилган. Бу нашрларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида таҳлиллар олиб бориш, уларнинг нашр этилган даврида ҳам, бугунги кунда ҳам катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатиш мумкин. Аммо бу ўринда мақоланинг талабидан келиб чиқиб, шу нашрларни амалга оширган Ҳоди За-

риф, Буюк Каримий, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Зубайда Хусаинова, Муҳаммаднодир Саидов, Охунжон Собиров, Малик Муродов, Баҳодир Саримсоқов, Абдумўмин Қаҳҳоров, Сиддиқ Асқаров, Тиловқул Ашуров, Муаззам Мирзаева каби марҳум фольклоршунослар номларини қайд этиш билан чекланамиз. Чунки фольклор асарларини нашр учун танлаш, матн устида ишлаш, уларни тайёрлаш принципларини ишлаб чиқиш мазкур олимларнинг илмий-текстологик ва амалий фаолиятлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Достонлар нашрининг бахшилар кесимидаги таҳлили шуни кўрсатадики, китоблик Абдулла шоир, зоминлик Ёрлақаб Бекназар ўғли, хатирчилик Эгамберди Олломурад ўғли, шерободлик Мардонақул Авлиёқул ўғли каби нисбатан талантли достончилардан ёзиб олинган бирорта достон ҳам нашр этилмаган. Шаҳрисабзлик Зоҳир шоир, деҳқонободлик Қодир бахши сингари ижодкорлардан атиги биттадан достон чоп қилинганлиги ҳам етарли эмас. Бу истеъдодли бахшилар билан Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Темир Очиллов, Малик Муродов, Абдумўмин Қаҳҳоров, Абдиолим Эргашев сингари таниқли фольклоршунослар иш олиб борганлигини ҳисобга олсак, мазкур соҳадаги фаолиятимизни янада тезлаштириш зарурлиги ўз-ўзидан аён бўлади.

Тадқиқотлардан яна шу нарса маълумки, “Турўғли” туркумига кирувчи ҳар бир достон ўзича мустақил характерга эга ва уларнинг ҳар бири эл орасида алоҳида-алоҳида куйланиб келинган ҳамда турли йилларда шу ҳолича ёзиб олинган. Фақат ўтган асрнинг 20-йилларида беш-олти достон (“Турўғлининг туғилиши”, “Турўғлининг болалиги”, “Зайдиной”, “Юнус пари”, “Мисқол пари”, “Гулнор пари” кабилар) атоқли достончи Пўлкан шоирдан кетма-кет ёзиб олинганди. Шунингдек, таниқли шоир-қиссахон Раҳматулла Юсуф ўғли йигирма уч достоннинг (ёзилмаганлари билан биргаликда ўттиз достоннинг) ўзича кетма-кетлигини белгилаб, ўзи ёддан ёзиб, тўрт жилд қилиб, Фольклор архивига топширгандир. Туркум достонларининг сони ҳақида ҳам бахшилар ўртасида ҳар хил фикрлар мавжуд. Уларнинг кўпчилиги “Турўғли қирқ достондир”, – дейдилар. Нуроталик Бекмурад Жўрабой ўғлининг “Авазнинг арази” достонида куйлашича,

унинг устозлари Гуруғлини "Олтмиш тўрт достон қиб таъриф этган". Жанубий Тожикистондаги ўзбек бахшиларининг (соқиларининг) нақл қилишича, XIX асрда яшаган машхур достончи Кундуз соқи Гуруғлини бир юз йигирма шоха (достон) қилиб айтар экан. Шунда ҳам Гуруғли ўлганда, Юнус пари: "Бедостон ўтган, тўрам", – дея йиғи берган экан.

Фольклоршуносликда эса "Гуруғли" туркуми қирқ достондан иборатдир, деган фикр қатъийлашгандир. Масалан, ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Зариф шу фикрни қувватлаб, 1941 йилдаёқ унинг ўттиз тўққиз достондан иборат рўйхатини тузган ҳамда ҳозирча ноъмалум бўлган бир достонни аниқлаш зарурлигини таъкидлаган эди. Аммо олим уларни Ҳоразм достонлари билан бир туркум сифатида тасаввур қилиб, ушбу рўйхатга "Қирқ минглар", "Хирмон дали", шунингдек, туркумга алоқаси бўлмаган "Эрназархон" достонларини ҳам киритган эди. Буюк Каримов ҳам "Ҳоразмда, туркман ва қорақалпоқларда қирқ бир достон ҳисобланади, "Кампир шаҳобча" деган қирқ биринчи достон ҳам бор. Лекин ҳали ёзиб олганимиз йўқ", – деган янглиш фикрни билдирганди. Кейинги йилларда олиб борилган фольклористик кузатувлар, ёзиб олиниб, нашр этилган достонлар таҳлили мавжуд мулоҳазаларни қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда. Бу ўринда ўзбек халқи томонидан Гуруғли ҳақида "Кунларим", "Гуруғли", "Гуруғлибек – зўр ботир", "Армоним қолмади", "Армонинг қолмасин", "Борми жаҳонда", "Гуруғлининг ҳасрати" каби ажойиб термалар яратилганлигини ҳам унутмаслик керак. Бизнинг кузатишимизча, бахшиларнинг кўпчилиги ва тадқиқотчилар "Гуруғли" туркуми достонларининг умумий сонини "қирқ" рақами билан белгилайдилар. Туркумни тўла билган бахшилар аниқланган эмас. Фақат айрим бахшиларнинг "Гуруғли" достонларини кўп билганлиги қайд этилган, холос. Бунда "қирқ" рақами анъанавий бўлиб, у ҳақиқий ҳолни ифодаламайди. Аслида ўзбек элида тарқалган достонларнинг сони юздан ошади.

Юқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса шуки, "Гуруғли" туркуми таркиби ғоятда мураккабдир. Куйланиш ва ижро шароитларида ўзаро мустақил ва ҳар бири алоҳида ягона сюжетга эга бўлган бу силсила достонлар Гуруғли ва

Ғирот образлари, Чамбил мамлакати каби асосий нуқталарда, шунингдек, қирқ йигит, Соқибулбул, Ҳасанлар, Аҳмад сардор сингари анъанавий образлар, уларнинг ғайриқутблари тасвири орқали бир-бирлари билан бирлашсаларда, бош қахрамоннинг мунтазам эпик биографияси эмас, балки унинг довруқли афсонавий ҳаётининг кўпдан-кўп эпизодлари тасвирларидан иборат. Шу сабабли қуйида келтирилган рўйхатдаги дostonлар кетма-кетлигини нисбий равишда тушунмоқ зарур. Шундай қилиб, “Гўрўғли” туркуми дostonлари Хоразм версияси киритилмаган ҳолда, ҳозирги ўрганилиш ҳолатида қуйидагилардан иборат:

1. Гўрўғлининг туғилиши.
2. Гўрўғлининг болалиги.
3. Зайдиной (Зулҳумор, Райҳон араб, Гўрўғлининг Райҳон араб қизини олиб қочиб келиши).
4. Чортоқли Чамбил.
5. Юнус пари.
6. Мисқол пари.
7. Гулнор пари.
8. Қирқ йигит билан қирқ қиз.
9. Соқибулбул.
10. Ҳасан қўлбар.
11. Дониёрхўжа – ёзиб олинмаган.
12. Шодмонбек – ёзиб олинмаган.
13. Бердиёр оталиқ.
14. Хидирали элбеги.
15. Замонбек.
16. Хиламон (Эломон).
17. Холдорхон (Гўрўғлининг Қиримга бориши).
18. Шохдорхон.
19. Шоқаландар.
20. Хушкелди.
21. Райҳон араб – ёзиб олинмаган.
22. Бектош араб – ёзиб олинмаган.
23. Говдароз дев.
24. Беш подшонинг Чамбилга ёв бўлиб келиши.
25. Рузахон.
26. Ёсқила.

27. Аҳмад сардор ва Ҳасан шоҳ – ёзиб олинмаган.
28. Аҳмад сардор ва Авазхон – ёзиб олинмаган.
29. Аҳмад сардорнинг суяги – ёзиб олинмаган.
30. Аҳмад сардорнинг ўлимга буюрилиши.
31. Ҳасанхон (Гуруғлибекнинг Ҳасанхонни олиб келиши).
32. Чамбил қамали.
33. Далли.
34. Авазхон (Гуруғлибекнинг Авазхонни олиб келиши).
35. Гулқизой.
36. Гулқизойнинг вафоти.
37. Интизор.
38. Малика айёр (Гулшанбоғ, Таркибадахшон).
39. Машриқо.
40. Зулфизар.
41. Холдор бувиш – ёзиб олинмаган.
42. Ойдиной – ёзиб олинмаган.
43. Бутақуз (Оқбилак оғим ёки Оқчишбойнинг қизи).
44. Қундуз билан Юлдуз.
45. Балогардон.
46. Авазхоннинг арази (Авазхоннинг дор остидан кутқарилиши).
47. Аваз ўғлоннинг Румга қочиши.
48. Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши.
49. Сарвиноз.
50. Гирдоб.
51. Хонимой.
52. Ойтўра ва Мастура.
53. Аваз ва Гултон.
54. Олтин қобоқ.
55. Зайдкул (Саксон нор).
56. Гулихиромон.
57. Зарнигор.
58. Аваз ва Ойзайнаб.
59. Гиротнинг ўғирланиши (Мисқол пари ва Авазхон) – ёзиб олинмаган.
60. Оға Юнуснинг олиб қочилиши.
61. Равшан.
62. Нурали.

63. Нуралининг ёшлиги.
64. Сумбулсоч бека.
65. Балхувон.
66. Жорхон мастон.
67. Нурали ва Қари Аҳмад.
68. Нуралининг ютилиши.
69. Малла савдогар.
70. Нурали ва семурғ (Ғуппаной).
71. Нурали ва беш юз муллабачча.
72. Қайсар дев.
73. Шерали.
74. Шералининг уйланиши (Ойнигор).
75. Жаҳонгир.
76. Жаҳонгирнинг ёшлиги (Шаҳидлар дараси).
77. Эрўғли (Шаҳиднома, Ғўрўғлининг ўлими, Ғўрўғлининг ғойиб бўлиши).

Ҳозиргача ёзиб олинмаган ва бугунги кунда унутилиб кетган саккиз дostonни (“Дониёрхўжа”, “Шодмонбек”, “Райхон араб”, “Бектош араб”, “Аҳмад сардор ва Ҳасанхон”, “Аҳмад сардор ва Аваз”, “Холдор бувиш”, “Ойдиной”, “Ғиротнинг ўғирланиши” кабиларни) ушбу рўйхатга киритишда Ҳоди Зариф қайдларига асосландик. Чунки аллома уларни қайд этишда Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир каби атоқли дostonчилар маълумотларига суянган ҳамда уларнинг айримлари тўғрисида “Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси” монографиясида қисқача ўз мулоҳазаларини баён этган. Шунинг учун ҳам унинг қайдлари ҳар қандай шубҳадан холидир.

Кейинги изланишлар биз тавсия этаётган рўйхатни янада тўлдириши, қай бир ўринларига ўзгартишлар киритиши табиийдир. Масалан, “Таркибадахшон” дostonи “Малика айёр”нинг бир вариантими ёки мустақил дoston? Буни энди янги тадқиқотлар ҳал этади. Шунингдек, биз дostonлар кетма-кетлигини белгилашда шартли равишда уларни бош қаҳрамон, унинг йигитлари, асранди фарзандлари, неvara, эваралари, ғайрикутб (эпик душманлари) тўғрисидаги дostonлар тарзида гуруҳлаштирдик. Бундай нисбийликни ҳам кимдир мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилмаслиги табиийдир. Энди шу

ўринда Хоразм "Гуруғли" туркуми дostonлари ҳақида айрим мулоҳазалар билдиришни зарур, деб ҳисоблаймиз.

Аввало, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Хоразм "Гуруғли" туркуми Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида, умуман, ўзбеклар яшайдиган барча ҳудудларда тарқалган дostonлардан, шунингдек, тожик версиясидан тубдан фарқ қиладиган ўзига хос бадий-эстетик ҳодисадир. Шунга қарамай, Хоразм "Гуруғли"си кейинги йилларгача ниҳоятда кам ёзиб олинган, атиги бир нечагина намунаси чоп этилган эди. Аниқроқ айтганда, марҳум фольклоршунослар Ж.Қобулниёзов, З.Хусаинова, М.Муродов ва Н.Собировлар томонидан тайёрланган "Авазхон", "Бозиргон", "Қирқ минглар", "Гулрух пари" дostonлари нашр қилинган эди, холос. Шу нуқтаи назардан қараганда, профессор Сафарбой Рўзимбоевнинг шогирдлари билан биргаликда 2004 йилда "Гуруғли" тўпламини нашр этиши фольклоршунослигимиз тарихида катта воқеа бўлди. Тўпلامга Бола бахши – Қурбонназар Абдуллаев, Сакрак бахши – Жумабой Худойберганов, Абдулла Бобожонов, Турсун Жуманиёзов каби таниқли бахшилардан ёзиб олинган "Гуруғлининг туғилиши", "Юнус пари", "Араб Райҳон", "Аваз уйланган", "Араб танган", "Қирқ минглар", "Авазнинг Ваянганга кетиши", "Кампир", "Тухмат ташлаган", "Хирмон дали", "Хандон ботир", "Сафар маҳрам", "Бозиргон", "Авазхон", "Гуруғлининг Дарбандга келиши", "Гуруғлининг улими" сингари 16 дoston киритилган. Тўпلام сўзбоши ва зарур изоҳлар билан таъминланган. Профессор Сафарбой Рўзимбоев ўз изланишларини давом эттириб, 2009 йилда "Ошиқнома" китоблар туркумининг тўртинчи жилдида "Эр Ҳасан", "Аваз гатирган" (икки вариантда), "Бозиргон", "Хирмон дали" (икки вариантда) каби яна олти дostonни нашр этди. Шундай қилиб, Хоразм "Гуруғли" туркуми дostonларидан 26 таси нашр этилган. Уларнинг 8 таси вариантлардир.

Бир қарашда унчалик аҳамиятсиздай кўринаётган бундай умумлаштирувчи рақамлар беҳудага келтириляётгани йўқ. Сюжет таркиби, бадий-эстетик воситалари, ижро усуллари билан бир-биридан жиддий, ҳатто тубдан фарқ қилувчи икки эпик анъанада бизгача етиб келган бу дostonлардан нашр этилганларининг умумий сони 100 тадир. Агар XIX

асрнинг 80-йилларида нашр этилган “Ҳикояти Гурӯғли султон” таркибидаги икки дostonни ҳам қўшсак, бу рақам юздан ошади. Унинг 24 таси вариантлардир. Туркумга кирувчи ўнлаб дostonлар, жумладан, атоқли халқ шоирлари Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пулқандан ёзиб олинган “Жаҳонгир”, “Гурӯғлининг Райҳон араб устига ёвлаб бориши”, “Авазхоннинг уйланиши”, “Бердиёр оталиқ”, “Замонбек”, “Хидирали элбеги” кабилар ҳозиргача нашр этилган эмас. Вақтида ёзиб олинмаганлиги сабабли оғзаки эпик анъанада унутилиб кетганлари, бизгача уларнинг қисқача баёни ва номларигина етиб келганлари ҳам анчагинадир.

Профессор Сафарбой Рўзимбоевнинг аниқлашича, Хоразм “Гурӯғли” туркумининг умумий сони 26 тадир. Ўзбекистоннинг Хоразмдан бошқа вилоятларида тарқалган “Гурӯғли” дostonларининг умумий сони ҳам ҳозир олимлар томонидан айтилиб ва ёзилиб келинаётганидек, 40 эмас, балки 80 га яқиндир. Вариантлар бу ҳисобга кирмайди. Демак, ҳар икки эпик анъанада ўзбек халқи орасида тарқалган “Гурӯғли” туркуми дostonларининг 100 дан ортиғи жонли оғзаки ижро шароитларида бизгача етиб келган. Бундай улкан фольклор меросининг тўпланиши, улардан вариантларидан ташқари 74 тасининг вариантлар билан биргаликда 100 дostonнинг нашр этилиши, бир томондан, ўзбек олимлари ва фольклор тўпловчиларининг самарали фаолиятини кўрсатса, иккинчи томондан, шу пайтгача фольклоршуносликда ҳукм суриб келган айрим қарашларни янгича баҳолашга имкон беради.

Ўзбек фольклоршунослигида “Гурӯғли” туркуми дostonларини ўрганиш, улар ҳақида муайян бир илмий фикрлар билдириш дostonларнинг алоҳида-алоҳида китоблар тарзидаги нашрлари билан бошланди. Бу жиҳатдан Ҳоди Зарифнинг 1941 йилда нашр этилган “Равшан” ва “Малика айёр” дostonларига ёзган сўзбошилари характерлидир. Мустақил тадқиқот даражасига кўтарилган бу сўзбоши-мақолаларнинг биринчисида олим дostonларнинг бадий хусусиятларига алоҳида эътибор берган бўлса, иккинчисида бир дoston (бу уринда “Малика айёр”) материаллари мисолида эпик асарларнинг тарихий асосларини ўрганишга диққатни қаратди. Қирқ ёшга етар-ет-

мас бу ёруғ оламини тарк этган таниқли фольклоршунос Буюк Каримийнинг "Гуруғлининг туғилиши" дostonига (1941) ёзган сўзбошисини ҳам шу сирага киритиш зарур. Шуниси характерлики, бу сўзбоши-тадқиқотлар ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам бир неча бор алоҳида мақолалар тарзида қайта-қайта нашр этилди. Мен айтар эдимки, улар Ҳамид Олимжоннинг "Алпомиш" дostonига (1939), Мақсуд Шайхзоданинг "Ширин билан Шакар" дostonига (1941), Мансур Афзаловнинг "Орзигул" дostonига (1941) ёзган сўзбоши-тадқиқотлари билан биргаликда ўзбек халқ дostonларини илмий асосларда чинакамига ўрганишни бошлаб берди.

Халқ дostonларининг бундай ҳақиқий урганишнинг салмоқдор меваси сифатида В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зарифовларнинг "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" (1947) монографияси майдонга келди. Ҳали дostonларнинг қўпчилиги архивларда қўлёзма ҳолида сақланаётган бир даврда бундай умумлаштирувчи тадқиқотнинг яратилиши ўзбек фольклоршунослигини жиддий равишда олға етаклаш билан бирга унинг тарққиёт йўлларини ҳам белгилаб берди. Монографиянинг каттагина бир боби (165–279-бетлар), шунингдек, "Ўзбек эпосининг умумий характеристикаси. Ғоялари, образлари, услуб" бобининг (302–457-бетлар) асосий қисми "Гуруғли" туркуми дostonлари таҳлилига бағишланган. Унда олимлар биринчи марта "Гуруғли" туркуми дostonлари икки географик муҳитда, демакки, бир-бирига яқин икки эпик анъаналар бирлигида ўнлаб халқлар орасида тарқалганлигини асослаб бердилар. Уларнинг фикрича, "Яқин Шарқ версиялари" ва "Ўрта Осиё версиялари" деб номланган бу икки тармоқ дostonлар умумий бир тарихий асосга эга бўлиб, ҳар бир халқнинг эпик анъаналарида ривожланишда давом этганлар. Олимлар ўттизга яқин ўзбек "Гуруғли" дostonларини бирма-бир таҳлил қилар, уларни озарбайжон ва туркман версияларига қиёслар эканлар, бу улкан туркум Ўрта Осиё шароитида бош қаҳрамон, унинг асранди фарзандлари, неvara ва эваралари ҳақидаги мустақил асарлар тарзида эпиклик томон ғоятда кенгайганлигини алоҳида таъкидладилар. Бу фундаментал асар нафақат ўзбек фольклоршунослиги, балки жаҳон фани нуқтаи назари билан қараганда ҳам, туркум дostonларини ўрганишда дастлабки

умумлаштирувчи тадқиқот сифатида жуда катта аҳамиятга эга бўлди ва ҳамон ўзининг улкан назарий қимматини сақлаб келмоқда.

Ўзбек фольклоршунослигида ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб “Гуруғли” туркуми дostonлари, унинг айрим намуналарини муайян муаммолар кесимида монографик тарзда урганиш бўйича жиддий тадқиқотлар олиб борилди ва бу йўналиш бугун ҳам муваффақиятли равишда давом эттирилмоқда. Жумладан, марҳум профессорлар М.Саидов, М.Муродовлар тадқиқотларида бош қаҳрамон талқини, бадийлик ва маҳорат масалаларига¹ алоҳида эгибор қаратилган бўлса, бошқаларида туркумлик, айрим дostonларнинг туркумда тутган ўрни, улардаги сюжет ва композиция, баъзи анъанавий образларнинг тадрижи ва туш талқини муаммолари ёритилди². Бу ўринда мен яна иккита монографик тадқиқотга алоҳида диққатни тортмоқчи эдим.

¹ Қаранг: Саидов М. “Малика айёр” дostonи. –Тошкент: Фан, 1964; Яна уша. Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат. –Тошкент: Фан, 1969; Муродов М. Образ Гороглы в узбекском народном эпосе. Канд. дис. автореферати. –Тошкент, 1962; Яна уша. Жанровые и идейно-художественные особенности дастанов “Гороглы”. Док. дис. автореферати. –Тошкент, 1975; Умаров С. Трактовка главного героя в узбекских народных дастанах (на примере дастанов народного поэта Мухаммедкула Джанмурад оглы Пулкана). Канд. дис. автореферати. –Тошкент, 1974.

² Қаранг: Мирзаева М. Ўзбек халқ дostonларида туркумлик. –Тошкент: Фан, 1985; Миркамолова М.А. Место эпоса “Туруғлы” в фольклоре узбеков-лакайцев. Канд. дис. автореферати. –Самарқанд, 1972; Халикулов Дж.Х. “Рождение Гороглы” и его место в цикле дастанов “Гороглы”. Канд. дис. автореферати. –Тошкент, 1984; Мамашукуров К. Идейно-художественные особенности цикла дастанов “Нуралли”. Канд. дис. автореферати. –Тошкент, 1986; Сариев С.М. Хоразм “Гуруғли” туркуми дostonларининг кулёзма вариантлари. Канд. дис. автореферати. –Тошкент, 2007; Абдусамедов А.И. Эпическое мастерство Фазылы Юлдаш оглы (сюжет и композиция). Канд. дис. автореферати. –Тошкент, 1970; Эшонкулов Ж. Ўзбек фольклориде дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини. Канд. дис. автореферати. –Тошкент, 1996; Тилавов А. Ўзбек халқ дostonларида от образининг тарихий асослари ва бадий талқини. Канд. дис. автореферати. –Тошкент, 2000; Ҳайдаров Т.М. “Гуруғли” ва мифологик синкретизм. Канд. дис. автореферати. –Тошкент, 1993; Эшонқул Ж. Ўзбек фольклориде туш ва унинг бадий талқини. –Тошкент: Фан, 2011.

Улардан бири машхур фольклор тўпловчи, доцент Абди-олим Эргашевнинг "Қашқадарё-Сурхондарё дostonчилиги" монографиясидир (2008). Монография ўнлаб дostonчилар репертуари таҳлили мисолида мамлакатимизнинг жанубий вилоятларида бахшилиқ санъатининг жонли эпик анъаналарда сақланиш ҳолати ҳар томонлама ёритилганлиги, вақтида ёзиб олинмаганлиги сабабли "унутилган" ҳисобланган бир неча дostonларнинг аниқланганлиги ва улар тадқиқот доирасига киритилганлиги билан аҳамиятлидир. Бир мисол келтирай. Ўтган асрнинг 90-йиллари бошларида француз шарқшуноси Реми Дор мен билан суҳбатда Афғонистондаги ўзбек бахшиларидан Авазнинг иккинчи ўғли Шерали ҳақидаги дostonнинг мазмунини ёзиб олганлигини айтган эди. Мен унга бундай дoston ҳозир барҳаёт бахшилар репертуарида мавжуд эмас, уни куйлаб келган бахшилардан вақтида ёзиб олинмаганлиги сабабли унутилиб кетган, деб жавоб берган эдим. А.Эргашев эса, Жанубий Ўзбекистон бахшилари репертуарида Гўрўғлининг неваралари Нурали ва Шералилар ҳақида дostonлар алоҳида-алоҳида туркумлар сифатида мавжудлигини аниқлади, уларнинг намуналарини ёзиб олди ҳамда умумўзбек дostonчилигида тутган ўрнини илмий жиҳатдан асослаб берди, ҳатто айримларини нашр этди ҳам. Муаллифнинг ҳозирги барҳаёт бахшиларнинг аксарияти олий маълумотли тил ва адабиёт ўқитувчилари бўлганлиги сабабли улар амалиётида анъанавий ижодкорлик ва ижрочиликка нисбатан нотабий "тўқувчилик" фаолияти устунлик қилаётганлиги, бу ҳол дostonчиликнинг табиий жонли ижро жараёнларига салбий таъсир этаётганлиги ҳақидаги хулосалари ҳам эътиборга лойиқдир.

Кейинги йилларда яратилган, алоҳида эътиборга лойиқ тадқиқотларнинг иккинчиси филология фанлари доктори Ш.Турдимовнинг "Гўрўғли" дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари" монографияси (2011) ҳисобланади. Олим бош қаҳрамоннинг туғилиши, болалиги, ор олиши, уйланиши ва ғойиб бўлиши ҳақидаги дostonларнинг қиёсий таҳлили орқали "Гўрўғли" туркумининг шаклланишида асос бўлган мотивлар, эпик қаҳрамон ва эпик ҳомий, уларнинг ғайри қутби образлари тўғрисида янгича хулосаларни илгари сурди,

этнос ва эпос муносабатларига доир эътиборли мулоҳазалар билдирди. Айтиш мумкинки, ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Зариф тадқиқотларида элас-элас буй кўрсата бошлаган этнофольклористик кузатувлар доирасини жиддий равишда кенгайтди. Қадимий мифологик, диний-илоҳий қарашларнинг халқ дostonларида бадий-эстетик ҳодисага айланиш жараёнларини ўрганишда, умуман, эпос ва ижтимоий-маиший ҳаёт масалаларини текширишда бундай тадқиқотларнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир.

“Гуруғли” дostonларини ўрганиш буйича олиб борилган ишларнинг қисқача баёни шуни кўрсатадики, ўзбек фольклоршунослари кейинги 90 йил давомида самарали тадқиқотлар яратдилар, жонли оғзаки ижро шароитларидагина етиб келган юзлаб дostonларни ёзиб олдилар, энг муҳими, уларнинг асосий қисми нашр этилди. Унлаб фольклоршуносларнинг тадқиқотчилик ва тўпловчилик фаолияти натижасида юзага келган бундай илмий ва текстологик замин янги-янги текширишларга йўл очиши шубҳасиздир.

II

“Гуруғли” (Кўруғли) силсила дostonларни ўрганишдаги жиддий муаммолардан бири уларнинг яратилиш даври, юзага келган ўрни, тарқалиш хусусиятлари ва тадрижий тараққиётини аниқлаш масаласидир. Тадқиқотчиларнинг деярли барчаси, айрим писандаларни ҳисобга олмаганда, эпос тарихий воқеалар асосида XVI–XVII асрларда Жанубий Озарбайжонда яратилганлигини, ҳатто унинг айрим қўшиқлари шу ҳудудларда ўша даврда содир бўлган жалоллийлар ҳаракатининг бошлиқларидан бири ошиқ (бахши) ва кўзғолончи Кўруғли томонидан ижод қилинганлигини, шунга кўра, тарихий шахс Кўруғли эпос бош қаҳрамонининг прототиби эканлигини таъкидлайдилар. Бундай қарашларнинг юзага келишида эпоснинг Жанубий Озарбайжон версиясининг дастлабки тўпловчиси Элиас Мушегяннинг (XVIII аср), унинг инглиз тилида нашр этувчиси А.Ходзьконинг (XIX аср) оғзаки маълумотларга асосланган изоҳлари, шунингдек, арман тарихчиси Аракел Табризийнинг (XVII аср) жалоллийлар ҳаракатининг бошлиқларидан бири Кўруғли шахси ҳақидаги хабарлари асос бўлган.

Ўзбек олимларининг халқ дostonлари, жумладан, "Гуруғли" туркуми дostonларининг яратилиш даври ҳақидаги мулоҳазалари асосан Ҳоди Зариф қарашларига асосланади. Устоз олимнинг қарашларида ҳам ҳар хилликлар, ҳатто бир-бирига қарама-қаршилиқлар кўзга ташланади. Масалан, олим "Равшан" дostonи ҳақида" номли сўзбоши-мақоласида: "Бу асарлар бир даврда бир-икки киши томонидан яратилмаган. Уларнинг баъзилари узоқ тарихда, Ўрта Осиёда исломнинг тарқалишидан бурунги даврларда майдонга келган. Баъзилари бундан уч-тўрт аср илгари яратилган ва замонамизга қадар жуда кўп халқ шоирлари томонидан ҳар қайсисининг ўз замони талабларига кўра қайта-қайта ишланиб, кўп вариантларда бизгача етиб келганлар", – деб ёзган бўлса¹, "Малика айёр" дostonига ёзган сўзбоши-мақоласида: "Гуруғли" дostonларидан баъзиларининг дастлабки яратилишини VIII–XII асрлар орасида излаш мақсадга мувофиқдир", – дея таъкидлайди². Академик В.М.Жирмунский билан ҳамкорликда яратган монографиясида эса, бутунлай бошқа бир қарашни илгари суради, яъни уларнинг таъкидлашича, "Гуруғли" туркуми асосида довюрак чопагон, куйчи-йигит, "марҳаматли қароқчи" ва халқ қасоскори ҳақидаги озарбайжон ошиқлари ҳикояларига ўхшаш ярим тарихий ва ярим афсонавий ривоятлар ётади. Ана шу асосда XVII асрнинг бошларидан XIX асрнинг ўрталаригача бўлган давр давомида Туркменистонда, хусусан, Ўзбекистонда кўламдор дostonлар бўй кўрсатди. Ўзбек бахшилари репертуарида 40 дostonгача бўлган асарларни ўз ичига олган яхлит бу туркумда бош қаҳрамон (Гуруғли) куйчи-йигит, халқ қасоскори эмас, балки эпик монарх, идеал халқ давлати Чамбилнинг ҳукмдори, ботир йигитлар гуруҳининг сардори, ҳар бири ўзининг эпик биографиясига эга бўлган бир неча авлод баҳодирларининг отаси сифатида тасвирланади³.

Бу йўналишдаги энг янги тадқиқотлардан бири Бонн университетининг профессори Карл Райхлнинг монографияси-

¹ Ҳоди Зариф. "Равшан" дostonи ҳақида // Эргаш шоир ва унинг дostonчилиқдаги ўрни. – Тошкент: Фан, 1971. – 61-бет.

² Ҳоди Зариф. Ажойиб дoston // Фозил шоир. – Тошкент: Фан, 1973. – 47-бет.

³ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ГИХЛ, 1947. – С. 453.

дир. У “Күрүғли” эпосининг яратилиш ўрни, юзага келган даври ва тарқалиш хусусиятлари ҳақидаги барча тадқиқотларни умумлаштириб шундай хулосага келган: “Күрүғли” эпик туркуми ҳамма эҳтимолларга кўра, XVI аср охирида Озарбайжонда шаклланди. Бу ердан у шимол, шарқ ва ғарбга тарқалди. Дастлабки турк тўпламларининг нашр этувчиси Кунош Күрүғли ҳақидаги ҳикоялар Туркияга Озарбайжондан ўтганлигини таъкидлайди... Туркум ривоятлари Шимолий Озарбайжондан Кавказортининг туркий бўлмаган бошқа халқларига, жумладан, грузин, курд ва арманларга, улардан қиримтатарлари, тоболтатарлари ва қараимларга тарқалган...

Қандай бўлмасин, туркум дostonларининг шаклланиши ва шарққа тарқалишида туркман версияси шубҳасиз катта роль ўйнайди... Туркум дostonлари хилма-хил йўллар билан туркманлардан бошқа халқларга ўтган. Айтилганидек, Ставрополь туркманлари версияси қозоқ версиясига жуда ўхшаш... Бошқа томондан қараганда, туркманларнинг қорақалпоқлар ва Хоразм ўзбекларига таъсири бўлган... Туркум асарлари ўзбеклардан уйғурларга, шунингдек, Бухоро араблари ва тожикларга ўтган”¹.

Бундай қарашларнинг фольклоршуносликда жиддий ўрнашиб қолиши ва қарийб чорак кам бир аср давомида изчил ҳукм суриб келишини, бизнинг кузатишимизча, профессор Х.Самуэлян эпоснинг арман версияси нашрига рус тилида ёзган сўзбоши-тадқиқоти билан бошлаб берган. У Аракел Табризий ва Элиас Мушегян маълумотларини умумлаштириб, шундай ёзади: “Ҳақиқатда ҳам XVII асрда катта шухратга эга бўлган Күрүғли номли шахс яшаган. Озарбайжон ва туркман вариантларида Күрүғли туркманларнинг така уруғидан эканлиги, унинг отаси султон Мурод хузурида хизмат қилганлиги таъкидланади”².

Туркум дostonларининг тарихда аниқ бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар асосида Жанубий Озарбайжонда яратилганлиги ҳамда шу ердан бошқа жойларга тарқалганлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар эпос ва ижтимоий ҳаёт, эпос ва тарихий

¹ Райхл К. Тюрский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. —М.: “Восточная литература”, 2008. —С. 328–329.

² Самуэлян Х. Предисловие // Кёр-оглы. Народный эпос. Ереван, 1941. —С. 27.

тараққиёт масалаларини ўрганишда қанчалик катта аҳамиятга эга бўлмасин, бугунги кунда уларнинг бир томонлама эканлиги яққол аён бўлмоқда. Туркий халқларнинг ўзига хос муштарак бир ижоди бўлган ҳайратомуз бу туркумнинг яратилиши ва тарқалиши ҳақидаги бундай назарий қарашларни тўла инкор этмаган ҳамда бу илмий мулоҳазаларни илгари сурган олимларга чуқур ҳурматимизни билдирган ҳолда, уларнинг камида уч-тўрт жиҳатдан етишмовчилиги мавжудлигини алоҳида таъкидламоқчимиз. Чунки бундай қарашлар илгари сурилган йилларда эпоснинг миллий версиялари тўла аниқланмаган, тадқиқотчилар қўлида бугунгидек катта материал йўқ эди. Шу сабабли ҳам бугун уларга бошқачароқ муносабат билдириш имконияти мавжуд. "Гүрүғли" эпосининг Жанубий Озарбайжондан тарқалганлиги ва унинг тарихий асослари ҳақидаги қарашларнинг ўта тарафдори бўлган олимларнинг ўзлари ҳам яна бошқачароқ мулоҳазалар бўлиши мумкинлигини рад этмаганлар. Масалан, эпоснинг туркий халқлардаги версиялари тўғрисида кўламдор тадқиқот яратган туркман олими Б.О.Қориев шундай ёзади: "Кўрүғли"нинг Жанубий Озарбайжон версияси "тарихийлиги"ни таъкидлаш билан биз унда эпоснинг шаклланиш жараёнидаги муайян бир босқични кўраимиз. Эпоснинг нисбатан қадимий, Ўрта Осиёга хос асослари мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди"¹.

Бизнингча, куйидаги ҳолатлар эпоснинг яратилган даври, юзага келган жойи, тарқалиш хусусиятлари, "тарихийлиги" ҳақидаги фанда ўрнашиб қолган қарашларнинг бир томонлама эканлигини, уни қайта кўриб чиқиш зарурлигини кўрсатади.

Биринчидан. Туркум достонларнинг кейинги икки-уч аср (XVI аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярми) давомида аниқ тарихий шахс тўғрисида мавжуд ярим тарихий, ярим афсонавий ривоятлар асосида яратилганлиги ҳақидаги хулоса илмий жиҳатдан асосланмаган. Бундай хулоса илгари ижод қилинган ва жонли эпик аъъаналарда куйланиб келинаётган достонларнинг айрим эпизодларини тарихда рўй берган антифеодал ҳаракатлардаги (бу ўринда жа-

¹ Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. —М.: Наука, 1968. —С. 28–29.

лолийлар ҳаракатидаги) баъзи воқеаларга мослаштириб талқин қилишдан, эпик қаҳрамонни тарихий шахс билан айнанлаштиришдан келиб чиққандир.

Туғри, тадқиқотчилар XVII асргача ҳам мустаҳкам, жонли ва ижодий эпик аънаналар бўлганлигини, унда сюжетлар, мотивлар, образлар, услубий формулалардан иборат бадий хазина мавжудлигини, бахши ва ошиқлар ана шу хазина асосида “Гуруғли” туркумини тарихий шахс фаолияти билан боғлиқ ҳолда яратганликларини таъкидлайдилар. Бу мулоҳазалар ғоятда умумий бўлиб, истаимизми-йўқми, туркум дostonларнинг кўпчилиги илгари даврларда яратилганлиги ва уларнинг қадимий асосларини инкор қилишга олиб келади. Модомики, XVII асргача ҳам қадимий, мустаҳкам, жонли ва ижодий, узвий ва узлуксиз эпик аънаналар давом этаётган экан, бахши ва ошиқлар томонидан ўзларидан олдинги даврларда яратилган нималарнидир куйланганлиги, ижро ва ижод (қайта ижод) этилганлиги табиийдир. Бизнинг назаримизда улар репертуаридаги ана шу “нималарнинг” муайян бир қисмини “Гуруғли” туркуми дostonлари ташкил этган.

Бахши, ошиқ ва жировлар фаолиятида ижро ва ижод (қайта ижод) муттасил ижодий жараёндир. Шундай экан, туркум дostonларининг айримлари XVII–XIX асрларда ҳам яратилган, қай бирлари қайта шакллантирилган, бошқаларига янгича “бадий либос” кийдирилган. Шу тариқа туркум кенгайиб борган. Бу даврда туркумлашиш даражалари янада мукаммаллашган. Бу дегани қаҳрамонлик дostonлари “тарихийлашди”, тарихий воқеаларни тасвирлашга ўтди ва шу тарихий воқелик асосида “Гуруғли” туркуми юзага келди, дегани эмас. Тарихий воқеаларни тасвирлаш учун фольклорнинг махсус жанри – тарихий кўшиқ ҳамда тарихий дostonлар тури мавжуд. Эпос эса, халқ ижтимоий-маиший ҳаёти билан қанчалик чамбарчас боғланган, тарихий воқелик ва тарихий жараён билан қанчалик шартланган бўлмасин, унинг реал нухаси эмас, балки бадий тасвирдир.

Бошқа бир жиҳат ҳам бор. “Гуруғли” туркумининг озарбайжон ва турк версияси 28–30 кўлдан, туркман версияси 20 шохадан, қозоқ версияси 11 саладан, ўзбек версияси 100–105 дostonдан иборат. Бошқа версиялар ҳам алоҳида-алоҳида

туркумларни ташкил этади. Табиий савол туғилади: Умумий ўхшашлигига қарамай, бир-биридан жиддий равишда фарқ қилувчи, унинг яратувчилари бўлган халқларнинг ҳар бирининг ўзига хос миллий бадиий тафаккури доирасида бизгача етиб келган бу улкан мерос қандай қилиб кейинги икки-уч аср давомида яратилди экан?! Демак, бизнинг қандайдир "икки-уч ижодий аср" тўғрисидаги мулоҳазаларимиз ўта бир томонлама бўлиб, ҳақиқий аҳволни акс эттирмайди.

Иккинчидан. "Гүрүғли" дек кўп тармоқли ва кўп сюжетли каттакон туркум достонларини (мажлислари, шохалари, қўллари ва салаларини) бир нуқтадан (бу ўринда Жанубий Озарбайжондан) тарқалган ва бир тарихий асосга эга бўлган, дея талқин қилиш, бунинг устига унинг ёйилиш ареалини бир халқдан иккинчи халққа тўғридан-тўғри ўтган тарзида изоҳлаш мазкур эпоснинг генезиси ва тадрижий тараққиёти муаммосини ўрганишни янада мураккаблаштиради. Бундай талқинлар фанда бирёқламалиги аллақачон исботланган "сюжетларнинг кўчиб юриши" назариясининг бошқачароқ кўринишидир, холос.

Бу билан биз сюжетларнинг бир халқдан иккинчи халққа ўтиши (кўчиши)ни мутлақо инкор этмоқчи эмасмиз. Тарихий тараққиёт давомида ҳеч бир халқ ўз қобиғида ўралашиб қолмаган, ҳамisha бир-биридан ниманидир ўрганган. Маданиятнинг қай бир намуналари инсониятнинг умумий меросига айлана борган. Аммо бунда сиёсий, ижтимоий, иқтисодий муносабатлар, адабий алоқалар, борди-келдилар, кўчишлар, ўзаро қўшилишлар ва ажралишлар, фольклор ижодкорларидаги устоз-шоғирдлик анъаналари каби ўнлаб омиллар амал қилган ва бугун ҳам давом этмоқда. Шу сабабли қай бир адабий-фольклорий ҳодисадаги ўхшашликлар ва ўзига хосликлар ҳақида сўзлаганда, уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида мезонлар билан ёндашишга тўғри келади. Бунда инсоният жамияти тараққиётидаги умумий ривожланиш қонуниятларини ҳам эътибордан соқит қилиш мумкин эмас.

"Гүрүғли" туркуми достонлари ҳақида сўзлаганда, уларнинг бир халқдан иккинчисига "ўтганлиги" ("кўчганлиги") тўғрисида фикр юритиш эмас, балки уларнинг яратилиши ва ёзиб олинган даврдаги ҳолатининг умумий генетик асосла-

рини тадқиқ этишга тўғри келади. Менинг кузатувим буйича, ўзбек, туркман, озарбайжон версияларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида генетик асосларга бориб тақалади ва демакки, турли-туман нуқталардан тарқалиб, бугунги ёйилиш ареалига эга бўлган. Ҳатто ўзбек версияси икки хил генетик асосга эга.

Одатда эпос ҳақида сўзлаганда, унга унинг яратувчиси бўлган халқ ижтимоий-маиший ҳаётининг объектив бадиий ифодаси, дея баҳо берамиз. Бу жуда тўғри баҳо. Чунки у ёки бу фольклор асари яратилгандан кейин асрлар давомида ижодкор ва ижрочилар томонидан куйлаб келинади. Табиий равишда унда ҳар бир давр ижтимоий фикри ўз изларини қолдиради. Узоқ тарих давомида рўй берган айрим воқеаларнинг асрлараро акс садолари у ёки бу даражада элас-элас ўз ифодасини топади. Бу жараён улар ёзиб олинган давргача давом этади. “Тўруғли” туркуми ҳам бундан мустасно эмас. Шунинг учун ҳам эпоснинг жонли оғзаки эпик анъанадаги ҳаракати (куйланиши ва қайта ижод этилиши) давомида унда зуҳур этган қай бир даврдаги тарихий воқеаларнинг акс садоларигагина асосланиб, уни шу воқеалар рўй берган даврда яратилган, дея хулосага келиш илмий жиҳатдан асоссиздир.

Биз у ёки бу эпос намунасининг бир халқдан иккинчисига ўтиши (кўчиши) мумкинлигини инкор этмоқчи ҳам эмасмиз. Бундай жараённи “Тўруғли” туркумида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, олимларнинг аниқлашича, туркумнинг баъзи намуналари Ўрта Осиё (Бухоро) арабларига ўзбеклардан ўтган. Аммо бунда унинг дostonлик хусусияти йўқолиб, ривоятга айланиб қолган, аниқроғи, ўзбек бахшилари репертуаридаги бир неча дoston сюжетининг баёнига ўхшаш ҳикоявий ҳодиса пайдо бўлган. Ёки, “Ҳикояти Тўруғли султон”нинг Қозон нашри қозоқ жировлари орасида кенг тарқалган. Қозоқ жировлари уни ўрганар эканлар, қозоқ халқи эпик анъаналарига тўла мослаштирганлар, бадиий-эстетик жиҳатдан батамом “ўзлариники” қилиб олганлар. Демак, у ёки бу эпос намунасининг бир халқдан иккинчи халққа ўтиши ҳам ўзига хос мураккаб ижодий жараёндирки, текширувчи ҳар бир ҳолатда уларнинг ўзигагина тааллуқли унсурларга аниқ-тиниқ муносабатда бўлиши зарур.

Учинчидан. "Куруғли" ("Гуруғли") эпосининг тарихий асосларини тадқиқ этиб, уни жалолійлар ҳаракати билан боғловчи олимларнинг аксарияти туркум дostonларидаги (қўллари, шохаларидаги) эпик исmlар, жой номларининг тарихдаги шахслар исmlари, у ёки бу ҳудуддаги топонимларга мос ва ўхшаш келишига асосланадилар. Бизнинг назаримизда бундай мослик ва ўхшашлик эпос воқелиги моҳиятини эмас, балки унинг ташқи жиҳатинигина ифодалайди. Масалан, Ҳамза тарихда Эрон шоҳи маслаҳатчиси, эпосда эса от ўғриси. Ёки, Мустафо тарихда турк султони Мурод III нинг Кавказга юриш қилган юз минг кишилиқ қўшини бошлиғи, туркман версиясида эса, Куруғлининг рақибни ҳисобланади.

Тадқиқотчилар эпик Куруғлининг ҳаётда яшаган тарихий шахс эканлигига кўпроқ эътибор қаратадилар. Бунда асосан Элиас Мушегяннинг Куруғли Усмонли мамлакатининг тоғ ва ўрмонларида яшаб, йўлтўсарлик билан шуғулланганлиги, қарвонларни талаганлиги тўғрисидаги маълумот ва изоҳларига асосланадилар. Бу эпос воқелигига тўла мос эмас. Тўғри, туркумнинг бошланғич дostonларида Гуруғлининг чўпонларнинг қўй-қўзиларини тортиб олиши, қарвонлардан бож талаб қилиши каби воқеалар тасвирланади. Бахши ва ошиқлар буни таловчилик ёки қароқчилик, дея баҳоламайдилар, унга салбий муносабат билдирмайдилар ҳам. Ўзбек олими Ш.Турдимов эпик қаҳрамон Гуруғлининг ёшлиқ давридаги бундай хатти-ҳаракатларини "алплик дарди" билан изоҳлайдики, бу оғзаки эпос қонуниятларига тўла мос келадими ҳамда тарихий ва этнографик жиҳатдан асосли назарий қарашдир. Бу – бир. Иккинчидан, эпоснинг "тарихийлигини" (исmlар ва жой номларидаги ўхшашликни) "исботловчи" барча материаллар XVII–XIX асрларда тўпланган. Бу даврда туркий элларда дostonчиликнинг жонли оғзаки эпик анъаналари жуда ҳам ривожланган, халқларнинг кенг қатламлари орасида гуруллаб давом этаётган эди. Бундай даврларда эпик қаҳрамонлар исmlари ва дostonлардаги топонимларни ҳаётдаги забардаст шахслар ва жойларга (қишлоқлар, қўрғонлар, тоғ даралари ва бошқаларга) нисбат бериш (қайта номлаш), уларни ўзларига яқинлаштириш, шу билан ифтихор қилиш ҳиссини янада кучайтириш қонуний бир ҳол

даражасига кўтарилади. Шу сабабли биз айрим олимларнинг (масалан, турк олими Огоҳ Сирри Лаванднинг) ошиқ (куйчи) ва кўзғолончи (жалолийлар ҳаракати бошлиқларидан бири) эпик Кўруғли исмини кейин қабул қилган бўлиши мумкин, деган фикрларини тўла қўллаб-қувватлаймиз. Эпосдаги исмлар ва номларнинг турли-туман ерларда, ҳатто бир-биридан жуда узоқ жойларда учраши ҳам шу билан изоҳланади. Битта мисол келтирайлик:

“Туркестанские ведомости” газетасининг 1908 йил 90-сонида “Тарихий қайдлар” номли мақола босилади. Унда ёзилишича, “А.П.” деб имзо қўйган мақола муаллифи Бухоро амирлиги Ҳисор беклигига қарашли Файзиобод қишлоғидаги вайрон бўлган кўрғон дарвозаси олдидан бир тош топган. Тошда кўрғон истехқомини 1716 йилда йўлбарс билан яккама-якка курашда жасорат кўрсатганлиги учун Гўруғли номини олган Гул Муҳаммад исмли шахс қурганлиги ёзилган экан. Ҳақиқатда ҳам ўша йилларда Гўруғли лақабли Гул Муҳаммад номли шахс яшаган ва у ўттиз йил давомида Файзиобод қишлоғи ҳамда унинг атрофларида ҳокимлик қилган. Ўтган асрнинг 40-йилларида Файзиобод қишлоғида ўтказилган этнографик кузатувлар давомида кексалар қишлоқ кўрғони истехқомининг қурилиши, унинг Гўруғли лақабли шуҳратли бинокори ҳақида ривоятлар сўзлаб берганлар¹. Бундан “Гўруғли” эпоси XVIII асрнинг бошида Файзиобод қишлоғида яратилган экан, деган маъно келиб чиқмайди, албатта. Бу – эпоснинг элу халқ ўртасида кенг тарқалганлиги ва катта шуҳратидан бир нишонандир, холос.

Тўртинчидан. Эпоснинг жонли оғзаки аъъаналарда бизгача етиб келган ва асосан XX асрда ёзиб олинган намуналарнинг яратилиш даври билан уларнинг тарихий-мифологик асослари ва генезисининг бир даврнинг маҳсуллари сифатида айнанлаштириш тўғри хулосаларга олиб келмайди. Чунки биз қадимият намунаси, деб ҳисоблаган сюжет ва мотивлар ўз даврида қайси шаклда бадийий кўриниш берганлиги номаълум. Туркумнинг генезиси ва тадрижий босқичларини махсус ўрганган филология фанлари доктори Ш.Турдимов

¹ Қаранг: Брагинский И.С. Таджикский народный эпос “Гуругли” // Гуругли. Таджикский народный эпос. –М.: Наука, 1987. –С.10–11.

қуйидагича асосли хулосага келади: "Гуруғли" дostonининг ядроси, сюжети ва образлар тизимининг мифологик ҳамда тарихий асослари қадим-қадимдан Туркистон кенгликларида яшаб келган аждодларимизнинг тасаввурлари, дунёқарашларига боғлиқ сак, массагет ва ўғуз эпик анъаналари асосида эрадан аввалги минг йилликларда яратилиб, босқичма-босқич сайқал топиб, тўлиқ бадний-эстетик сатҳга ўтди. Архаик эпоснинг навбатдаги талқинларидан бир шаҳобчаси Марказий Осиёдан Кавказ ва Кичик Осиёга кўчган ўғиз қабилалари билан у ҳудудларга ҳам тарқалди, янгиланди. Сўнги талқинлар маданий-адабий алоқалар натижасида Марказий Осиё версияларига ҳам маълум таъсирини ўтказди¹.

Ҳуш, "Гуруғли" эпоси қачон ва қаерда кимлар томонидан яратилди экан? Дабдурустдан қўйилган бундай саволга туғридан-туғри жавоб бериш ниҳоятда қийин, албатта. Ҳар қандай жавоб ҳам фаразли бўлиши табиийдир. Бизнинг мулоҳазаларимиз ҳам бир фараздир. Ҳатто, у хато бўлиши, унга кўпчилик қўшилмаслиги ҳам мумкин. Лекин бундай қўламдор туркумининг яратилишини кейинги икки-уч аср билан боғлаб қўйиш ҳам ҳақиқатга зиддир. Эпоснинг нисбатан қадимийроқ, айтайлик, XV–XVI асрлардаги ёзувларининг мутлақо бўлмаслиги ҳар қандай фаразнинг ҳам имкониятларини янада чеклайди. Бундай шароитда бирдан-бир манба эпоснинг ўзидир.

"Гуруғли" туркуми дostonларининг версия ва вариантларига яхлит ҳолда назар ташласак, уларнинг моҳиятини доно ва адолатли ҳукмдор, жасур ва қўрқмас Гуруғли бошчилигидаги озодлик ўлкаси – Чамбил мамлақати ва давлатининг ташкил топиши, уни янада мустаҳкамлаш ва сарҳадларини қўриқлаш учун эл ботирларининг олиб борган курашлари тасвири ташкил этади. Чамбилдаги тутумлар ўрта асрларда туркий халқлар тарихида пайдо бўлган йирик марказлашган феодал давлардаги қонун-қоидаларни эслатади. Ҳатто энг афсонавий парилар юрти ҳам Чамбилдаги ҳаёт тарзига ўхшашдир. Уларнинг ҳам ўз подшолари, лашкарбошилари, мунаққашли саройлари, ҳашаматли боғ-роғлари, сарҳадларини ҳимоя қилувчи мифологик қўриқбонлари бор.

¹ Турдимов Ш. "Гуруғли" дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Тошкент: Фан, 2011. – 219-бет.

Юқорида билдирилган қатор мулоҳазалар ҳамда “Гуруғли” туркуми дostonларида тасвирланган ҳаёт тарзи бу хашаматли эпос “Китоби дадам Қўрқут” ва “Алпомиш” дostonларидан кейин XI–XII асрларда Ўрта Осиёда яратилди, деган қарашни олға суришга имкон беради. Чунки, IX–XI асрларда Ўрта Осиё туркий уруғ ва қабилаларнинг (кенг маънода ўғузлар, қипчоқлар ва қарлуқларнинг) ўзаро бирлашишлари, ажралишлари, яна қайта бирлашишлари, бошқа ҳудудларга силжишларида ўзига хос бир макон бўлган. Туркий уруғ ва қабилаларнинг кўрсатилган даврларда алоҳида-алоҳида халқлар сифатида шакллана бориши ҳамда туркийлашиш жараёнининг янада кучайиши ҳам асосан шу ҳудудларда кечган. Бизнингча, “Гуруғли” туркуми дostonлари яратилишидаёқ бир эмас, бир неча қадимий бадий заминга (ўғуз-туркман, ўзбек-қипчоқ каби) таянади. Ана шу бадий заминнинг ва яратилиш ҳолатининг эгаси бўлган туркий уруғ ва қабилаларнинг бир неча халқлар таркибига кириши, бу билан илгарироқ ҳаммалари учун муштарак (умумий) бўлган эпос намуналарини ҳам олиб ўтилиши натижасида туркум кейинги босқичида миллий асосларда ривожланишда давом этди ҳамда кенг ҳудудларда тарқалиш имкониятига эга бўлди. Кейинги босқичда эпоснинг озарбайжон-ўғуз асосда “тарихийлашиб” борганини ҳам инкор этиш мумкин эмас. Аммо туркман ва хусусан, ўзбек версиялари эпиклик томон мислсиз равишда кенгайиб борди. Қўлимизда мавжуд материалларни ўрганиш жонли оғзаки эпик анъаналарда бизгача етиб келган эпоснинг XX асрда ёзиб олинган намуналари (версия ва вариантлари) унинг XIII–XVI асрлардаги ҳолатини асосан ифодалай олади, дея хулоса чиқариш имконини беради. Бунда дostonчилик узвий ва узлуксиз ижодий жараён эканлигини ҳам унутмаслик керак. Йирик феодал давлатлари саройлари ва ҳокимлар ўрдаларида ўзонлар, бахшилар, ошиқлар, оқинлар, жиронлар, жирчиларнинг яшаганлиги тўғрисида V асрлардан бошлаб элас-элас етиб келган маълумотлар ҳам юқоридаги мулоҳазаларни тасдиқлайди.

III

Ўзбек халқ дostonчилиги санъати анъана ва бадиҳа мутаносиблигида муттасил ҳаракатда бўлган жонли оғзаки ижро

ва ижод туридир. Шу сабабли ҳам у муайян даврларда жиддий ўзгаришларни ҳам ўз бошидан кечирди ва кечирмоқда. "Фактлар шунни кўрсатадики, – деб ёзган эди ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Зариф, – XIX асрдан бошлаб шаҳарларда халқ эпосининг жонли анъанасида маълум ўзгаришлар юзага кела бошлаган. Фольклор ишқибозлари ва дostonчилар ташаббуси билан ўқиш учун хизмат қилувчи дostonларнинг қўлёзма текстлари юзага келган. Шу муносабат билан "Гуруғли" туркуми, "Тоҳир ва Зухра", "Юсуф ва Аҳмад", "Тулумбий" ("Эдега") каби асарларнинг янги версиялари пайдо бўлди. Номалум авторлар томонидан тузилган бу асарлар нусха кўчириш орқали ва XIX асрнинг II ярмидан бошлаб типографик ва литографик йўл билан кенг тарқалди. Масалан, "Гуруғли" туркумининг бош қисмидан бўлган ва Авазга бағишланган бир неча ўзбек дostonлари 1875 йилда Петропавловка деган татар қишлоғидан бўлган Мулла Ҳасан Мирбобо ўғли томонидан кўчирилган ва 1880 йилда Қозонда "Ҳикояти Гуруғли султон" номи билан нашр этилган эди. Шундан кейин бу китоб ўзгартирилган ва қайта ишланган ҳолда бир неча марта Қозонда, 1915–1917 йилларда Тошкент ва Когонда нашр этилди... Худди шундай "Тоҳир ва Зухра", "Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам", "Санобар", "Баҳром ва Гуландом", "Дилором", "Хурлиқо ва Ҳамро" каби дostonлар, "Бўз йигит", "Алдарқўса" каби эртақлар, Хўжа Насриддин ҳақидаги латифалар тўплами бир неча марта турли йўллар билан нашр этилди"¹.

Ўзбек фольклоршунослигида бундай намуналар ҳозиргача жиддий бир тарзда ўрганилмай келинмоқда. Уларни қайта нашр этиш, XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб жонли оғзаки ижро шароитларида ёзиб олинган вариантлари билан қиёсий ўрганиш галдаги муҳим вазифаларимиздан бўлмоғи керак. Шу муносабат билан "Ҳикояти Гуруғли султон" нашри ҳақида айрим мулоҳазалар билдиришни лозим кўрдик. Чунки унғача (1880 йилгача) ўзбек "Гуруғли" дostonларининг нашр этилганлиги маълум эмас. Демак, "Ҳикояти Гуруғли султон" ўзбек халқ дostonларининг дастлабки нашрларидан бири ҳисобланади.

¹ Ҳоди Зариф. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан // Ўзбек совет фольклори масалалари. – Тошкент: Фан, 1970. – 221–222-бетлар.

Таркибида икки дoston мавжуд бўлган “Ҳикояти Гўруғли султон” китоби 1880, 1885, 1890, 1895, 1902, 1906, 1909, 1911, 1913, 1915 йилларда Қозонда, 1915–1917 йилларда “Гўруғли султон бо тасвир”, “Қиссаи Гўруғли султон бо тасвир” номларида деярли ўзгаришсиз Тошкент ва Когонда қайта-қайта нашр этилган. Нашрлардаги матнлар деярли айнандир. Баъзи ҳоллардагина бир-икки сўз уларнинг маънодошлари билан алмаштирилган ёки бирор мисра таҳририй жиҳатдан ўзгартирилган. Онда-сонда янги мисралар қўшилган ёки қисқартирилган. Бизнинг қўлимиздаги Думбровский матбаасида босилган 1913 йилги Қозон нашрининг охирида шундай изоҳ берилган: “Ушбу “Гўруғли” рисоласининг босма ўлуниб, истихрож ўлмоғина сабаб ўлғувчи Петропавлда истиқомат этгувчи китобфуруш Муҳаммадраҳим Муҳаммадвали ўғлининг ижтиҳоди бирла Петропавлда турғувчи котиб Мулла Ҳасан Мирбобо ўғлининг қалам хомаси бирла бир минг саккиз юз саксонинчи йилда таҳрир ўлинди”. Бошқа ҳеч қандай маълумот йўқ. Дostonларнинг кимдан, қайси бахши ёки жировдан ёзиб олинганлиги ҳам маълум эмас. Китобни таҳрир қилган Мулла Ҳасан Мирбобо ўғли ҳақидаги биографик маълумотлар ҳам сақланиб қолмаган. Фақат унинг Петропавлдаги (Қизилжардаги) мадрасада ишлаганлигини биламиз, холос. Китобнинг муқовасида: “Ношири: китобчи Шамсиддин Ҳусаинов ворсаси”, деб кўрсатилган. Бу шахс ҳақида ҳам маълумот йўқ.

“Гўруғли” эпоси қозоқ версиясини нашрга тайёрлаган қозоқ олимаси М.Ғумарова: “Қизилжар (Петропавл) шаҳрида турувчи Мирбобо ўғли Ҳасан XIX асрнинг етмишинчи йилларида қозоқлар орасинда айтилиб юрган Гўруғли тўғрисидаги анғизларнинг негизинда “Ҳикояти Гўруғли султон”, “Ҳикояти Авазхон” дostonларини ёзиб, Қозонда бостиради. Бул ҳикоя 1885, 1890, 1895, 1906, 1909, 1915 йилларда ёруқ кўради”¹, – деб ёзади. Бошқа бир ўринда эса, “Ҳасан Мирбабин бул эпосни эл орасиндан йиғнаб, ёзиб олиб, ўзича ўнгнаганлиги” таъкидланади². Олима “Ҳикояти Гўруғли султон”нинг нашр йилларини тўғри қайд этади.

¹ Ғумарова М. “Көрүғлы” эпосы // Батырлар жыры. Төргінші том. Көрүғлы. –Алматы: “Жазушы”, 1989. –7-бет.

² Юқоридаги китоб. 397-бет.

Аммо унинг қозоқ анғизлари негизида тузилганлиги ёки ёзилганлиги ҳақидаги мулоҳазалари асосли эмас.

Бизнингча, "Ҳикояти Гуруғли султон" таркибига кирган дostonлар бизга номаълум ўта истеъдодли ўзбек бахшисидан Мулла Ҳасан Мирбобо ўғлининг ўзи ёки бошқа бир шахс томонидан ёзиб олинганга ўхшайди. Балки XIX асрнинг 70-йилларида бирор саводли ўзбек бахшисининг ўзи ёзиб, нашрнинг ҳомийси, китобфуруш Муҳаммадраҳим Муҳаммадвали ўғлига ёки Ҳасан Мирбобо ўғлига топширган дир. XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек дostonчилари орасида саводли, ҳатто мадраса кўрган бахшиларнинг ҳам (Мулла Холназар, Эргаш шоир каби) бўлганлиги шундай тахминга асос бўла олади. Китобнинг тили, услуби том маънода ўзбекчадир. Бу тил ва услуб XX асрда ўзбек бахшиларидан ёзиб олиниб, нашр этилган дostonлар тили ва услубига тўла равишда мос келади. Бизнинг бу мулоҳазаларимизни М.Ғумарованинг "бул китобнинг тили ҳозирги қозоқ ўқувчиларига тушуниксиздай бўлиб келади, эски туркий сўзлари кўп", - деган фикри ва шу сабабли уни 1940 йилда таниқли оқин Жақан Сиздиқов томонидан "тоза қозоқ тилинда" ёздириб олинганлиги ҳақидаги таъкидлари ҳам тасдиқлайди¹. "Ҳикояти Гуруғли султон"нинг туб асоси қозоқча бўлмай, ўзбекча эканлигига уни 1989 йилда Олмаотада нашр этилган "Ботирлар жири" тўртинчи жилдига киритилган "Ҳикаят Коруғлы" билан оддий қиёслаш орқали тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Биргина мисол келтирайлик:

"Ҳикояти Гуруғли султон"да: "Аммо Гуруғлихоннинг Ҳасанхонга бир меҳри юз бўлиб ва эл-юртидан кўнгли тиниб, Ҳасан олдида, қирқ йигит ёнинда ўлтириб эрди, анда Гуруғли султон неча ердан тимсол келтириб, бир сўз айтди":

Сўз айтурман эмди бу дам юз алвон,
Бу давлатни бизга берибдир мавлон,
Чамбилбелда сурдингизлар кўп даврон,
Ҳали ҳам армонинг борми, қирқ йигит?"²

¹ Юқоридаги китоб. 397-бет.

² Ҳикояти Гуруғли султон. -Қозон, 1913. -3-бет.

“Ҳикоят Көрүғлы”да: “Бир куні Көрүғлы ел-журтына риза болып, Хасанхан және қырық жігітпен шат-шадыман болып отырды да, ишаратпен мына ғазалды айтты”:

Сөз айтайын алуан-алуан,
Бул даулетті берді мәулан,
Жамбилбелде сурдік дәурен,
Арманынг бар ма, қырық жігіт?¹

Юқоридаги биргина мисолнинг үзиеқ “Ҳикояти Гүрүғли султон” ўзбек тилида ёзиб олинганлиги ва шу тилда нашр этилганлигини яққол кўрсатиб турибди. Бундан унинг қозоқ версияси йўқ экан, у қозоқлар томонидан “кўчирилган”, деган маъно чиқмаслиги керак. “Ҳикояти Гүрүғли султон” китоби ўзининг кўпдан-кўп нашрлари билан қозоқлар ўртасида, шу жумладан, оқин ва жировлар орасида ҳам кенг тарқалди. Қозоқ жиров ва жирчилари унинг асосида ўзбек достонларига хос бўлган бадий хусусиятларни ботирлар жири ва қозоқ шеър тузилиши унсурларига мослаштирдилар, асосий матнни қисман қисқарттирдилар ёки қайта ишладилар, шу тариқа уни қозоқ фольклорининг жонли оғзаки ижро ва ижод муҳитида “миллийлаштирдилар”. Эпоснинг Раҳмат Мазхўжаев, Жақан Сиздиқов каби таниқли жировлар вариантлари буни тўла тасдиқлай олади. Шу сабабли уни “бул эпос 1885 йили Қозонда босилган текстдан олинди” деган изоҳ билан эмас, балки Жақан Сиздиқов варианты тарзида нашр этиш лозим эди. Чунки ҳар иккала матн бир-бирини такрорламайди, балки бадий-эстетик жиҳатдан турлича ҳодисалардир.

“Ҳикояти Гүрүғли султон” халқимизнинг севиб ўқиган китоби бўлиш билан бирга бахшилар ва қиссахонлар орасида ҳам кенг тарқалди. Масалан, атоқли достончи Ислон шоир Назар ўғли ўзининг “Таржимаи ҳоли”ни ёздирганда бу ҳақда шундай деб айтган эди: “Нарпай районининг Гавдуз қишлоғида Эргаш деган бир ўқимишли киши бор эди. Мен билан яхши таниш эди. У кўпинча менга “Лайли ва Мажнун”, “Гүрүғлининг Гуржистондан Авазхонни олиб келгани” ҳақидаги китобларни ўқиб берар эди. Бу китоблар Қозон шаҳрида босилган

¹ “Ҳикоят Көрүғлы” эпосы // Батырлар жыры. Төртүнші том. – Алматы: “Жазушы”, 1989. –164-бет.

эди"¹. Ёки, шоир-қиссахон Раҳматулла Юсуф ўғли бу тўғрида шундай гувоҳлик беради: "Маълумки, Гуруғлибекнинг Авазхонни олиб келгани" деган дoston инқилобдан аввал Қозон ва Тошкентда савдогарлар томонидан нашр қилиниб, тезлик билан бутун ўзбеклар элатига тарқалган эди. Мазкур китобнинг Тошкент босмаси бўлган "Гуруғли султон бо тасвир" бизнинг овулга ниҳоят 1927 йилда етиб, ўша вақтдаги ҳамма дostonчи-бахшиларнинг, ҳатто араб ҳарфида ёзилган китобларнинг ҳаммаси рост деб тушунган улуғ Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ҳам замирига сингиб, мазкур дostonни аввалдан ҳар бирлари турлича айтиб юрганлари ҳам йўқолиб, китобникини айтмоқ керак, деган фикр барча бахшиларга ёйилиб, ўша нашрдан чиққанига ўхшаган қилиб айтмоқ одат бўлиб кетди. Ҳозир, масалан, кичикроқ бир бахшидан: "Мазкур дostonнинг бошқа хили ҳам илгари айтилармиди?" – деб сўралса, қисқача: "Йўқ", – деб жавоб беради. Аслида, яъни яқингинада мазкур дostonнинг бир-икки хилда куйланишини шундайдан шундайга унутишиб юборганлар. Мен шу аввалги ариқларни қазиб, мазкур дostonнинг бошқа бир хилини баёнга келтирмоқчиман. Албатта, эшитганларга раҳмат ва майда бахшилар учун қумилган ариқларни очиб берсам, шунинг ўзи менинг учун катта бир шарафдир"².

Раҳматулла Юсуф ўғлининг бу иқrorини "Ҳикояти Гуруғли султон" нашридан кейин ўзбек дostonчилигида анъанавий дostonларни ўзлаштириш ва уларнинг ижросида бир хиллик кучайди, илгаригидагидек хилма-хиллик камайди тарзида қабул қилиш тўғри эмас. Шоир-қиссахон бу ўринда китобнинг бахшилар орасида ҳам кенг тарқалганлигини тўғри кўрсатган ҳолда унинг дostonчилар эпик репертуарига таъсирини биров ошириброқ баҳоламоқда. Масалан, Пўлкан шоирдан ёзиб олинган "Авазхон" дostonи китобдаги биринчи дoston сюжети билан айнан, ҳатто энг

¹ Ислом шоир. Таржимаи ҳол // Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. Олтинчи жилд. –Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. –343-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архиви, инв. № 1693. 1965 йил 12 февралда ёзилган.

майда тафсилотларгача ўхшаш. Лекин бадий матн бир-бирини такрорламайди. Пўлкан варианты ҳажм жиҳатидан катта. Китобдаги нусха 1600 мисрадан кўпроқ шеърий сатрларни ўз ичига олган бўлса, Пўлкан шоирда 2200 мисрага яқиндир. Худди шундай, насрий қисмларда ҳам жиддий ўзгачаликлар мавжуд. Бирида китобийлик устунлик қилса, иккинчисида оғзаки нутқ устувордир. Буни ёрқинроқ тасаввур қилиш учун биргина мисол келтирайлик:

“Ҳикояти Гурўғли султон”да:

Суриш бўлса, ширин жондан кечдингиз,
Душманларни найза билан санчдингиз,
Силаб-силаб қизларини кучдингиз,
Ҳали ҳам армонинг борми, қирқ йигит?¹

Пўлкан шоирда:

Ҳар уруғдан азаматни жиймоқдан,
Хитойи косага майни қуймоқдан,
Қиз ўрнига парилардан суймоқдан,
Ҳар ранг тўнни яшинатиб киймоқдан,
Суймоқдан камлигинг борми, қирқ йигит?²

“Мен аввалги ариқларни қазиб, мазкур дostonнинг бошқа бир хилини баёнга келтирмоқчиман”, – деган Раҳматулла Юсуф ўғли вариантида ҳам китобнинг маълум бир таъсири сезилиб туради. Тўғри, Раҳматулла Юсуф ўғли варианти сюжети воқеаларининг бошланиши, унинг айрим ҳалқалари бошқачароқ ўзанда давом этади. Унда янги эпизодлар мавжуд. Матн ҳам ўзгача талқин қилинади. Шу билан бирга сезилар-сезилмас китобнинг таъсирини ҳам кўрамиз. Мисоллар:

“Ҳикояти Гурўғли султон”да:

– Сени деб сарғайди юзим,
Чўлларда ахтардим ўзим,
Хаёлингга на сўз келди,
Менга айтгил, жоним қўзим,
Кел, Аваз, мингил Ғиротга.
– Эшитганман сенинг зотинг,

¹ Ҳикояти Гурўғли султон. – Қозон, 1913. –3-бет.

² Авазхон // Гулнор пари. Дostonлар. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967. –303-бет.

Элни босган сиёсатинг,
Эрлигингни кўзим кўрмай,
Не деб минай сенинг отинг,
Минмайман Гуруғли отига¹.
Раҳматулла Юсуф ўғли вариантида:
– Хунхор бизга қойил бўлсин,
Кўнглинг отга мойил бўлсин,
Ҳар бир кунинг сайил бўлсин,
Кел, Аваз, мингин Гиротга.
– Қўшин олдини бувмасанг,
Ҳолиб кеб барин қувмасанг,
Қон билан ханжар ювмасанг,
Минмайман, номард, Гиротга².

Бу қиёслардан кўринадикки, "Ҳикояти Гуруғли султон" нашрининг ўзбек бахшиларига муайян бир даражада таъсири бўлган. Чунки дostonчилар уни қиссахонлар давраларида эшитганлар ёки ўқитиб тинглаганлар, хат-саводдиларининг ўзлари ўқиб-ўрганганлар. Зероки, бахшиларнинг эпик репертуарни ўзлаштириш ва уни бойитиб ҳамда мукамаллаштириб бориши жуда ҳам мураккаб бўлиб, устоз сабоғидан кейин ҳам уларнинг бутун умри давомида кечадиган ижодий жараён³. Аммо бундай таъсир ва ўқиб-ўрганишлар, "ўзлаштиришлар" эпик репертуарни ўзгартириб юбориш даражасида бўлмаган, балки бахшилар репертуарининг сон ва сифат жиҳатидан бойиб боришининг ўнлаб имконият ва манбаларидан биридир, холос. Бунинг устига, китобга асос бўлган матн XIX асрнинг 70-йилларида қайси бир бахшининг ижросида айнан ижро этилган ҳамда жонли оғзаки эпик аңғаналарда кейинги йилларгача қуйланиб келинган. Шунинг учун унга мазкур дostonларнинг бир варианти тарзида қараш зарур. XX асрнинг Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Бекмурод бахши, Раҳматулла Юсуф ўғли каби улкан ижодкорларидан "Гуруғлибекнинг Авазхонни олиб келиши", "Авазхоннинг арази" каби дostonларнинг ба-

¹ Ҳикояти Гуруғли султон. –Козон, 1913. – 34-бет.

² Авазхон. Тошкент: "Ёзувчи", 1997. –38–39-бетлар.

³ Қаранг: Мирзаев Т. Эпос и сказитель. –Тошкент: "Фан", 2008. –С. 161–203.

дий юксак вариантларининг ёзиб олинганлиги бу фикрни тўла тасдиқлайди. Бунда “Ҳикояти Гурўғли султон” муайян бир адабий таҳрирга учраганлигини ҳам унутмаслик керак. Аммо бу таҳрир унинг оғзаки адабиётга хос хусусиятларини йўқотмаган, балки бизга номаълум бахши варианты асос эътибори билан сақланган.

“Ҳикояти Гурўғли султон” китоби, юқорида таъкидланганидек, икки дostonдан таркиб топган. Дostonлар номланмаган, аммо бир-биридан ажратилган ҳолда берилган. Уларнинг биринчисига “Гурўғлибекнинг Авазхонни олиб келиши”, иккинчисига “Авазхоннинг арази” дея ном бердик. Чунки уларнинг мазмун-моҳияти шу номларни тақоза этади. Бахшилар орасида ҳам мазкур дostonлар “Авазхон”, “Гурўғлибекнинг Авазхонни олиб келиши”, “Авазхоннинг аразлаб кетиши”, “Авазхоннинг дор остидан озод қилиниши” каби номлар билан юритилади.

Китобдаги “Гурўғлибекнинг Авазхонни олиб келиши” дostonи туркум бош қаҳрамони Гурўғлибек эпик ҳаёти асосий нуқталарининг (ун беш ёшида Чамбилга султон бўлиши, 30 ва 40 ёшида пирларнинг икки марта дуо бериши, эллик, эллик беш, олтмиш беш ёшларида унинг донғига ошиқ бўлган Юнус пари, Мисқол пари, Гулнор париларнинг келиб тегиши, тўққиз хотинни одамзоддан олиши, юз ёшида Исфаҳондан Ҳасанхонни олиб қочиб келиб, фарзанд қилиши кабиларнинг) қисқача баёни билан бошланади. Бундай баёний маълумотлар умуман туркум дostonларида шу хилдаги тасвирларга мос келмайди, ҳатто замон ва маконда бир-бирига зиддир. Шунга қарамай, уларни бир версия сифатида қабул қилиш мумкин. Чунки бундай баёний маълумотлар айни дostonда Авазхоннинг Чамбилга олиб келиниши заруратини бадий шартлилик асосида янада ёрқинроқ тасвирлашга имконият яратган.

Чамбил мамлакати ҳар жиҳатдан обод бўлиб, халқи фаравон яшаётган кунларнинг бирида Гурўғлибек ултиришда “Ҳали ҳам армонинг борми, қирқ йигит”, – деб сўрайди. Шунда қирқ йигит: “Туржистондан Авазхонни олиб келиб, ўғил қилсанг. Қирқ йигитнинг бир армони шул эрур”, – дейди. Ҳукмдор Авазхонни олиб келиш учун асранди фарзанди

Ҳасанхон бошчилигида қирқ йигитини жунатади. Йигитлар Бадбахт тоғига етиб, унинг бошида қизил ола туман чўкиб ётганини кўриб, қўрққанларидан Ҳасанхоннинг ундовлари, ёлворишларига қарамай, орқага қайтадилар. Дostonнинг шу ўринларида Ҳасанхон тилидан тўртта шеърини монолог берилади. Уларда мард билан номардни фарқлаш, ботирлик ва қўрқоқлик, юртга садоқат, ҳукмдор-тарбиячи олдидаги бурч тўғрисидаги халқона қарашлар бадиий гўзал сатрларда ўзининг ёрқин ифодасини топган:

Эр йигит қойим урушга,
Кирмакка дойим хурушга,
Баҳодирлар кирса урушга,
Унин санчиб, бешин кўзлар.
Номард одам ёвга борса,
Қочатурғон ерин кўзлар.

Энди Авазхонни олиб келиш учун Гўрўғлибекнинг ўзи отланади. Бадбахт тоғига етгач, пирларнинг маслаҳати билан Авазхоннинг тоғаси Қўнғирбой қиёфасида шаҳарга киради ҳамда Авазхонни қўлга киритади. Дostonда Булдуруқ қассобнинг мол-дунёга ўчлиги, шу сабабли ҳам Авазхонни қўлдан бой берганлиги, Авазхоннинг онаси Гулойимнинг Қўнғирбой Гўрўғли эканлигини билгандан кейинги изтироблари ҳаётини лавҳаларда жуда ҳам жонли, бадиий гўзал қилиб тасвирланган. Хунхоршоҳ лашкарлари билан бўлган жангда Гўрўғлининг мардлигини кўрган Авазхоннинг Чамбилга боришга рози бўлиши, юрти билан ғойибона хўшлашиши тасвирларида айрилик азоблари нақадар оғир эканлиги, киндик қони томган тупроққа меҳр-муҳаббат мотивлари баралла жаранглайди:

Олдимда кўринур Бадбахтнинг бели,
Неча кунлик экан, билмадим йўли,
Омон бўлгил яна қайтиб кўргунча,
Ўйнаб-ўсган она Гуржистон эли...
Учқуримда қанотимдан қайрилдим,
Югругимда туёғимдан тойрилдим,
Омонда бўлинглар, барча оғайин,
Армон билан мен сизлардан айрилдим.

“Ҳикояти Гуруғли султон” китоби таркибидаги иккинчи дoston – “Авазхоннинг арази” қизиқ бир мотив – ўлмай туриб йўқлаш билан бошланади. Юз йигирма ёшга етган Гуруғли хотинлари Юнус, Мисқол, Гулнор париларга: “Энди охир вақтим яқин етди. Сизлар анда мени нима деб йўқлайсизлар, ўз қулоғим билан эшитиб кетай”, – деб ўликдай бўлиб ётди. Париларнинг йўқлови Гуруғли эпик ҳаёти асосий нуқталарининг чиройли тасвири бўлиш билан бирга дoston сюжети конфликтини юзага келтириш учун ўйлаб топилган ўзига хос бадийий усул ҳамдир:

Ун бешингда ғориллаған нор эдинг,
Ўттизингда Асқар тоғдай бор эдинг,
Кўп душманга оч бўридай доридинг,
Ёшинг етди юз йигирма, қаридинг,
Булут чайнаб, музни пурккан кунларинг..
Қозининг олдида бўлур нойиби,
Йигитга панд берар отнинг майиби,
Ўзинг ўтсанг бу Чамбилдан бир куни,
Ким бўлади тожу тахтнинг сойиби,
Дунёдан бефарзанд ўтган, султоним.

Буни эшик орқасида туриб эшитган Аваз шунча хизмат қилсам ҳам, мени фарзанд ўрнида кўрмас эканлар, дея ниҳоятда хафа бўлади. Ана шу руҳий ҳолат билан майхонага кирган Аваз ногоҳ қўлидаги қадаҳни тушириб юборади. Авазнинг Гуруғлидан арази сабаблари тасвирдан тасвирга кучайтириб борилади. Овга чиққан Аваз Аҳмад сардорнинг қизи Бўтақўзойим томонидан бир байталлик қул, дея камситилади. Гуруғлибек Бўтақўзга совчи қўймоқчи бўлганда, Чамбилнинг оқсоқоллари Аҳмад сардор қулингга қизини бермайди, дея совчиликдан бош тортадилар. Бундай камситишлар Авазни Чамбилдан бош олиб кетишга ундайди.

Гуржистонга борган Авазни Хунхоршоҳ аввалига яхши кутиб олади. Қўп мамлакатларни кўрган жаҳонгашта Аваздан қайси юрт обод ва кўркамлигини сўраганда, Авазхоннинг:

Бир тарафда Така-Ёвмит эли бор,
Бир ёнинда Ҳовдак деган қўли бор,
Ҳар йигитнинг сендай тўксон қули бор,
Йигитнинг арслонин Чамбилда кўрдим, –

деган таъриф-тавсифларини эшитгач, уни зиндон қилади. Бундан огоҳ бўлган Гуруғли қирқ йигити билан биргаликда Авазхонни дор остидан қутқариб Чамбилга олиб келади.

"Ҳикояти Гуруғли султон" бадий мукамаллиги, хил-ма-хил шеърий шаклларга эгалиги, шеърий бандларнинг ўта ва тизимли муайянлашганлиги билан ўзбек фольклорида алоҳида ўрин тутади. Ундаги "Кунларинг", "Султоним", "Армоним қолмади", "Кел-ҳо беклар, якка-якка", "Мадад берар кун энди", "Соқиё, абзаллаб келгил Ғиротни", "Ба худо, навкар бўлмайман", "Так-так, ҳа-ҳа, ўзбекнинг оти" каби ўнлаб шеърий банд тузилишлари ўзбек фольклорида жуда кенг тарқалгандир.

Бу ўринда яна бир ҳолатни алоҳида таъкидлаш зарур. Китобда диний-илоҳий қатлам тизимли бир тарзда намён бўлган. Қўлимиздаги мавжуд дostonлар тўлалигича шўро даврида ёзиб олинганлигини ҳисобга олсак, "Ҳикояти Гуруғли султон" китобида диний-илоҳий қарашларнинг нисбатан тугал бадий ифодаланганлигининг нақадар аҳамиятга эгалиги ўз-ўзидан аён бўлади. Чунки доимо даврнинг кўз-қулоғи бўлиб келган бахшилар дostonларни ёздирган пайтдаги мафкуравий ҳолатни ҳисобга олмасликлари мумкин эмас. Шу сабабли дostonларни ёздирётганда, ундаги диний ўринларни қисқартириб айтганликлари ёки уларни бошқачароқ ифодалаганликлари, ҳатто ташлаб кетганликлари табиийдир.

"Ҳикояти Гуруғли султон" дostonлари матнини ўрганиш уни нашрга тайёрлашда муайян бир адабий таҳрирдан ўтказилганлигини ҳам тасдиқлайди. Аммо бундай таҳрир унинг оғзакилик асосларига зарар етказмаган, балки айрим ўринларинигина (бошланма, тугалланма, боғловчи насрий қисмларни) ўша давр қиссачилик услубига яқинлаштирган. Шу билан бирга баъзи бир маълумотлар ўзгартирилган ёки бошқачароқ талқин қилинган. Гарчи бу маълумотлар китобдаги ҳар иккала дostonга тегишли бўлмаса-да, "Гуруғли" дostonлар силсиласининг бош қахрамони эпик фаолиятига тўғридан тўғри алоқадордир. Шу сабабли уларга муайян бир изоҳлар бериш зарурдир.

Шундайлардан бири пирларнинг бош қахрамонга ҳомийлиги тасвиридир. Китобда: “Гуруғли султон уттиз ёшга келганда, Хужаи Хизр алайҳиссалом қирқ чилтан, ўн икки имом бирла келиб, Гуруғлининг ҳақиға дуо қилди... Қирқ ёшига келганда, яна Хизр алайҳиссалом билан қирқ чилтан, ўн икки имом келиб...” – тарзида маълумот берилади. Бу ахборот Гуруғли эпик биографиясига мос эмас. “Гуруғлининг болалиги” достонида тасвирланишича, отини излаб юрган бош қахрамон ўн беш ёшида Афсар тоғида Хизр ва қирқ чилтанга дуч келади ва уларнинг дуосини олади. Халқ эътиқоди бўйича ҳам, дoston ва эртақларда ҳам ғойиб эранлар кишиларни (асар қахрамонларини) излаб, уларнинг яшаш маконларига келмайдилар, балки кўзга кўринмас бундай руҳий олам вакиллари танланганларга қадамжоларда, йўл, чўл, тоғ ва ғорларда дуч келдилар. Шу билан бирга китобда пирлар дуосининг иккилантирилиши, Гуруғли эпик ҳаёти саналарининг ўзгартирилиши ноўрин таҳрир натижасидир. Ҳатто бундай “таҳрир” китобнинг бошидаги: “Ондин сўнг ўн беш ёшинда, тилла жиғаси бошинда, қирқ йигити қошинда Гуруғли султон ҳоким бўлди”, – деган маълумотга ҳам мос келмай қолганлиги яққол кўриниб турибди. “Гуруғли” дostonларида тасвирланган эпик воқелик анъанасига кўра, Гуруғли Афсар тоғида Хизр ва қирқ чилтандан дуо олиб, Гиркўк отига қайта эга бўлгач, пирлар башорати билан ўн беш ёшида Ёвмит мамлакатига подшо бўлади. Бу нарса “Армонинг қолмасин” термасида шундай куйланади:

Эр атандим олти ёшда,
Шер атандим ўн тўрт ёшда...
Катта тоғам Буғра ўлди,
Юртга ботир лозим бўлди,
Эл келиб валлами қилди,
Бўлдим, армоним қолмади,
Бўлгин, армонинг қолмасин.

Шунингдек, китобнинг кириш қисмидаги: “Эллик ёшида Гуруғлининг донғига ошиқ бўлиб, Кўҳи Қоф тоғининг подшоҳининг қизи Оға Юнус пари келиб тегди. Эллик беш ёшинда Ҳиндистондан Мисқол пари келиб тегди. Олтмиш

беш ёшинда Ирам боғидан Гулнор пари келиб тегди", – қабилдаги хабар ҳам дostonчилик анъаналарига мос эмас. Бош қаҳрамоннинг бўлғуси ёрлари пирлар томонидан илгаридан "белгиланган" бўлса ҳам, уларга эришиш учун жасорат, мардлик курсатиш лозим бўлади. Эпос қонунияти шуни талаб қилади. "Юнус пари", "Мисқол пари", "Гулнор пари" дostonларида бу ҳолат кенг тасвирланган. Демак, париларнинг ўзлари, бунинг устига ёши анчага бориб қолганда, Гуруғлига келиб тегмайдилар, балки Гуруғли балоғат даврида курашиб, уларга эришади. Бу ҳол бахшилар томонидан Гуруғли тилидан айтилган "Кунларим" термасида шундай куйланади:

Оҳ дедим, мудомо кўнгилим ўсди,
Силтадим, қиличим ғанимни кесди,
Куҳи Қофдан олиб келдим Юнусди,
Қора девман қон тўкишган кунларим.
Дарёга юзганлар кема ҳам солди,
Бедовга ярашган куйруқ ҳам ёлди,
Боғи Ирамдан олиб келдим Мисқолди,
Париларман ўйнаб-кулган кунларим.

Бу ўринда яна иккита изоҳга зарурат бордир. Улардан бири Гуруғлининг одамзоддан тўққиз хотинга уйланишидир. Гуруғлининг фарзандсизлигини кучайтириш учун буни эҳтимол бирор бахши ўйлаб топгандир. Аммо бу ҳақда дostonчилик анъаналарида бирор бир маълумот йўқ. Фақат Фарғона водийсидан ёзиб олинган айрим дostonларнинг кириш қисмида (масалан, Усмон Маматқул ўғлининг "Бутақуз" ва "Шоҳдорхон" дostonларида) Гуруғлининг одамзоддан тўққиз хотин олганлиги айтилади. Бу "Ҳикояти Гуруғли султон" дан ўзлашган бўлиши керак. Эпик анъанага кўра, Гуруғлининг икки (Юнус ва Мисқол парилар), Пўлкан варианты бўйича учинчи (Гулнор пари) хотини бор. Юқорида айтилганидек, бу париларнинг узоқ ўлкалардан олиб келиниши ҳақида алоҳида-алоҳида дostonлар мавжуд.

Иккинчи изоҳ шуки, "Гуруғлибекнинг Авазхонни олиб келиши" дostonида асар қаҳрамони ўн беш ёшдаги навқирон йигит сифатида тасвирланади. Орадан тўрт йил ўтгач,

иккинчи дostonда ҳам Авазхон ўн беш ёшда, Ҳасанхон ўн олти ёшдадир. Буни дostonларда вақт ўтиши билан юзага келган тафовут ҳисобга олинмаган экан, тарзида тушуниш тўғри бўлмайти. Чунки, анъанага кўра, Авазхон ҳамиша ёш ботир сифатида тасаввур қилинган. Бу, маълум маънода, Ҳасан кўлбарнинг ўғли Самандар иштирок этган дostonларда ҳаммавақт “Етти яшар Самандар дев” тарзидаги тасвирга ўхшаб кетади. Иккинчидан, юқорида айтилганидек, “Гўрўғли” туркуми дostonларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида куйланганлиги сабабли бундай тафовутлар сезилмайти ҳам. Анъанада шундай ўрнашиб қолганлиги сабабли тингловчи ёки китобхон уни одатдаги ҳодиса сифатида қабул қила беради.

“Ҳикояти Гўрўғли султон” китобига кирган дostonларнинг Пўлкан шоир, Фозил Йўлдош ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Раҳматулла Юсуф ўғли каби улкан дostonчилардан ёзиб олинган бадий юксак вариантлари бўлишига қарамай, уларнинг халқимиз эпик ижодиётида алоҳида ўрни ва аҳамияти бор. Бундай алоҳида ўрин ва аҳамият, бир томондан, уларнинг бизга номаълум бахшидан биринчи бўлиб ёзиб олинганлиги ҳамда муайян даражада адабий таҳрир этилган бўлса ҳам, дастлабки нашрлардан эканлиги билан белгиланса, иккинчидан, халқимиз ва бахшилар орасида кенг тарқалиб, эпик репертуарнинг янада барқарорлашуви ва муайян бир ўзгармас бадий тус олишида муҳим роль ўйнаганлиги жиҳатидан эътиборга лойиқдир. “Ҳикояти Гўрўғли султон” китоби таркибидаги дostonларнинг адабий қиммати яна шундаки, улар қадимдан қирғиз¹, қорақалпоқ², уйғур³ каби халқлар орасида тарқалмаган ёки кам маълум бўлган “Гўрўғли” дostonларининг бу халқлар ижодкорлари репертуарига ўтиб, машҳур туркумнинг ўша

¹ Қаранг: Қыдырбаева Р. В начале было слово. –Бишкек: Институт языка и литературы им. Чингиза Айтматова, 2013. –С. 113.

² Өвезхан // Қарақалпақ фольклоры. Көп томлык, XV том. Нашрга тайёрловчи Минажатдин Низамадинов. –Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1986. –16–132-бетлар.

³ Emir Görogli. Hazirlayan Erşedin Tatlik. –Urumçi, 1986. 1915 йилда Мулла Салай (1875–1950) кўчирган нусха асосида Убайдуллоҳ ҳожи айтиб берган вариант.

халқлар эпик анъаналарига мос равишда муайян даражада шаклланишида асос бўлган.

Масалан, уйғур версияси "Амир Гүрүғли"да тасвирланишича, Чамбил подшоси Аҳмадхоннинг балоғатга етган Зулпар исмли қизи боғдалигида кучадан ўтиб кетаётган Ҳазрат Алининг унга назари тушади. Шундан унда ҳомила пайдо бўлади. Ҳомила олти ойлик бўлганда, Зулпар ор қилиб, оллоҳдан ўзига ўлим тилайди. Тилаги ижобат бўлиб, Зулпар вафот этади. Гурда Зулпардан туғилган бола қамиш ёрдамида нафас олиб, ташқарига чиқади. Уни Ола байтал эмизади. Байталнинг эмизганини Ҳазрати Алининг отбоқари Бобо Қамбар кўриб қолиб, қабрни суриштирадилар ва Аҳмадхонга хабар берадилар. Аҳмадхон болага Гүрүғли исмини бериб, уни Ола байтал билан биргаликда олиб кетади. Бола Аҳмадхонникида вояга ета боради. Бир куни Аҳмадхон узоқ муддатли овга кетади. Аҳмадхон йўқлигида Жайхун мамлакатининг подшоси Шохдархоннинг Дониёр деган полвони Гүрүғлини алдаб, Лайли қир деган отидан Ола байталга насл бериш баҳонасида Аҳмадхоннинг хотини Узумкўзни олиб қочади. Ола байталдан бир қулун туғилади. Гүрүғли унга ҳар хил ҳайвонларнинг сутини бериб, тулпор қилиб тарбиялайди ҳамда Дониёрнинг қизини олиб қочиб келади. Шундан кейин Аҳмадхон Гүрүғлига алоҳида кўшк қилиб беради. Хизр, Илёс, қирқ чилтан, ун икки имом келиб фотиҳа беради. Юнус, Мисқол, Гулнор париларга, одамзоддан тўққиз хотинга уйланади, Ҳасанхонни олиб келади. Аҳмадхон туш кўриб, Чамбил подшолигини Гүрүғлига беради.

Юқоридагилар одатдаги достонларга хос тасвирлар бўлмай, балки "Гүрүғлининг туғилиши", "Гүрүғлининг болалиги", "Зайдиной", "Юнус пари", "Мисқол пари", "Гулнор пари", "Ҳасанхоннинг олиб келиниши" каби ўнлаб достонларнинг бошқачароқ тусдаги бир неча саҳифалик баёнидан иборатдир. Бундай баёнлар "Ҳикояти Гүрүғли султон" китоби бошида берилган Гүрүғли эпик биографиясига доир умумий маълумотларга ўхшаб кетади. Шундан кейин "Амир Гүрүғли" таркибига "Ҳикояти Гүрүғли султон"нинг биринчи достони - "Авазхоннинг олиб келиниши" оғзаки қиссахонликка хос айрим ўзгартишлар билан тула равишда кири-

тилган. Кейин яна Авазхоннинг Қорахон подшонинг қизи Зайнабга уйланиши, Гўруғли сафарга кетганда, Аҳмадхон узини Чамбилга хон, деб эълон қилиб, Авазхоннинг хотини, унинг Алихон ва Нурхон исмли фарзандларини чўлга ҳайдаши, Гўруғли қайтиб келгач, Аҳмадхоннинг Чамбилдан қувилиши воқеалари баён қилинади. Бу баёнлар ҳам бир неча дostonлар сюжетини қайта ҳикоя қилиб беришдан иборат бўлиб қолган. Шундан кейин “Ҳикояти Гўруғли султон”нинг иккинчи достони – “Авазнинг арази” берилган¹.

Юқоридаги қисқача баёндан кўриниб турибдики, “Гўруғли” туркуми дostonларининг уйғур версияси бўлган “Амир Гўруғли”нинг асосини “Ҳикояти Гўруғли султон” ташкил этади. Ҳажм жиҳатдан қараганда ҳам, “Амир Гўруғли”нинг олтидан беш қисми “Авазхоннинг олиб келиниши”, “Авазнинг арази” дostonларидан иборатдир. Бундай ўхшашликлар ва ҳатто бирхилликлар у ёки бу эпик асарнинг муайян бир халқ оғзаки дostonчилиқ анъаналарида пайдо бўлиши ва шаклланиши омилларини аниқлаштиришда, бу ўринда “Ҳикояти Гўруғли султон” нашрининг тарқалиш доираларини белгилаш ҳамда уларнинг халқ ижодкорлари репертуарига ўтиш жараёнларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Бизнинг бу қайдларимизни муаммони кўйилиш тарзида тушунмоқ керак. Уни бошқа дostonлар мисолида ва ҳатто ёзма адабиёт намуналарининг “фольклорлашиш” жараёнлари билан боғлиқ ҳолда кенг ва ҳар томонлама ўрганиш фольклоршунослигимиз олдидаги жиддий вазифалардандир.

¹ Қаранг: Emir Görogli // Uygur halk destanlari. III. Hazirlayan Abdulhakim Mehmet. –Ankara, 2011. –18–277-бетлар.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИНИНГ ТАРИХИЙЛИГИ ВА ТАРИХИЙ ДОСТОН МАСАЛАСИ

Илмда тарихийлик ва тарихий жанр масаласи кўп ҳолларда бир-бирига қориштириб юборилади: айрим ҳолларда тарихийлик атамаси фақат тарихий жанр маъносида тушинилса, гоҳ тарихий жанр атамаси тарихийлик принциплари тарзида англашилади. Бундай чалкашликнинг бош сабаби ўзбек фольклоршунослигида мавжуд барча жанрлардаги тарихийликнинг меъёри ва ўзига хослиги, конкрет тарихий жанрлардаги тарихийликнинг бадиий тўқима билан нисбати каби масалаларнинг жуда кам ва заиф тадқиқ этилганлигидадир. Тўғри, ХХ асрнинг охирида ўзбек халқ эпосининг тарихийлик принциплари ва бевосита тарихийлик принциплари асосида халқ достонларининг етакчи типлари каби масалалар илмий жиҳатдан биров ўрганила бошланди¹. Лекин ҳайратомуз даражада улкан фольклор меросига эга бўлган ўзбек фольклоршунослиги учун юқорида айтилган тадқиқотлар озчиликни ташкил этади. Мана шу ҳолатни назарда тутиб биз қуйида халқ эпосидаги тарихийликнинг тарихий эпосдаги даражаси ва ўрни масаласида ўз кузатишларимизни қисқача баён қиламиз.

Ижтимоий ҳаёт, инсон онги тарихан ўзгариб борувчи ҳодиса бўлганидек, инсон онги яратган ва ижтимоий ҳаёт акс этган ҳар қандай асар ҳам тарихийдир. Маълум бўладики, ҳар қандай жанрга мансуб асарда ўзига хос тарихийлик мавжуд. Чунки ижтимоий онгнинг бошқа шакллари қатори фольклор ҳам ижтимоий воқеликни тарихан бадиий акс эт-

¹ Саримсоков Б. Халқ достонлари таснифи ва оралиқ шакллар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1981, №3, 37–47–бетлар; Бобоев М. Типология принципов историзма узбекского народного эпоса. АКД, Ташкент, 1983.

тиришнинг тарихан шаклланган ва мудом ўзгариб боровчи бадий системасидан иборат. Мана шу нуқтаи назардан келиб чиқилса, тарихийлик воқеликни бадий акс эттиришнинг муҳим принципи сифатида фольклор жанрларининг барчаси учун муайян даражада хосдир.

Демак, фольклордаги тарихийлик воқеликка бадий муносабатнинг умумий принципи сифатида ҳамма вақт ижодкор ва тингловчининг бадий назар ташлашлари, уни бадий идрок этишлари воситасидир. Бинобарин, ҳар қандай асарни ғоявий-бадий жиҳатдан баҳолаш бевосита тарихийлик принциплари орқали амалга ошади.

Тарихий фольклор эса ўзида реал ижтимоий тарихни бадий жиҳатдан нисбатан конкретроқ акс эттирувчи асарлардан иборат. Бошқача айтганда, тарихий фольклор тарихийлик принциплари қуюқ, реал тарихий воқеа-ҳодисалар тасвирланган асарлар мажмуасидир.

Фольклор жанрлари системасида тарихий фольклорга тааллуқли асарлар ўзларига мансуб бўлган жанрларга хос умумий хусусиятларни сақлаганлари ҳолда ҳам структура, ҳам мазмун жиҳатидан алоҳида ҳодиса сифатида олиб қаралиши лозим. Чунки ҳар қандай жанрга кирган тарихий конкрет факт бевосита жанрнинг бадий-тасвирий воситаларига, тасвир принципларига таъсир кўрсатади. Бу таъсир эса муайян жанрнинг асарлар мобайнида шаклланган шаклий хоссалари ҳамда мазмуний қамров даражасида баъзи ўзгаришлар келтириб чиқаради. Кўп ҳолларда, тарихий конкрет факт жанрдаги анъанавий шакл ва мазмун нисбатини бузиб юбориши ҳам мумкин, ёки умуман, анъанавий бадий шакл бундай фактни лозим бўлган даражада акс эттиролмай қолиши ҳам мумкин. Худди шунга ўхшаш жараёнларнинг кўпроқ юз бериши фольклордаги кўплаб анъанавий жанрларнинг ё бутунлай ўлиши, ё янги мазмунга мос келувчи бадий-тасвирий принципларини касб этиш орқали янгилашишларига олиб келади.

Ўзбек фольклори жанрларидаги тарихий факт ва бадий тасвир принциплари нисбатига назар ташланса, турлича ҳолатларни кўриш мумкин. Лирик ва тарихий қўшиқ каби жанрларнинг тасвирий принциплари янги воқелик билан

боғлиқ тарихий фактларни тасвирлашга қодир эканликларини ХХ аср даври халқ лирикаси мисолида тўла исботлади. Бундай ҳолатни мақол, топишмоқ каби паремиологик жанрларда ҳам кузатиш мумкин. Маросим фольклори мисолида эса тасвир принципи ва тарихий факт нисбати, тўй маросимига тааллуқли айрим жанрлар ҳисобга олинмаса, ҳеч қачон мувофиқликка кела олмайди.

Халқ эпосига келганда эса жуда мураккаб ҳолатга дуч келамиз. Масалан, унинг мустақил бир типи-тарихий достонларига назар солсак, улар ўзбек халқ эпосининг кейинги ривожланиш даврида, хусусан, ХХ асрнинг биринчи ярмида катта ўрин тутганлиги, анъанавий эпосга хос тасвир принциплари билан янги тарихий мазмун маълум даражада мос келганлигини кўрамиз. ХХ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса, тарихий достонлар ривожи тўхтаб қолди. Бу нарса, бир қатор сабаблар билан изоҳланади. **Биринчиси** – бу даврга келиб тараққиёт имлий-техника ривожи билан боғланиши ва маълум маънода кишилар табиатида, руҳий дунёсида мураккабликлар келтириб чиқардики, анъанавий тарихий эпосга хос тасвир принциплари бу мураккабликларни ифодалашга ожизлик қилди¹.

Иккинчиси – бу даврга келиб ёзма бадий адабиёт, кино санъати, телевидение ва радио шу даражада кишилар маиший ҳаётига, бадий тафаккур даражасига чуқур кириб бордики, анъанавий тарихий достонга хос тасвир воситалари замондошимиз бадий онги, фикрлаш даражаси олдида оддий нарсага айланиб қолди. Бунинг устига, бевосита мана шу даврга келиб, омманинг ёппасига саводхон бўлиши, улкан халқ бахшиларининг ҳаётдан кўз юмишлари билан боғлиқ ҳолда халқ достончилигининг янги принципларининг ишланмай қолиши аста-секин халқ эпосини сунишга томон етаклади. Албатта, айрим фольклоршунослар бу фикрга эътироз билдиришлари ҳам мумкин. Бироқ илож қанча, ҳақиқат – ҳақиқат-да. Бундай дейишимизнинг сабаби шундаки, ҳозирги кунда энг иқтидорли халқ бахшиси мамлакатимизда кечаётган иқтисодий, маданий ёки миллий муам-

¹ Саримсоков Б. Совет даври ўзбек фольклорини ўрганиш масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. №1, 30–36-бетлар.

моларни бутун мураккаблиги билан ёзма адабиётдагидек юксак даражада тавирлай олмайди. Чунки халқ эпосининг ҳозирги давр талабларига жавоб бера оладиган эстетик принциплари, тасвир воситалари ишлаб чиқилган эмас. Бевосита мана шу нарса ҳозирги кунда ўзбек халқ эпоси таркибида тарихий дostonлар яратилишини тўхтатиб қўйди.

Маълумки, тарихий эпоснинг вужудга келиши халқ тарихида йирик эпик жанрда акс эттиришга лойиқ улкан ижтимоий воқеаларнинг содир бериши ва ана шу воқеаларни акс эттиришга қодир бўлган халқ бадий фикрлаш қудратининг мавжудлиги билан боғлиқ¹. Мана шу икки нарса мавжуд бўлган барча даврларда тарихий эпос яратилаверади. Айрим пайтларда кўрсатилган икки нарсадан бири бироз сустлашиши мумкин. Ана шунда ҳам тарихий дoston яратилади, аммо бундай маҳсул ғоявий-бадий жиҳатдан кўнгилдагидек бўлмайди.

Эпос ўзбек фольклорида катта ўрин эгаллайди. Бинобарин, бу улкан мерос ўзбек эпосшунослигида тарихийлик принциплари жиҳатидан уч типга бўлиб ўрганилади. Булар: қаҳрамонлик, романтик ва тарихий эпос. Албатта, ўзбек халқ дostonларининг барчаси бахшилар оғзидан, яъни жонли ижродан фақат XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб ёзиб олина бошланди. Шу боис, ҳажман олиб қаралса, тарихий дostonлар бошқа типдаги, айниқса, романтик дostonлардан оздек туюлади. Бундай ҳолат, бир томондан, тарихий эпоснинг кейинроқ пайдо бўлганлиги, иккинчи томондан, қадимги эпос воқеликни тарихан конкретликда акс эттира олмаслиги билан изоҳланади.

Тарихий дostonларнинг ўзбек эпик меросида миқдоран озлиги, энг аввало, тарихий эпоснинг ўтмишда ҳам кўплаб яратилганлиги, аммо ҳеч ким томонидан ёзиб олинмаганлиги билан изоҳланади. Биз таниқли фольклоршунослар В.Я.Пропп ҳамда Б.Н.Путиловларнинг ҳар қандай эпос воқеликни ўзига хос бадий ишлов билан акс эттириши, у реал воқеликнинг бадий инъикоси² эканлиги ҳақидаги

¹ Путилов Б.Н. Типология фольклорного историзма // Типология народного эпоса. М., 1975, с. 165

² Пропп В.Я. Фольклор и действительность // В.Я.Пропп. Фольклор

фикрларга тўла қўшилган ҳолда шуни алоҳида таъкидлаши лозим кўрамиз. Халқ эпоси – халқнинг бадиий акс этган реал тарихидан иборат. Бинобарин, синфий жамиятда вужудга келган халқ эпосининг тарихи тарихий достонларсиз кечмаган. Демак, халқ эпоси ривожда доим тарихий эпос ҳамроҳ бўлган. Бу фикрнинг туғрилигини XV–XVI аср Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихида юз берган воқеалар моҳияти акс этган бир қанча достонлар, XIX аср воқеалари акс этган достонлар ва ниҳоят XX асрнинг биринчи ярмида юз берган воқеалар тасвирланган достонлар тўла тасдиқлайди.

Синфий жамият пайдо бўлгач яратилган халқ эпосида тарихий достон ҳамиша ҳамроҳ экан, эпоснинг бу типи ҳамма вақт қандай вужудга келган, деган савол туғилади. Агар ҳақиқатдан ҳам тарихий достон ўзбек халқ эпосининг барча ривожланиш босқичларида мавжуд бўлган бўлса, у ҳолда қаҳрамонлик эпоси тарихий эпосга нисбатан қандай муносабатда бўлган? Бу ўринда шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, қаҳрамонлик эпоси патриархал – уруғчиликнинг емирилиши ва санфий жамиятнинг эндиликда пайдо бўлиши даврида вужудга келган. Мадомики, қаҳрамонлик эпоси халқнинг қаҳрамонона ўтмишини идеаллаштирар экан, унинг тарихий ривожланиш илдизлари туркий тили халқларда баҳодирлик характери орқали мифологик эпосга бориб боғланади. Шунинг учун ўзининг баҳодирона ўтмишини идеаллаштирувчи қаҳрамонлик достонлари халқ эпосининг барча тараққиёти босқичларида яшаб, ривожланиб келган. Тарихий достонларга келганда шуни айтиш керакки, у халқ достончиларининг реал воқеликка билдирган илк жавоблари сифатида дастлаб тарихий кўшиқ сифатида вужудга келган. Кейинчалик бундай тарихий кўшиқлар эпик планда қайта-қайта ишланиб, маълум даражада тарихий конкретлигини йўқотиб, шунда ҳам акс этган воқеаларнинг

и действительность. Избранные статьи. М., 1976, с. 83–115; Яна уша: Об историзме фольклора и методах его изучения // Кўрсатилган тўплам, 116–131–бетлар; Путилов Б.Н. Об историзме русских былин. // Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор. Т. X. –М.–Л., 1966, с. 103–126; Яна уша: Типология фольклорного историзма // Типология народного эпоса. –М., 1975, с. 164–181.

реал моҳиятини йўқотмаган ҳолда тарихий дostonларга айланган¹. Бу масалада айрим фольклоршунослар ўзгача фикр бирдирадilar. Масалан, Б.Н.Путиловнинг фикрича, конкрет тарихий қўшиқлар эпоснинг сўнгги ривожланиш босқичида вужудга келади². Бу қонуният рус халқ эпоси ва тарихий қўшиқлари учун балки тўғридир, аммо туркий халқлар, хусусан, ўзбек халқ эпоси ҳамда тарихий қўшиқлари учун у қадар тўғри келмайди. Чунки, туркий халқлар эпосида акс этган тарихий воқеалар Ўрта Осиё халқлари тарихига фикран қиёсланса, шу заминда кечган улкан тарихий воқеалар у ёки бу даражада тарихий эпосда ўз ифодасини топганлигини қўрамыз. Бундан ташқари, қўпгина нарсаларнинг бошланиш даври билан сўнгги даври бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Мана шу жиҳатдан қаралса, қадимги туркий халқлар тарихий эпосининг қўпгина жиҳатлари ўзбек халқ эпосининг сўнгги тараққиёт босқичлари билан ўхшашлик касб этади. Масалан: қаҳрамон образининг эпик талқин даражаси, тасвир характери, сюжет ихчамлиги, табиат ва рухият тасвирининг ожизлиги, улкан жанг-жадалларнинг тасвир марказида туриши ва хоказо.

Хуллас, ўзбек халқ эпик мероси тизимида тарихий дostonларнинг ўзига хос ўрни ва аҳамияти, тарихдаги конкрет воқеа ва фактларни тасвирлаш характери, ҳужжатийликнинг даражаси жиҳатидан фарқланиш хусусиятига, шунингдек, тарихий тараққиёт босқичларига қўра ўз таснифлари ҳам мавжудки, қуйида масаланинг ана шу томонларига ҳам аҳамият берамыз.

Ўзбек фольклоршунослигида тарихий дostonларнинг ҳанузгача ягона таснифи мавжуд. Бу тасниф Т.Мирзаев ва Б.Саримсоқовлар томонидан берилган. Олимлар ўзбек тарихий дostonларини тарихдаги конкрет воқеа ва фактларни тасвирлаш характери, ҳужжатийликнинг даражаси жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ килиш хусусиятларига қўра: а) тарихий-қаҳрамонлик; б) тарихий-фан-

¹ Қаранг: Жуманазаров У. Тарихий қўшиқ ва тарихий дoston муносабатларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988, №3, 29–35-бетлар.

² Путилов Б.Н. Типология фольклорного историзма.// Типология народного эпоса, с. 175.

тастик; в) тарихий-конкрет ёки янги достонлар; г) автобиографик достонлар каби ички турларга бўлиб тасниф этадилар¹. Бу – биринчи тасниф сифатида илмда алоҳида ажралиб турди ва халқ эпосининг тарихий тараққиёти этапларини аниқлашга бағишланган айрим тадқиқотлар ва илмий мақолаларда яна қайта такрорланди².

Маълумки, XX асрнинг 80–йилларида таниқли фольклоршунос олимларимиздан Т.Мирзаев ва Б.Саримсоқовлар ўзбек халқ эпосининг тарихий тараққиёт босқичларини ижтимоий–иқтисодий формациялар билан боғлиқ ҳолда белгилаб бўлмаслиги, чунки эпоснинг у ёки бу ижтимоий формацияга хос конкрет намуналарининг йўқлиги, бир ижтимоий–иқтисодий формация доирасида ҳам халқ эпосининг табиатида турли хил миқдорий–сифатий ўзгаришларнинг юз бериши ўзбек достончилиги тарихий тараққиёт этапларини белгилашда эффе́ктив натижалар бермаслигини алоҳида таъкидлаб кўрсатган эдилар. Уларнинг фикрича, “эпоснинг тарихий тараққиёт этапларини белгилашда ҳозирга қадар бирдан-бир тўғри ва самарали йўл эпосга мансуб бўлган халқ тарихи билан бевосита алоқадор ҳолда иш тутиш ҳисобланади. Бунда эпос акс этган даврлараро қатламлар меъёрини, унинг таркибида сақланиб қолган турли тарихий релектларни ҳисобга олиш билан бирга халқ ҳаётидаги, жамият тарихидаги катта-катта тарихий бурилишлар, улкан ижтимоий ўзгаришлардан ҳам келиб чиқиш керак бўлади. Демак, эпос тарихий тараққиётининг асосий босқичларини изчил тарихийлик принципларига таяниб белгилаш зарур. Бу ҳол эпос табиатида одатда юз берувчи, майда, иккинчи даражали ўзгаришлар асосида эмас, аксинча, унинг ривожланиш этаплари, яъни стадиял ривожланишига қараб иш тутишини талаб қилади. шунинг учун ҳам бундай йўл тутиш юқорида қайд этилган йўллардан мураккаб ва айни пайтда нисбатан самарали ҳисобланади”³.

¹ Раззоқов Х., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Тошкент, 1980, 205–206-бетлар;

² Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёт // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Тошкент, 1981, 17–21–бетлар.

³ Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. 26–бет.

Биз ҳам ўзбек халқ эпосининг тарихий тараққиёт босқичларини белгилашдаги Т.Мирзаев ва Б.Саримсоқовларнинг фикрларига тўла қўшиламиз ва улар тарихий достонларнинг таснифига ҳам тегишли, деб ҳисоблаймиз.

Ўзбек халқ тарихий достонлари ҳозирги ўзбек халқининг узоқ аждодлари ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда яратилиб, ривожланиб келади. Бинобарин, эпоснинг ушбу типи босиб ўтган даврларни аниқлаш, ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятлари, ана шу даврларда яратилган достонларининг тарихий воқеалар билан боғлиқлиги каби масалаларни конкрет фактик материаллар асосида ўрганиш керак бўлади. Бунинг учун ҳозир ихтиёримизда мавжуд бўлган тарихий эпос намуналарни уларда акс этган тарихий воқеаларнинг бадийлик даражасига эътибор берган ҳолда тарихийлик мезонини аниқлаш, мана шу орқали тарихий эпоснинг тараққиёт босқичларини белгилаш лозим. Бизнингча, ўзбек халқ эпоси бўйича ҳозир ихтиёримизда мавжуд бўлган эпик намуналар ўзбек халқ тарихий эпосининг қуйидагича тараққиёт босқичларини босиб ўтганлигини аниқлаш имконини беради:

- а) қадимги сак-массагетлар тарихи акс этган достонлар;
- б) қадимги туркий халқлар тарихи акс этган достонлар;
- в) ўзбек халқ тарихий достонларининг мумтоз намуналари;
- г) XX аср воқеалари акс этган реалистик тарихий достонлар.

Албатта, ўзбек халқ тарихий достонларининг тараққиёти этаплари билан боғлиқ бу тасниф кейинчалик материаллар топилиши билан ўзгариши мумкин. Бу билан айтмоқчимизки, юқоридаги даврлаштириш шартли характер касб этади ва бу масалада якунловчи сўзлик даъвосини қила олмайди. Шунга қарамай, мана шу даврлаштиришнинг ўзи ўзбек эпосшунослигида илк бор амалга оширилаётганлигини назарда тутсак, унинг илмий жиҳатдан янги тасниф эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Биз бу масалага доир фикрларимизни бундан аввалги эълон қилинган айрим ишларимизда баён этган эдик. Унда биз умуман, тарихий-қаҳрамонлик фольклорини Урта Осиё халқлари бошидан кечирган тари-

хий воқеалар билан боғлиқ ҳолда олти даврга бўлган эдик. Ҳақиқатан, тарихий фольклор материаллари бундай бўлишни тасдиқласа ҳам, бироқ халқ эпоси материали, айниқса, тарихий достонлар фақат юқоридаги кўрсатганимиздек, тўрт давр билан боғлиқ тараққиёт босқичи мавжудлигини тасдиқлайди. Масалан, аҳмонийларнинг сак-массагетлар билан олиб борган курашларининг акс-садолари акс этган эпик намуналар мавжуд бўлганлиги ҳолда, араб истилолари, мўғул истилолари нидо берган халқ тарихий достонлари бизга қадар етиб келмаган. Ҳолбуки, бундай улкан тарихий воқеаларнинг халқ эпосида акс этмаслиги мумкин эмас. Бироқ акс этганлари ҳам ўз вақтида ёзиб олинмаганлиги сабабли изсиз йўқолиб кетган.

Хуллас, ўзбек халқ тарихий достонлари юқорида кўриб ўтилган тўрт тарихий давр воқеаларини акс эттирган бўлиб, уларнинг ҳар бирига мансуб эпик намуналари тарихдаги конкрет воқеа-ҳодисалар ва фактларни тасвирлаш характери, ҳужжатийликнинг даражаси жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қилади.

ЭПОС ВА УНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

Халқ ижодини ўрганиш бу халқнинг турмуш тарзи, урфи-одати, анъаналари, тарихи, бугуни ва келажаги, тафаккур тарзи ҳамда руҳиятини ўрганиш демакдир. Унда миллатнинг ўзини билиш, англаш, намоён этиш хислатлари, уринишлари, халқнинг минг йиллик ҳаёт тарзи, дунёқарashi акс этган бўлиб, оддийроқ тилда айтадиган бўлсак, халқ ижодини ўрганиш бу бевосита халқнинг ўзини ўрганиш демакдир. Халқ оғзаки ижодини англаш учун эса биринчи галда оғзаки ижод, яъни бахшичилик санъати ҳақида фикр юритиш лозим бўлади. Бу нарса бизга ижод сирини, унинг юзага келиш ҳолатини билишда, бадий мерос бадииятини чуқурроқ талқин қилишда ёрдам беради.

Бугунги маънавиятимиздаги янгилашиш жараёни, шубҳасиз, адабий меросимизни, шу жумладан халқ оғзаки ижодини, унинг бадиияти, мифологик қатламини қай даражада ўзлаштиришимиз билан белгиланади. Биз бугун янги адабиёт, тўғрироғи, чинакам адабиёт яратишга ҳаракат қилаётган эканмиз, энг аввало санъатга, адабиётга замин бўлган халқимизнинг қадим мифологик тасаввурларини, бахшичилик санъатини яхши ўрганишимиз, таҳлил ва тадқиқ этишимиз лозим бўлади. Зеро, эпик ижод ҳар бир халқнинг бадий тарихидир. Шундай экан, унинг ижрочилари бўлмиш бахшилар ҳам миллат тарихи, санъати, маданиятини минг йиллар давомида асраб-аввайлаб келаётган, авлоддан-авлодга етказётган, миллий маданият, тарих ва фалсафага ўзининг беназир улушини қўшиб келаётган улкан ижодкорлардир. Устоз фольклоршунос, академик Тура Мирзаев таъбири билан айтганда: “Улкан ижодкорлар – халқ бахшиларининг хофизаси-

да жонли оғзаки анъанада бизгача етиб келган кўп составли ва кўп тармоқли ўзбек эпоси антик давр ва ўрта асрларнинг классик эпопеялари – “Илиада” ва “Одиссея”, “Роланд ҳақида кўшиқ” ва “Нибелунглар ҳақида кўшиқ”, “Махабхарата” ва “Рамаяна”, “Игорь жангномаси” ва “Шоҳнома”, “Манас” ва “Жангар” каби шоҳ асарлар билан беллаша оладиган ва улар билан тенг турган ҳайратомуз бир ижоддир”¹.

“Алпомиш”, “Гуруғли” каби улкан бадий обидалар ҳам бизга ана шундай эпик ижодкорлардан мерос бўлиб қолган. Бахши ўз эпик хотирасида ана шу қадим анъаналарни сақлаб, уни авлодларга етказиб келган ва ҳар гал ижро этилганда бу эпик анъана янада бойиб, янгиланиб борган. Улар эпик билим ва эпик хотиранинг меросхўрлари, асровчилари эдилар. Аждодлардан мерос қолган бу эпик хотирани улар ўз қувваи ҳофизасига кўра ижро этганлар. Ижрони эса улар шубҳасиз ўз устозларидан ўрганганлар, эпик қолипларга амал қилганлар, шу тахлит улар эпос қонуниятини яратганлар.

Шунинг учун ҳам туркий халқ маданиятида халқ оғзаки намуналарини ижро этувчи ижодкорлар – бахшилар алоҳида ўрин тутади. Бадий сўз санъатининг энг юксак кўриниши бўлган эпик ижодкорликда биз ноэстетик ҳодисаларнинг эстетик ҳодисага айланиш жараёнини кузатамиз. Бу жараён шубҳасиз, халқимизнинг қадим тарихи, мифологик тафаккури, кўп асрлик миллий маданияти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривож топган.

Бошқа туркий халқларда бахшиларни жанрдан келиб чиқиб номлаш ҳам мавжуд. Қозоқларда жырчи (жырдан), олонхочи (Олонходан), улигерчи (Улигердан), манасчи (Манасдан). Қадимги Грецияда ҳам Аэдлар билан Рапсадларни ажратишган. Аэдлар шоир бўлишган, рапсадлар эса ижрочи. Худди мана шунинг ўзиёқ ҳар бир ижрочи ўзи бир олам эканлиги, ўз услуги, ўз оҳанги, ўз таъби, ўз маҳоратига эга эканлигини, уларга умумий бир нуқтаи назардан баҳо бериб бўлмаслигини, улар алоҳида алоҳида ўрганилишга, тадқиқ этилишга муҳтож эканлигини кўрсатади.

Тарихий фольклорий жараёнда эпик ижодкорларнинг коҳин, шомон, бахши, ижрочи типлари мавжуд бўлиб, улар

¹ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.5.

ҳақидаги тасаввурлар халқ ривоят ва афсоналарида, достонлар – эпик матн қатида яхши сақланиб қолган.

Бахшичилик, яъни эпик анъана авлоддан-авлодга ўтиб, асрлар оша оғзаки равишда сақланиб келган санъатдир. Бахшичилик санъатининг юзага келиши, мифологик асослари, тарқалиш географияси ва ҳар бир ҳудуднинг локал хусусиятлари тадқиқи бу санъатни дунё фольклоридаги мавжуд бошқа эпик асарлар билан тарихий-қийёсий кўламда ўрганишни талаб этади. Ҳар бир давр, маълум жанрлар қамровида ҳамда юртимиздаги машҳур эпик санъаткорлар ижоди мисолида ушбу мавзунини кенг планда тадқиқ этиш юртимиз тарихи, эпик санъатининг дунё маданиятидаги ўрни ва аҳамиятини белгилаб беришда муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Архаик эпоснинг энг нодир намунаси ҳисобланган “Ал-помиш” каби эпос ҳақида сўз юритишдан олдин бахши ва эпик формула ҳақида, тўғрироғи, бахшичилик, бахшичилик анъаналари ҳақида, вариант ва вариантлилик, эпик сюжет ва мотивларнинг ҳар бир вариант ичида ўзига хос трансформацияси, яъни, оғзаки эпик ижодиёт қонуниятлари ҳақида сўз юритиш лозим бўлади. Биз бу мақолада ана шу масалаларнинг биргина жиҳати – эпик формула ҳақида фикр юритамиз.

Устоз Тўра Мирзаев халқ достонларида доимий такрорланиб келадиган анъанавий мисралар ҳақида ёза туриб: “...импровизация анъанавий заминда, тайёр образ ва ифодалар ёрдамида ҳар гал янги сатр ва парчаларни туқиб кета олиш маҳоратигина эмас, балки ўрганилган достон бадийий тексти қисмларини эпик клишеларни, доимий стилистик формулаларни ўз ўрнида қўллай билиш, агар таъбир жоиз бўлса, куйланаётган достоннинг умумий сценарийсини, воқеалар оқимини, сюжет йўналишини тўла сақлаган ҳолда мисраларни янгича комбинациялаш, айтувчининг ўз ғоявий ниятидан келиб чиқиб, бир ё икки сўзни, ҳатто биргина аффиксни ўзгартириш орқали уларга янги маъно юклаш санъати ҳамдир”¹, дейди. Яъни, эпик формула бу

¹ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.86.

эпоснинг ядросидир. Биз эпик формуланинг нима эканлигини тушунмай бирор бир дoston моҳиятини тушуниб етолмаймиз. Оғзаки ижод деганда, биз энг аввало, ана шу эпик формула асос бўлган ижодга айтамыз. Ёзма адабиётнинг ўз қонуниятлари мавжуд. У ана шу қонуниятларга асосланиб ривож топади. Оғзаки ижоднинг эса қонунияти битта бу эпик формулага асосланганлик. Бу ижоднинг оғзакилигини, анъанавийлигини таъминлайди. Эпик формула бу эпоснинг қурилмаси, суягидир.

Ижодкор, бахши ўз “уйи”ни, яъни дoston куйлар экан, у ана шу “суяк”ка, асосга суянади. Шунга асосланиб у ўз дostonини куйлайди. Эпик формула бу тайёр қолип. Бахши ўз дostonини ана шу эпик қолипга мослайди. Бироқ бу дегани бахши фақат такрорлайди, яъни ҳеч бир янгилик яратмайди дегани эмас. Бахши ҳар бир бахши эпик формулага ўзича ёндашади, бу ижодий ёндашиш унинг наворотлигини, нечоғли иқтидорли эканини намоиш этади. Эпик формулалар қонуниятини билмасдан туриб, эпос қонуниятини ҳам билиш мумкин эмас.

А.Лорд: “Халқ оғзаки ижоди ижро учун яратилмайди, балки ижро этилаётганда яратилади”, дейди¹. Бахши куйлаётганда эпос яна бир марта янгиланади, янгича мазмун, янгича оҳанг, янгича моҳият касб этади. Эпик формула маълум бир тизим, маълум бир қурилмага эга. Эпик формула деганда бирор бир фикрни ифодалаш учун маълум бир шаклда, яъни шеърый шаклда такрор ва такрор учрайдиган сўзлар тизими, куйма сатрлар назарда тутилади. Бу худди тирик организм, яъни тананинг суягига ўхшайди. Суяк тузилиши ҳаммада бир хил. Бироқ, эти, оғирлиги, ранги ва энг муҳими дунёқараш, тушунча ва руҳияти ҳаммада ҳар хил бўлади. Худди шундай эпик ижодда ҳам ижодкор эпик формулага таяниб ўз “тана”сини яратади.

Оғзаки ижод, яъни эпик анъана – дoston ижросига хос бўлган хусусият эса мутлақо бошқа. Бу бахшининг айнан ижро пайтидаги ҳолатидир. Зеро оғзаки ижод мана шундай ижро пайти яралади, юзага келади. Бу оғзаки ижод қонуниятидир.

Эпосдаги мана шу эпик формулалар бир-бирига туташгандагина у маълум бир кўриниш, яъни дoston кўрини-

¹ Лорд Альберт. Сказитель. –М.: Восточная литература, 1994. –С.48.

шини олади. Эпик формула қотиб қолган, ўзгармас тизим эмас. У ўзгарувчан, ҳар гал янгиланиб турувчи формуладир. Бахши ўзида анъанавийликни ва индивидуалликни ўзида жамлай олган ижодкордир. Бахши бу шунчаки ижрочи эмас, у анъанавийликка асосланиб, ўз санъатини яратаётган том маънодаги ижодкордир. Формулаларнинг ранг-баранглиги эпик мавзуларнинг ранг-баранглигидан келиб чиқади. Бахши ижрочига нисбатан, бахши шоирларнинг тажрибалари ҳам катта, куйлаётган мавзулари чегаралари ҳам кенг, шунга яраша эпик формулаларни қўллаш салоҳияти ҳам ўзгача бўлади. Бир бахши репуртуаридаги эпик формулалар бошқа бахшиларда ҳам учрасада, ижрода у айнан бир хил бўлмайди.

Бахшининг эпик анъанага амал қилиб, ўз формуласини яратиши бу бахшининг иқтидорига ва маҳоратига боғлиқ. Бахшичилик санъати ижрога, оғзакиликка асосланган санъатдир. Ҳар гал ижрода бу санъат яна ва яна янгиланиб бораверади.

Оғзакилик деганда бу асарнинг, ёхуд бирор бир дostonнинг оғзаки ижро этилиши эмас. Бирор бир шоир ёзган дostonни ҳам оғзаки ижро этиш мумкин. Ёхуд бирор бир ёзма адабиёт наъмунасини оғзаки ижро этса бўлади. Бироқ бу оғзакилик дегани эмас. Яъни А.Лорд айтгандек, гап фақат ижрода эмас, балки эпоснинг оғзаки ижро этилаётган пайтда юзага келишидадир.

Бахши шу пайтгача айрим манбаларда кўп бор такрорланганидек “саводсиз” киши эмас. Аксинча, тилнинг гўзал товланишларини нозик илғай олган, эпик билим ва эпик тафаккур салоҳиятига эга иқтидорли санъаткордир.

Эпик формулаларнинг юзага келиш жараёни бевосита тил қонунияти билан боғлиқ. Шундан келиб чиқиб эпик формулаларни уч гуруҳга: 1. Маълум бир халқ бахшиларига хос бўлган эпик формула. 2. Бирор бир мактаб ёхуд унинг бир неча вакилларга хос бўлган эпик формула. 3. Индивидуал эпик формулаларга ажратиш мумкин. Бу эпик формулаларда асосан: **қахрамоннинг таърифи** (Мени билсанг Кўнғирот элнинг тўраси...); **бирор бир ҳаракат ёки ҳолат** (Ҳазон бўлиб боғда гуллар сўлгандир...); **бирор бир макон**

ёхуд эпик вақт тавсифи (Ошиқнинг фаҳмидир қоронғи кеча...) баён этилганини кўрамиз. Худди мана шундай формулалар тизими занжир ҳосил қилиб, шеърий сатрларни яхлит дoston ҳолатига олиб келади. Эпик формула бу бахши хотирасидаги қўйма мисраларнинг тайёр заҳираси эмас, балки ана шу қўйма мисраларнинг ҳар гал, яъни ҳар галги ижрода янғича мазмун ва оҳанг билан такрор ва такрор жаранглашидир.

Эпос оғиздан оғизга ўтиб келаётган жараён. У мана шу жараёнда юзага келади. У мана шу жараёнда яратилади ва ҳар гал янғича мазмун, янғича моҳият касб этиб, янгилашиб бораверади.

Янги юз йилликлар олдида энг катта муаммо бу бахшичилик санъати сақланиб қоладими, деган масаладир. Бу масалага ҳам олимлар турлича муносабат билдиришган. Баъзилар бахшиларни асраш керак, уларнинг шогирдларини кўпайтириш керак, дейди, баъзилар бахшиларни энди омма қабул қилолмаётганини айтишади. Бироқ, менимча, бу жараён эпик тафаккур билан боғлиқ.

Эпосшунос олимлар бир муҳим муаоммони ўртага ташлайди. Эпоснинг нашр этилиши жараёни билан унинг сўниш жараёни ҳам бошланади, дейди. Энди уни ижро этувчилар кўпайиши мумкин, бироқ улар яратувчи бўлолмайдилар. Энг муҳими эса оғзаки ижоддаги эпик қолип, эпик формулага амал қилмайдилар. Баъзи тадқиқотчилар ижрочиларнинг ёзма манбалар туфайли репуртуарлари бойишига мисоллар келтирадилар. Бироқ бу оғзаки ижро жараёнининг сўниши демакдир.

Эътиборли жойи шундаки, бизда бахшиларимиздан юзлаб дostonлар ёзиб олинган. Янги юз йиллик остонасида эса уларнинг тўла, мукамал нашрлари юзага келаяпти. Бу нашрлар ва улар устида олиб бориладиган тадқиқотлар эртанги кун ўз самарасини бериши шубҳасиздир. Бу қадим санъат адабиётимизнинг, санъатимизнинг, маънавиятимизнинг бешиги, тафаккуримиздаги уйғунликнинг остонасидир. Эҳтимол, янги юз йилликда бахшичилик санъати сақланиб қолмас. Бироқ халқ оғзаки ижодига, шу пайтга қадар яратилган унинг нодир намуналарига бўлган эътибор

ҳеч қачон камаймайди. Бу санъат яратган рамзлар, поэтик образлар энди ёзма адабабиётга, ёзувчиларимизнинг насрига, шоирларимизнинг шеърларига, рассомларимизнинг суратларига, тарихчиларимизнинг тарихий асарларига файласуфларимизнинг фалсафий трактатларига, адабиётшуносларимизнинг адабий қарашларига кўчиб ўтади. Шу тахлит у ўзининг иккинчи умрини яшайди ва қайта янги-ланиш жараёнини давом эттиради.

Маълумки, мустақиллик йилларида қадр топиб бораётган миллий қадриятларимиз силсиласида бахшичилик санъати ҳам халқимиз тафаккурининг бебаҳо намунаси, миллий маънавиятимизнинг теран илдизи сифатида ҳар қачонгидан ҳам кўра эъзоз топмоқда. Шунини мамнуният билан айтиш керакки, бугунги глобаллашган бир жамятда, бошқа халқларда эпик анъана тамоман сўниб бўлган бир ҳолатда, туркий халқлар, жумладан, Ўзбекистоннинг айрим ҳудудларида ҳалигача бахши, жиров, халфачилик мактаблари сақланиб қолмоқда.

Бу мактабларда куйланиб келинган дostonлар тадқиқи мазкур санъатнинг бугунга қадар яшаб келиши омиллари, ҳар бир бахшичилик мактабининг ўзига хос ижро йўли, усули, улар томонидан яратилган асарларнинг мифологик қатлами ва бадиияти ҳақида тўлақонли тасаввур беради. Бахшилар куйлаган дoston намуналарини ўтган асрларда ижро этилган дoston намуналари ҳамда дунё халқларининг энг сара эпик ижоди билан ўзаро қиёсланса, халқ ижоди жанрларининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда бадиий сўз санъатининг юзага келиши ва тараққиёт тамойилларини ҳам белгилаб беради. Бугунги кунда дунё фольклоршунослигида долзарб ҳисобланган илмий-назарий масалаларнинг ечимига ҳам ойдинлик киритади ҳамда аждодларимиз томонидан яратилган “Алпомиш”, “Гўруғли” каби дostonларимиз дунё адабиётида яратилган сўз санъатининг энг ноёб ҳодисаси деб ҳисобланаётган “Гилгамиш”, “Одиссея”, “Маҳобҳорат” каби дурдона асарлар билан бир қаторда турадиган эпик ижод намунаси сифатида дунё маданиятида ўз ўрни ва аҳамиятига эга эканини ҳам урғулайди.

БИБЛИОГРАФИЯ

ТУРА МИРЗАЕВ АСАРЛАРИНИНГ БИБЛИОГРАФИК КЎРСАТКИЧИ

1959 21

1. Бизнинг таклифларимиз (Ўқув дастури хусусида) // “Ўқитувчилар газетаси”. –27 февраль.
2. Ўқувчиларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаш // “Ленин байроғи” газетаси. –3 июнь.

1961 25

3. Адабиёт тўғарақларини ташкил этиш тажрибасидан // “Ўқитувчилар газетаси”. –16 март.

1962 26

4. Исм ва фамилиялар имлосига доир // “Ўқитувчилар газетаси”. –20 сентябрь (Ф.Камолов, Я.Пинхасов, Э.Бегматовлар билан ҳамкорликда).
5. Фольклор дурдоналарини излаб // “Ленин йўли” газетаси. –7 декабрь (М.Муродов билан ҳамкорликда).

1963 27

6. “Алпомиш” саҳнада // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –27 февраль (М.Абдурахмонова, Т.Бобоевлар билан ҳамкорликда)..
7. Ўзбек халқ оғзаки дурдоналарини излаб // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –1-сон. –71-73-бетлар (М.Муродов билан ҳамкорликда).
8. “Алпомиш” дostonининг ўзбекча прозаик мазмунлари ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –17-20-бетлар.
9. “Алпомиш” дostonининг ўзбек версиялари ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –23-27-бетлар.

1964

10. “Алпомиш” дostonи вариантларини излаб // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –78–79-бетлар.

11. Ўзбек эпосида вариация масалалари // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –4-сон. –59–62-бетлар (М.Саидов билан ҳамкорликда).

12. Тожикистонда яшаётган ўзбек дostonчилари ижодини ўрганиш ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –64–66-бетлар.

13. Қўшқиялик бахши // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –8 июль (Т.Ашуров билан ҳамкорликда).

1965

14. Фан доктори // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –13 март.

15. Тожикистонлик ўзбек бахшилари // “Совет Тожикистони” газетаси. –8 июль (М.Миркамолова билан ҳамкорликда).

16. “Алпомиш” нашрининг ўзбек дostonчиларига таъсири // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –12–18-бетлар.

17. “Алпомиш” дostonининг ғоявий йўналиши ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон. –21–24-бетлар.

18. Фольклоршунослар йиғини // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –56–57-бетлар.

19. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали ҳақида // “Бухоро ҳақиқати” газетаси. –3 ноябрь.

20. Узбекские варианты дастана “Алпамыш”. Автореф. дисс. канд. филол. наук. –Ташкент. –23 с.

1966

21. Атоқли ўзбек фольклоршуноси // “Ўқитувчилар газетаси”. –16 январь (Ҳ.Узоқов билан ҳамкорликда).

22. Муҳим тадқиқот // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –22 январь (М.Афзалов билан ҳамкорликда).

23. Ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –1-сон. –78–79-бетлар.

24. Дур изловчилар саркори // “Фан ва турмуш”. –1-сон. –15–17-бетлар.

25. Ёш фольклоршунос олим // “Ёш ленинчи” газетаси. –19 март.

26. Ёрлақаб бахши // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –9 июль (Т.Очилов билан ҳамкорликда).

27. Энтузиаст узбекской фольклористики // “Амударья” журнали. –3-сон.

28. Ўзбек фольклористикасининг асосчиси // “Шарқ юлдузи” журнали. –5-сон. –228–232-бетлар (М.Афзалов билан ҳамкорликда).

29. Яна бир фан доктори // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –1 декабрь.

1967

30. Йирик олим // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –19 март (М.Афзалов билан ҳамкорликда).

31. Талабчан устоз // “Бухоро ҳақиқати” газетаси. –18 июль (Ж.Камолов билан ҳамкорликда).

32. Ўзбек фольклоршунослиги мактаби // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –15–20-бетлар (М.Муродов, М.Саидовлар билан ҳамкорликда).

33. Ўзбек фольклоршунослигининг ярим асри // “Шарқ юлдузи” журнали. –9-сон (М.Муродов билан ҳамкорликда).

34. Узбекская фольклористика за 50 лет // Юбилейная научная сессия АН Республики Узбекистан. –Ташкент: Фан. –С. 178–179.

35. Ҳоди Зарифовнинг илмий ижоди // Ўзбек халқ ижоди. –Тошкент: Фан. –3–16-бетлар.

36. Ҳ.Зарифов асарларининг библиографияси // Ўзбек халқ ижоди. –Тошкент: Фан. –17–22-бетлар.

37. “Алпомиш” достони вариантларидаги бир хусусият тўғрисида // Ўзбек халқ ижоди. –Тошкент: Фан. –49–50-бетлар.

38. Ҳоди Зарифов. Адабий портрет. –Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

39. Эрали ва Шерали (достон матни, сўнгсўз, луғат). –Тошкент: Фан. 200 бет.

40. Фольклорчи олим // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. –5-сон, 55-бет (М.Муродов билан ҳамкорликда).

1968

41. Қизилтепалик бахши // “Бухоро ҳақиқати” газетаси. –13 июль.

42. Халқ тилида ва дилида // “Бухоро ҳақиқати” газетаси. –6 август.

43. Профессор Мустақим Мирзаев // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –74–79-бетлар (Ш.Шоабдурахмонов билан ҳамкорликда).

44. Буюк Каримийнинг “Тошкент канали қурилишида тўпланган фольклор материаллари ҳақида” мақоласи тўғрисида (сўзбоши ва нашрга тайёрловчи) “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –76–79-бетлар.

45. Халқ тилида ва дилида // *Общественные науки в Узбекистане*. –№9 (М.Муродов билан ҳамкорликда).

46. Доно Алишер. Алишер Навоий ҳақидаги халқ ривоятлари. Тузувчи, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи. –Тошкент: Ёш гвардия (З.Хусаинова, М.Муродов билан ҳамкорликда).

47. “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари. –Тошкент: Фан. –168 бет.

1969

48. Йирик олим, меҳрибон мураббий // “Бухоро ҳақиқати” газетаси. –23 январь (М.Мирзаев билан ҳамкорликда).

49. Атоқли олим // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –1-сон. –75–78-бетлар (Б.Жўраев ва бошқалар билан ҳамкорликда).

50. Алпомиш (Берди бахши вариантнинг матни, сўзбоши ва луғат). –Тошкент: Фан. –112 бет.

1970

51. Ажойиб қалб соҳиби // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –20 май (Ҳ.Зарифов билан ҳамкорликда).

52. Мураббий // “Ёш ленинчи” газетаси. –29 май.

53. Олима // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –29 май.

54. “Очилдов” достонида традициянинг роли // Ўзбек совет фольклори масалалари. –Тошкент: Фан. –107–111-бетлар.

55. Ўзбек халқ достончилиги ижодига ёзма адабиётнинг таъсири // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –51–56-бетлар.

56. Халқ булбули // “Тулистон” журнали. –8-сон (Ҳ.Зарифов билан ҳамкорликда).

57. Буюк халқ шоири // Обществeннe науки в Узбекистане. –№10 (Ҳ.Зарифов билан ҳамкорликда).

58. В.И.Ленин ва ўзбек фольклоршунослиги // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –23–27-бетлар (Ҳ.Зарифов билан ҳамкорликда).

59. “Шоирларга раҳбар Ҳоди” (нашрга тайёрловчи) // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –79-бет.

1971

60. Виктор Максимович Жирмунский // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон, 79–81-бетлар.

61. Мансур Афзалов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон. –89–90-бетлар.

62. “Якка Аҳмад” достони ҳақида // Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. –Тошкент: Фан. –51–59-бетлар.

63. Халқ театри таҳлили // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –19 ноябрь.

1972

64. Одилхон (дoston матни, сўзбоши, луғат). –Тошкент: Фан. –140 бет.

65. Юбилей Эргаша Джуманбулбул оглы // Обществeннe науки в Узбекистане. –№8.

66. Ўзбек фольклористикасининг тараққиёт тарихидан // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –24–32-бетлар.

67. Машҳур дostonчи // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –16 июнь (Ш.Шоабдурахмонов билан ҳамкорликда).

68. Дурдоналар изловчи // “Тошкент оқшоми” газетаси. –16 июнь.

1973

69. Таниқли олим ва моҳир педагог // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон. –78–79-бетлар.

70. Фольклорни ўқитиш ҳақида // “Тулистон” журнали. –9-сон.

71. Улкан халқ шоири // “Булбул тароналари”. Т.5. –Тошкент: Фан. –241–292-бетлар.

72. Қўғирчоқ театри // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –22 июнь.

1974

73. Чашма (Ислом шоир ҳақида) // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –13 август.

74. “Ҳ.Зарифов. М.Горькийнинг совет фольклористикасида тутган ўрни” (сўзбоши муаллифи ва мақолани нашрга тайёрловчи) // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –72–78-бетлар (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

75. Влияние письменной литературы на дастанное творчество узбекского народа // Взаимодействие литературы и фольклора. –Душанбе. –С.194–196.

76. Филологические науки (раздел “Фольклористика”) // Наука в Узбекистане. Т.1. –Ташкент. –С.297–304.

77. Песни Булбуля. В трёх томах (состовление и примечания). Т.1–3. –Ташкент, 1974–1977 (Ҳ.Т.Зарифов билан ҳамкорликда).

78. Поэт-сказитель // “Песня Булбуля”. Т.1. –С.5–12.

79. Ўзбек фольклорини урганишнинг асосий натижалари // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –45–49-бетлар.

1975

80. Ўзбек фольклористикасининг асосчиси // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –96–98-бетлар.

81. Бахшилар // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. – 5-сон. –85–88-бетлар.

82. Уч улкан дostonчи юбилейи // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –71–73-бетлар.

83. Ноёб талant (Пулкан шоир ҳақида) // “Ёш ленинчи” газетаси. –5 ноябрь.

84. Юбилей народных сказителей // Общественные науки в Узбекистане. –№12.

85. Халқ ижоди хазинабони (Ҳ.Т.Зарифов таваллудининг 70 йиллигига) // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –19 март.

86. Нодир мерос // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –15 август.

87. Ижод сарчасмаси (Фозил шоир ҳақида) // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –31 август.

88. Денгиздан жавоҳир излаб // “Ленин йўли” газетаси (Самарқанд). –5 сентябрь.

1976

89. Пулкан шоир ҳақида сўз // Пулкан шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича текширишлар. –Тошкент: Фан. –5–9–бетлар.

90. Масъул муҳаррирдан // Пулкан шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича текширишлар. –Тошкент: Фан. –97–99–бетлар.

91. Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши (нашрга тайёрловчи). –Тошкент: Фан (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

92. Ноёб топилдиқ // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –78–79–бетлар.

93. Қорақалпоқ эпосининг тадқиқи // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –12 ноябрь.

94. Фаннинг бош йўли // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон.

95. Катта йўлда // “Ёш ленинчи” газетаси. –25 июнь.

1977

96. Буюк Каримий – атоқли фольклорист // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –1-сон. –82–85–бетлар.

97. Раҳматулла Юсуф ўғли юбилейи // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –4-сон. –92–бет.

98. Жонли анъаналар // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –22 сентябрь.

99. Ўзбек фольклористикаси – Октябрь меваси // “Ёш ленинчи” газетаси. –12 март.

100. Хаёлот оламида // “Ўқитувчилар газетаси”. –7 август.

101. Олим ижодининг сарҳадлари // “Совет Қарақалпағистани” газетаси. –22 ноябрь (М.Муродов билан ҳамкорликда).

1978

102. Масъул муҳаррирдан // Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. –Тошкент: Фан. –141–142–бетлар.

103. Ўзбек халқ дostonчилиги ва Ислом шоир // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –4-сон. –39–44–бетлар.

104. Фольклор фалсафасининг таҳлили // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –25 август (Б.Сайимов билан ҳамкорликда).

105. Ҳаётимиз қомуси // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон. –3–4–бетлар.

106. Катта ижодий жасорат // “Ленин йўли” газетаси. -16 февраль.

107. Ҳаётнинг оидин йўли // “Гулхан” журнали. -6-сон.

108. Камтарин, заҳматкаш, меҳнатсевар... // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. -6-сон. -75-76-бетлар (С.Қосимов, Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).

1979

109. Халқ бахшиларининг эпик репертуарлари. -Тошкент: Фан. -152 бет.

110. Алпомиш (Фозил Йўлдош ўғли вариантыни нашрга тайёрловчи). -Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. -400 бет (Ҳ.Олимжон, Ҳ.Зарифов билан ҳамкорликда).

111. Фольклор илмининг маскани // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. -1-сон. -86-88-бетлар.

112. Халқ ижодиёти жонқуяри // “Совет Ўзбекистони” газетаси. -13 март.

113. Шоира, мураббий, олима // “Совет Ўзбекистони” газетаси. -13 май (М.Қўшжонов билан ҳамкорликда).

114. Фольклор ва Ленин мавзуси // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. -5 октябрь (Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).

115. Ўртоқ Ленин (сўзбоши муаллифи ва муҳаррир). -Тошкент: Фан, 1979.

1980

116. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Олий ўқув юртлари учун дарслик. -Тошкент. 360 бет (Ҳ.Раззоқов, К.Имомов, О.Собиров билан ҳамкорликда).

117. Фольклоршунослигимиз равнақи учун // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. -4-сон. -6-9-бетлар.

118. Из опыта составления и подготовки к изданию много-томного собрания узбекского фольклора // Литературоведение и история. -Ташкент: Фан. -С.79-80.

119. Адабиёт назарияси ва ҳаёт // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. -22 январь (Б.Сайимов, Ғ.Мўминов билан ҳамкорликда).

120. Халқ даҳосининг буюк меваси // “Ёш ленинчи” газетаси. -29 февраль (М.Мадраҳимова билан ҳамкорликда).

121. Халқ ижодининг жонкуяри (Ҳ.Т.Зарифов таваллудининг 75 йиллигига) // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –18 март.
122. Туркологлар анжумани // “Қишлоқ ҳақиқати” газетаси. –10 сентябрь.

1981

123. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Тошкент: Фан. –9–61-бетлар (Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).
124. Изучение литературы и фольклора тюркоязычных народов // Советская тюркология. –№1 (З.Ахметов, М.Қўшжонов, А.Содиқов, И.Султонов билан ҳамкорликда).
125. Туркий халқлар адабиёти ва фольклорини урганиш // “Шарқ юлдузи”. –2-сон (З.Ахметов, М.Қўшжонов, А.Содиқов, И.Султонов билан ҳамкорликда).
126. Ўзбек эртақлари // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –50–52-бетлар (Й.Нурмуродов, С.Муҳаммедовлар билан ҳамкорликда).
127. Илмий-ижодий ҳалоллик учун // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –24 апрель.
128. Адабий мерос замон хизматида // “Тошкент ҳақиқати” газетаси. –20 октябрь (Ш.Шоабдурахмонов билан ҳамкорликда).

1982

129. Алпамыш. (Вступительная статья, подготовка текста и примечания). –384 с.
130. Ғаффор Мўминов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –4-сон. –72–73-бетлар.
131. Ўзбек фольклоршунослиги янги босқичда // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –15–20-бетлар.
132. Ўзбек халқ достончилиги ва Ислом шоир // 2-Миллатлар ораси турк фольклор конгресси билдириклари. –Анқара. 307–312-бетлар (турк тилида).
133. Томоша санъати // “Тошкент оқшоми” газетаси. –19 ноябрь.

1983

134. Мустақим Мирзаев // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон. –70–71-бетлар (О.Усмонов билан ҳамкорликда).

1984

135. Изучение литературы и фольклора тюркоязычных народов СССР // Фольклор, литература и история Востока. -Ташкент: Фан (З.Ахметов, М.Қўшжонов, А.Содиқов, И.Султонов билан ҳамкорликда).

136. Из опыта составления и подготовки к изданию много-томного собрания узбекского фольклора // Фольклор, литература и история Востока. -Ташкент: Фан. -С.327-342.

137. Жемчужины народной поэзии // Две половины луны. -Ташкент: Литература и искусство. -С. 3-6.

138. Фольклоршунослик маскани // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -2-сон. -20-26-бетлар.

139. Ҳабибулла Бектимиров // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -3-сон. -61-62-бетлар (Д.Абдурахмонов билан ҳамкорликда).

140. Умир Сафар ўғли ва унинг ўзбек дostonчилигида тутган ўрни // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -4-сон. -28-30-бетлар.

141. Халқ дostonчиси // "Гулистон" журнали. -7-сон. -16-бет.

142. "Гуруғли" дostonининг ижрочиси // "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси. -19 октябрь (Ш.Турдимов билан ҳамкорликда).

143. Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси "Алпомиш" // Туркология материаллари. -Бохум (немис тилида).

144. Туркман эртақлари немис тилида // "Адабият ва сунгат" газетаси. -10 август (Б.Мамедязов билан ҳамкорликда).

145. Жемчужины народа // "Пионер Востока". -10 январь.

1985

146. Алпомиш. Рустамхон. Ўзбек халқ дostonлари. ("Алпомиш" дostonининг Фозил Йўлдош ўғли вариантыни нашрга тайёрловчи). -Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти (Ҳ.Олимжон, Ҳ.Т.Зарифов билан ҳамкорликда).

147. Улкан олим // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -4-сон. -28-32-бетлар (Ш.Шоабдурахмонов билан ҳамкорликда).

1986

148. Туркменские сказки на немецком языке // Известия АН Туркменской ССР. –№4 (в соавт. Б.Мамедязовым).

149. Вопросы сравнительного изучения сказаний Алпамыш и Алып-Манаш // Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. –Горно-Алтайск. –С. 110–112.

150. Искусство узбекских народных сказителей и особенности их эпического репертуара. Автореф. дисс. докт. филол. наук. –Ташкент.

1987

151. Фольклоршунослигимиз уфқлари // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон. –7–12-бетлар.

152. Эрали ва Шерали. Ўзбек халқ ижоди (нашрга тайёрловчи). –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

153. Алпомиш (нашрга тайёрловчи). –Тошкент: Ўқитувчи.

154. Тоҳир ва Зухра тарихий шахсми? // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –20 март.

155. Ўзбек халқ мақоллари ва унинг ушбу нашри ҳақида // Ўзбек халқ мақоллари. 1-том. –Тошкент: Фан. –7–40-бетлар (Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).

156. Алпомиш (достондан парчани нашрга тайёрловчи) // Эпос. –Тошкент: Ёш гвардия.

157. Как издательство избрело ложку для плова // Книжное обозрение. –24 мая (М.Абдурахимов, К.Имомов билан ҳамкорликда).

158. Мақоллар – нутқ беағи (газета мухбири билан суҳбат) // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –27 ноябрь.

1988

159. Ўзбек халқ эртаклари (тузувчи). –Тошкент: Ўқитувчи, (Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).

160. Оға Юнуснинг олиб қочилиши (нашрга тайёрловчи) // Малика айёр. Ўзбек халқ ижоди. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. –282–335-бетлар (С.Асқаров билан ҳамкорликда).

161. Кириш // Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. –Тошкент: Фан. –3–8-бетлар.

162. Фольклор ижодкорлари ва ижрочилари // Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. -Тошкент: Фан. -9-24-бетлар.

163. Феодализм даври ўзбек фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. -Тошкент: Фан. -35-41-бетлар.

164. Школа узбекских сказителей // Тюркология-88. -Фрунзе.

165. Аниқлик керак // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. -18 ноябрь.

166. Янгича фикрлашга даъват // “Тошкент ҳақиқати” газетаси. -10 июнь.

167. Янгиланиш йўлида // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-ли. -1-сон. -3-5-бетлар.

168. Зубайда Хусаинова // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-ли. -6-сон. -71-72-бетлар (Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).

1989

169. Ўзбек халқ мақоллари (тузувчи). -Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. -512 бет (Б.Саримсоқов, А.Мусақулов билан ҳамкорликда).

170. Луқмони ҳаким. Ўзбек халқ ижоди. -Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. -224 бет (нашрга тайёрловчи ва тузувчи, З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

171. Нуралининг ёшлиги // “Нурали”. Ўзбек халқ ижоди. -Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. -5-44-бетлар (достон ёзиб олувчи ва матнни нашрга тайёрловчи).

172. Нурали ва қари Аҳмад // “Нурали”. -195-216-бетлар (достон матнини нашрга тайёрловчи, З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

173. Малла савдогар // “Нурали”. -295-377-бетлар (достон матнини нашрга тайёрловчи, З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

174. Бир-икки изоҳ // “Нурали”. -378-381-бетлар.

175. Традиционные формы обучения узбекских народных сказителей // Музыка эпоса. -Йошкар-Ола. -С.118-124.

176. Камтар инсон, меҳнатсевар олима // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. -4 август.

177. Ажойиб тухфа // “Ёш ленинчи” газетаси. -24 октябрь (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

178. Кўчирмакашлик – ўғрилиқ. Аммо... // “Тошкент ҳақиқати”. –10 март.

1990

179. Узбекская народная поэзия. –Л.: Советский писатель. 656 с. (вступительная статья, составление и примечания).

180. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Тошкент: Ўқитувчи. 304 бет (К.Имомов, Б.Саримсоқов, О.Сафаров билан ҳамкорликда).

181. Муносиб совға (“Ғунчали наврўз келур”: саҳифа ва кириш сўз) // Совет Ўзбекистони. –24 февраль.

182. Зарифов Х., Қодиров М. Наврўз – халқ байрами (Кириш сўз ва мақолани нашрга тайёрловчи) // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –2 март.

183. Фольклоршунослигимиз асосчиси // “Бухоро ҳақиқати”. –9 июль (Й.Нурмуродов билан ҳамкорликда).

1991

184. Алишер Навоий ҳақидаги халқ ривоятлари ва уларнинг манбалари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. –8-сон. –34–41-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

185. Адабиётимиз кўзгуси // “Ўзбекистон овози” газетаси. –19 ноябрь (С.Мамажонов билан ҳамкорликда).

186. Дилбар инсон, таниқли адабиётшунос // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –76–77-бетлар.

187. Мировое значение творчества Алишера Навои (рус ва англиз тилларида) // Сб.: Навоий. –Тошкент: Мерос. –С.3–4.

188. Халқ ижодиёти маънавий хазина (давра суҳбати) // “Мулоқот”. –7-сон. –13–18-бетлар.

189. Дили дарди халқнинг шоири (Давра суҳбати) // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –17 май.

190. Эрк қўлимизда (Давра суҳбати) // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –20 декабрь.

191. Адабиёт илмининг истиқболи (муҳбир билан суҳбат) // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –19 июнь.

1992

192. Наврўз (туплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи). –Тошкент: Фан (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

193. Алпомиш. 1-жилд. -Тошкент: Ўзбекистон. -190 бет (Ҳ.Зарифов билан ҳамкорликда).

194. Асрларни мунаввар қилган Наврӯз // “Мулоқот”. -3-сон. -3-6-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

195. Халқ ижодини ардоқлаб // “Ўзбекистон овози” газетаси. -10 март.

196. Янги йил қутли бўлсин, қозонлар сутли бўлсин // “Ўзбекистон овози” газетаси. -19 март (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

197. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги И.Мўминов хотирасига бағишланган йиғилиш (давра суҳбати) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. -3-4-сонлар. -53-59-бетлар.

198. Элнинг Ҳозил шоири // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. -5июль (А.Мусакулов билан ҳамкорликда).

199. Мустақиллик ва ижтимоий фанлар (давра суҳбати) // “Тошкент оқшоми”. -9 июнь.

200. Шароф Рашидов ва маънавий қадриялар (давра суҳбати) // “Ўзбекистон овози” газетаси. -31 октябрь.

201. Ўзбек адабиётшунослиги олдидаги вазифалар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. -7-8-сонлар. -30-33-бетлар.

202. Послесловие // Абдурахимов М. Книга изречений. Ташкент: Фан. -С.218-227.

203. Ўзбек филологияси янги босқичда // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. -1-сон. -3-5-бетлар (А.Ҳожиёв билан ҳамкорликда).

204. Мўминов сабоқлари. Давра суҳбати // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. -19 июнь.

1993

205. Алпомиш. 2-жилд (нашрга тайёрловчи). -Тошкент: Ўзбекистон. -224 бет (Ҳ.Зарифов билан ҳамкорликда).

206. “Алпомиш” дostonи нашрлари ва ушбу икки жилдлик ҳақида // Алпомиш. -Тошкент: Ўзбекистон. -219-227-бетлар.

207. Нуралининг ёшлиги (дoston матнини нашрга тайёрловчи). -Қарши: Насаф.

208. Наврӯз ҳақида термалар // “Мулоқот”. -3-4-сонлар. -12-15-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

209. Адабиётшунослигимиз уфқлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 8-сон. -34-38-бетлар.

210. Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -4-сон. -3-6-бетлар.

211. Олимнинг ноёб тухфаси // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -5-6-сон. -72-74-бетлар (А.Ҳайитметов билан ҳамкорликда).

1994

212. Нафосат ва фасоҳат достони // "Тошкент ҳақиқати" газетаси. -14 январь (А.Ҳайитметов билан ҳамкорликда).

213. Миллий мустақиллик мафкураси ва ўзбек адабиётшунослиги // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -3-сон. - 3-7-бетлар.

214. Асрларни мунаввар қилган байрам // Китобда: М.Жўраев. Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар. -Бухоро. -35-52-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

215. Гуруғлининг туғилиши (сўзбоши ва матнни нашрга тайёрлаш). -Тошкент: Фан (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

216. Райҳон араб (матнни нашрга тайёрлаш). -Тошкент: Фан (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

1995

217. Янги мезонлар қандай бўлмоғи керак? // "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси. -3-март.

218. Илм - ўзни англамақдир // "Кўзгу". -29 июнь.

219. Минг ёшли мангу дoston // "Ўзбекистон овози" газетаси. -24 сентябрь.

220. Бахшили эл - ботир // "Ўзбекистон овози" газетаси. -30 сентябрь.

221. "Қизжибек"ни ўлан қилдим... // "Миллий тикланиш". -21 ноябрь.

222. Ҳоди Зарифнинг "Аршақ шарқ қаҳрамони" мақоласига сўзбоши // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -2-сон. - 54-бет.

223. Ҳоди Зарифнинг "Жажжи тадқиқотлар"ига сўзбоши // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -3-сон. -69-бет.

224. Қирғиз халқининг буюк эпоси // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -5-6-сон. -31-34-бетлар.

225. Буюк Каримийнинг “Ўзбек халқ эртақларининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида” мақоласига сўзбоши // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5–6-сон. –57-бет.

226. Ёзувчининг ҳақиқати // “Шофиркон ҳақиқати”. –7 декабрь (И.Ҳаққул билан ҳамкорликда).

227. Қўшиқларнинг сирли жилолари // А.Мусақулов. Ўзбек халқ лирикаси. –Тошкент: Фан. –3–6-бетлар.

1996

228. Кўрмоқ ҳам сабоқ, билмоқ ҳам сабоқ // “Миллий тикланиш”. –26 март (Р.Бегжонов билан ҳамкорликда).

229. Илдизи мустаҳкам бўлсин // “Халқ сўзи”. –28 март.

230. Ғ.Акрамовнинг “Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир” мақолалар туркумига сўзбоши // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –59–60-бетлар.

231. Эрнст Бегматов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –69–72-бетлар (А.Ҳожиев билан ҳамкорликда).

232. Наврўз куни қари-ёш кучоқлашиб кўришсин // “Мулоқот”. –2-сон. –18–20-бетлар.

233. Вақт – олий ҳакам // “Ватан”. –16–23 май.

234. Амир Темур халқ оғзаки ижодида // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни. –Тошкент: Ўзбекистон. –63–64-бетлар.

235. Амир Темур в устном народном творчестве // Амир Темур и его место в мировой истории. –Тошкент: Ўзбекистон. –С.64–65.

236. Дурдоналар йиғувчи // “Миллий тикланиш”. –14 май.

237. Халқнинг қаҳрамони // “Кўзгу”. –17 сентябрь.

238. Гўруғлининг туғилиши. Достонлар матни, сўзбоши, луғат (“Гўруғли” достонлари. 1-том). –Тошкент: Ёзувчи. 208 бет (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

239. Зукко олим // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –45–47-бетлар.

240. Бухорода Фитратнинг 110 йиллигига бағишланган тантанали кечада сўзланган нутқ // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –62–63-бетлар.

1997

241. Мухтор Авезов – халқ ижоди тадқиқотчиси // Тоғ каби юксак. –Тошкент. –52–59–бетлар.

242. Маънавий-маданий меросни урганишнинг илмий-методологик масалалари // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –4–сон. –3–7–бетлар.

243. Авазхон. “Гўрўғли” дostonлари. 2-том. –Тошкент: Ёзувчи. –224 бет (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

244. Мухтор Авезов – халқ ижоди тадқиқотчиси // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5–сон. –6–10–бетлар.

245. Духовно-художественное наследие Алишера Навои // Общественные науки в Узбекистане. –№2. –С.29–33 (А.Хайитметов, Э.Каримов билан ҳамкорликда).

246. Наврузу – более 3,5 тысячи лет // “Правда Востока”. –22 март.

247. Хавфсизликни таъминлаш, барқарорлик ва тараққиёт фалсафаси (давра суҳбати) // Адолат. –19 июль.

248. Маънавийтсиз келажак йўқ // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –22 август.

249. Алпомишнинг 1000 йиллиги бўлади // “Тошкент оқшоми”. –15 декабрь.

250. Послесловие // Абдурахимов М. Бирюзовый перстень Темура. –Ташкент: Ўқитувчи. –С.79–82.

251. Мухтор Авезов – “Манас” эпосининг тадқиқотчиси. –“Нурлы жол” газетаси. –23 май.

1998

252. Слово в час истины // “Народное слово”. –22 январь.

253. “Алпомиш” – миллий ифтихоримиз // “Ишонч”. –27 январь.

254. Навоийшунослик: янгиликлар, изланишлар, режалар (давра суҳбати) // “Кўзгу”. –5 февраль.

255. Жемчужены народного творчества (мухбир билан суҳбат) // “Правда Востока”. –25 февраль.

256. Дастан, овеянный с легендами // “Правда Востока”. –9 апреля.

257. Келажакка даъваткор дoston // “Ватан”. –17 апрель (Суҳбатдош Темур Қурбон).

258. “Алпомиш” тўла нашр этилмоқда // “Миллий тикланиш”. –17 июль.

259. Тарих – узликни англаш демак // “Тошкент оқшоми”. –17 июль.

260. Юрт эрки – фан эрки демак // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –24 июль.

261. Ўзбек фольклорида лапар // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –1-сон. –42–45-бетлар.

262. Бахшилар эпик репертуарининг шаклланиши ва бойиб бориши масаласига доир // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –32–37-бетлар.

263. Сано Саидов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –74–76-бетлар (О.Сафаров билан ҳамкорликда).

264. Dastanlar shahi // Milliy folklor. –Анқара, баҳор. –37-сон.

265. Ойдай, тойдай, куралайдай // “Марказий Осиё маданияти”. –12-сон, ноябрь.

266. Янги алифбо ҳаёт талаби // “Миллий тикланиш”. –10 ноябрь (Э.Бегматов билан ҳамкорликда).

267. Халқимизнинг буюк мероси // “Тошкент оқшоми”. –14 декабрь.

268. Сўзбоши // Китобда: Умнат Тўйчиев. –Тошкент: Минҳож. –5–6-бетлар.

269. Алпомиш. Сўзбоши, матн, луғат. –Тошкент: Шарқ. 400 бет (Ҳ.Зариф билан ҳамкорликда).

270. Алпамыш. Вступительная статья, подготовка текста и словарь. –Ташкент: Шарқ. –368 с.

271. Пок ва ҳалол инсон эди // Наманган эртаклари. –Тошкент: Шарқ. –3–6-бетлар.

1999

272. Иброҳим Ҳаққул // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –4-сон. –75–77-бетлар (А.Ҳайитметов билан ҳамкорликда).

273. “Китоби дадам Кўркут” ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –33–38-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

274. Ҳамдам Абдуллаев // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –77–78-бетлар (И.Ҳаққулов, М.Жўраев билан ҳамкорликда).

275. “Алпомиш” достонининг жаҳон халқлари эпик ижодиётида тутган ўрни // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. -6-сон. -34-37-бетлар.

276. Бадий тафаккур дурдонаси // “Қалқон”. -9-сон. -58-59-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

277. Алпомиш меҳри уйғонди // “Соғлом авлод учун”. -10-11-сонлар. -38-40-бетлар (Суҳбатдош Ш.Турдимов).

278. Ўзбек қаҳрамонлик эпосининг барҳаёт намунаси // “Мозийдан садо”. -3-сон. -24-26-бетлар.

279. Исмингизни маъносини биласизми? // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. -9 июль.

280. Маънавият яшаса – миллат яшар. Нурбой Абдулҳаким билан суҳбат // “Фидокор”. -13 июль.

281. Асрлар-ла бўйлашган достон. Б.Ражабов билан суҳбат // “Хукуқ”. -15 август.

282. Живая память народа. Мусулмон Намоз билан суҳбат // “Правда Востока”. -29 сентябрь.

283. Алпомиш – эрк қуши // “Куч – адолатда”. -1999, октябрь (Ш.Турдимов билан ҳамкорликда).

284. Боқий сўз. М.Сафаров билан суҳбат // “Халқ сўзи”. -15-16 октябрь.

285. Бебаҳо хазина // “Тошкент оқшоми”. -20 октябрь (Ш.Турдимов билан ҳамкорликда).

286. Сарҳад билмас хаёл меваси. Мухбир билан суҳбат // “Сурхон тонги”. -4 ноябрь.

287. Буюк халқнинг буюк ижоди // “Ўзбекистон овози” газетаси. -4 ноябрь.

288. Алпомиш. Бекмурод бахши варианты. Сўзбоши муаллифи ва матнни нашрга тайёрловчи. -Тошкент: Фан. 216 бет.

289. Алпомиш. Берди бахши варианты. Сўзбоши муаллифи ва матнни нашрга тайёрловчи. -Тошкент: Ёзувчи. -218 бет. 200-бет.

290. Алпомиш. Пўлкан шоир варианты. Матнни нашрга тайёрловчи. -Тошкент: Ёзувчи (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

291. “Алпомиш” достони, унинг версия ва вариантлари // “Алпомиш” – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси”. -Тошкент: Фан. -3-24-бетлар.

292. “Алпомиш” достони унинг версия ва вариантлари // “Алпомиш” достони ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти” мавзусидаги халқаро конференция материаллари. –Термиз шаҳри, 1999. 4 ноябрь. –Термиз: Фан. –8–9-бетлар.

293. Dastan “Alpamish”, its version and variants // Materialis of the international conference “the “Alpamish” epos end epik creation of the peoples of the world”. –Termiz. –P.78–79.

294. Дастан “Алпамыш”, его версии и варианты // Материалы международной конференции “Эпос “Алпамыш” и эпическое творчество народов мира”. Термез, 4 ноябрь 1999 года. –Термиз: Фан. –С.117–118.

295. Алпомиш. Тадқиқот, матн, изоҳлар. Академик нашр. –Тошкент: Фан. 832 бет (М.Абдурахимов, Ф.Кароматов билан ҳамкорликда).

2000

296. Алпомиш. Ёдгор. Саидмурод ва Фозил шоир вариантлари. Сўзбоши муаллифи ва матнни нашрга тайёрловчи. –Тошкент: Ёзувчи. –176 бет.

297. Alpamis destani. –Ankara. –491 бет (Сўзбоши муаллифи ва матнни нашрга тайёрловчи, турк тилида).

298. Ozbek folklorinde leper ve onun temel ozeliklari // Uluslararası dördüncü türk kültürü kongresi bildirileri. –Ankara. –P.369–374.

299. Умр дафтарида сатрлар // Туғёнли қалб. –Тошкент: Фан. –3–5-бетлар.

300. Устозимнинг орзуси эди // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –1 январь.

301. Устоздан эшитганларим // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –24 март.

302. Ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир // “Хуррият”. –5 январь.

303. Щедрый талант // “Правда Востока”. –7 март (Н.Владимилова билан ҳамкорликда).

304. Простор для творчества и инициативы // “Голос Узбекистана”. –8 декабря (беседа с корреспондентом).

305. Alpamis destani uzerinde arastirmalar // Uluslararası türk dünyasi halk edebiyati kurultayı. –Ankara, 2000. –P.58–59.

306. Охунжон Сафаров // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-
ли. –1-сон. –77-79-бетлар (Р.Воҳидов, М.Жўраев билан ҳамкор-
ликда).

307. Ёқубжон Жўраев // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-
ли. –3-сон. –77-78-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

308. Навоий ва замонимиз (давра суҳбати) // “Жаҳон ада-
биёти” журна-ли. –2-сон. –18-19-бетлар.

2001

309. Ўзбек филологиясининг тараққиёт йўллари // “Ўзбек
тили ва адабиёти” журна-ли. –4-сон. –3-4-бетлар.

310. Комил Имомов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-
ли. –4-сон. –79-80-бетлар (М.Жўраев, М.Ёқуббекова билан ҳам-
корликда).

311. Ғаффор Мўминов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-
ли. –5-сон. –87-88-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

312. Памятник духовной культуры // “Звезда Востока”.
–№3-4. –С.173-176 (М.Абдурахимов билан ҳамкорликда).

313. “Авесто” ва халқ оғзаки ижоди // “Авесто” ва унинг ин-
соният тараққиётидаги ўрни. –Тошкент: Фан. –48-49-бетлар
(М.Жўраев билан ҳамкорликда).

314. “Авесто” и устное народное творчество // “Авесто”
ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. –Тошкент: Фан.
–102-104-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

315. “Avesto” and folklore // “Авесто” ва унинг инсоният та-
раққиётидаги ўрни. –Тошкент: Фан. –168-169-бетлар (М.Жўра-
ев билан ҳамкорликда).

316. “Авесто” мифологияси ва ўзбек халқ ижоди // “Ўзбеки-
стон тарихи”. –3-сон. –30-37-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкор-
ликда).

317. Зеркало духовности. Беседа с Уктамом Дустьяром //
“Правда Востока”. –11 мая.

318. “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари // Карл
Райхл. Ўзбек қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш”. –Вайсбаден.
–77-107-бетлар (немис тилида).

319. Улуғ бобомизга буюк эҳтиром. // “Тошкент оқшоми”.
–21 август (Суҳбатдош журналист Д.Икромова).

320. Навойшунослик янги босқичда. // “Халқ сўзи”. –24 август (Суҳбатдош филология фанлари номзоди Э.Очилов).

321. Авлодлар эҳтироми. Муҳбир билан суҳбат // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –25 август.

2002

322. Меъморий “мажмуа юқори” нуқтада барпо этилса, маъқул бўлади. Фозил шоир таваллудининг 130 йиллигига // “Зарафшон”. –27 апрель (Т.Ширинов, М.Пардаев, Р.Орзибеков, И.Сувонкуловлар билан ҳамкорликда).

323. Фольклор ва ёзма адабиёт муносабатларини ўрганишда Н.Маллаевнинг ўрни // Поктийнат. –Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ нашри, 2002. –15–24-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

324. Устоз // Абдуллаев В. Танланган асарлар. Икки жилдли. 2-жилд. –Тошкент: Фан. –120–123-бетлар.

325. *Alpamis destanining ogrenilmesi // Uluslararası turk dünyası halk edebiyatı kurultayı bildirileri.* –Ankara. –P. 545–547.

326. Мавжларингда кўзлар яшнасин // “Бухоро мавжлари”. Нишона сони. –5-бет.

327. Adabiyot. Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синфи учун дарслик. –Тошкент: Маънавият. (Н.Каримов, У.Норматов, Б.Назаров билан ҳамкорликда).

328. Ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида 2001 йилда олиб борилган тадқиқотларнинг асосий яқунлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. –2-сон. –3-8-бетлар.

329. Сафарбой Рўзимбоев // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –92–93-бетлар (М.Жўраев, Р.Йўлдошев билан ҳамкорликда).

330. Раҳим Воҳидов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон. –92–93-бетлар (О.Сафаров, И.Ҳаққулов билан ҳамкорликда).

331. Нам досталось богатеишее наследие. Собеседник: Светлана Флорова // “Ташкентская правда”. –6 февраля.

332. Тафаккурдаги янгиланиш // “Фидокор”. –25 июль (Суҳбатдош Нурбой Жабборов).

333. Муаллим олдида бурчлимиз // “Маърифат”. –17 август (Суҳбатдош А.Отабоев).

334. Эркин тараққиёт имкониятлари // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –30 август (Сухбатдош А.Отабоев).

2003

335. Бегали Қосимов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі. –1-сон. –86–87-бетлар (Л.Қаюмов, Ш.Юсупов билан ҳамкорликда).

336. Сорахон Отамирзаева // “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі. –2-сон. –108–109-бетлар (Ҳ.Йўлдошева, М.Жўраев билан ҳамкорликда).

337. Шоназар Шоабдурахмонов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі. –3-сон. –93–95-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

338. Ўзбек филологияси – янги босқичда // “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі. –4-сон. –30–41-бетлар (Э.Очилов билан ҳамкорликда).

339. Садриддин Айний ижодини ўрганишнинг айрим масалалари // “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі. –5-сон. –3–4-бетлар.

340. Азим Ҳожиёв // “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі. –6-сон. –97–99-бетлар (А.Нурмонов билан ҳамкорликда).

341. “Авесто” ва халқ оғзаки ижоди // Ўрта Осиё тарихи манбашунослиги масалалари. –Тошкент: ТДШИ. –71–80-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

342. Ҳар йўлда ҳамроҳ // Ямин Курбон. Омон ёр. –Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. –3–4-бетлар.

343. Ўзбек халқ мақоллари (тузувчи). – Тошкент: Шарқ. –512 бет (А.Мусақулов, Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).

344. Сўздан сўзнинг фарқи бор // Ўзбек халқ мақоллари. –Тошкент: Шарқ. –3–8-бетлар.

345. Из родника народной поэзии // “Китоб дунёси”. –2-сон. –14–15-бетлар.

346. Бу кун қари-ёш кучоқлашиб кўришсин // “Ишонч”. –21 март.

347. Фан тараққиёти – Ватан равнақи // “Халқ сўзи”. –27 февраль.

348. Буюк тарихимиз кўзгуси // “Халқ сўзи”. –2 апрель (Т.Ширинов билан ҳамкорликда).

349. Буюк тарихимиз кўзгуси // “Маърифат”. -5 апрель (Т.Ширинов билан ҳамкорликда).

350. Улуғ дарсхона ёки бир ярим миллион йиллик тарих (давра суҳбати) // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. -2 май.

351. Осознать себя в мировой цивилизации // “Народное слово”. -2 мая (Т.Ширинов билан ҳамкорликда).

352. Академиявий фан уфқлари // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. -23 май.

353. Сўз сеҳрининг шайдоси // “Маърифат”. -11 июнь (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

354. Как это было. Беседа // “Ташкентская правда”. -30 июня.

355. “Алпомиш” доимо халқимиз қалбида // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. -25 июль.

356. Истиқлол берган истиқболлар // “Тошкент оқшоми”. -27 август.

357. Внимание особое // “Учитель Узбекистана”. -17 октября.

358. Халқимиз заковати бешиги // “Инсон ва қонун”. -4 ноябрь.

359. Илмий тафаккур маркази // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. -14 ноябрь.

360. Во имя народа // “Ташкентская правда”. -6 декабря.

2004

361. Фольклор бўлими // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-ли. -1-сон. -3-9-бетлар.

362. Серқирра олим // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-ли. -6-сон. -10-16-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

363. Олиму одамийлик шаъни // “Бухоро мавжлари”. -4-сон. -4-бет.

364. Атоқли адибга эҳтиром // “Бухоро университети ил-мий ахборотлари”. -2-сон. -98-99-бетлар.

365. Шоқаландар. Достон матнини тайёрлаш // “Соғлом авлод учун”. -10-сон. -16-23, 30-39-бетлар; 11-сон. -16-23, 26-33-бетлар (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

366. Янги кашфиётлар – замон талаби // “Ўзбекистон ада-биёти ва санъати” газетаси. -20 август.

367. Биз учун ҳам, сиз учун ҳам фойда // “Ўзбекистон овози” газетаси. –6 ноябрь.

2005

368. Халқ театрининг янги талқини // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –7 январь.

369. Орзулар чаманзорида ажиб бир янгилашиш // “Ишонч”. –22 март (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

370. Наврўз – яшариш ва янгилашиш демак // “Халқ сўзи”. –18 март (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

371. Внимание развитию родного языка (беседа с корреспондентом) // “Правда Востока”. –20 октябрь.

372. Ватан камоли соғлом авлод билан // “Халқ сўзи”. –27 декабрь.

373. Ўзбек халқ насри тадқиқотчиси // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –23–28-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

374. Мақсуд Абдурахимов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –103–105-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

375. Preface // Tolstov S.P. Following the tracks of ancient Khorezmian civilization. UNESCO. –P.7–12 (С.Толстовнинг “Қадимги Хоразм маданиятини излаб” монографиясининг инглизча нашрига сўз боши. В.Ягодин билан ҳамкорликда).

276. Таниқли фольклоршунос олим // “Санъатшунослик масалалари” II. –Тошкент: “Санъат” журнали нашриёти. –8–10-бетлар.

377. Ноёб жавоҳирлар // Китобда: Сафаров О., Атоев О., Тўраев Ф. “Бухорча” ва “Мавриги” тароналари. –Тошкент: Фан. –3–5-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

378. Зукко тадқиқотчи // Китобда: Заковат зиёси. –Тошкент: Фан. –3–4-бетлар.

379. Юзинчи... мингинчиси ҳам бўлсин // Жаҳон адабиёти. –9-сон. –144–146-бетлар.

380. Адабий сарчашмалар билимдони // Китобда: Умр илм имконияти. –Тошкент: ТДПУ нашри. –18–21-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

381. Адабий сарчашмалар тадқиқотчиси // Китобда: Ҳамиджон Ҳомидий. –Тошкент: ТДПУ нашри. –12–15-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

382. Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчи. –Тошкент: Шарқ. –512 бет (А.Мусақулов, Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).

2006

383. Дўст ёди // “Шофиркон овози”. –27 январь.

384. Фанга эътибор юртга эътибор // “Маърифат”. –6 сентябрь.

385. Қалами равон ижодкор // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –24 март (И.Ҳаққул, Э.Очилов билан ҳамкорликда).

386. Тил алоқада ривожланади // “Моҳият”. –10 ноябрь.

387. Ҳамиджон Ҳомидий // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-
нали. –1-сон. –92–94-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

388. Етук сўзшунос ва услубшунос // “Ўзбек тили ва ада-
биёти” журна-ли. –3-сон. –30–39-бетлар (А.Маматов, М.Жўраев,
Н.Маҳкамов билан ҳамкорликда).

389. Гўруғлининг туғилиши. Достонни нашрга тайёрлаш //
“Sog'lom avlod uchun”. –10-сон, 24–23-бетлар; 11-сон, 22–29-бет-
лар; 12-сон, 20–28-бетлар (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

390. Фольклор ва унинг асосий хусусиятлари // Ўзбек фольк-
лоршунослиги масалалари, I. –Тошкент: Фан. –14–23-бетлар.

391. Унутилмас истеъдод // Профессор Тожи Қораев замон-
дошлари хотирасида. –Тошкент: Фан. –61–62-бетлар (И.Ҳаққул
билан ҳамкорликда).

392. Сўзбоши // Мумтоз адабиёт масалалари. –Тошкент:
Фан. –3–4-бетлар.

393. Go'ro'g'li (нашрга тайёрловчи). –Тошкент: Шарқ, 53 б.т.
(З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

394. Силсила достонлар // Go'ro'g'li. –Тошкент: Шарқ.
–3–14-бетлар.

395. “Авесто” мифологияси ва ўзбек халқ ижоди // Жўра-
ев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. –Тошкент:
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. –8–19-бетлар
(М.Жўраев билан ҳамкорликда).

396. Халқ оғзаки поэтик ижодида мундарижа ва мазмун маса-
ласига доир // Хоразм фольклори. VIII том. –Урганч: Урду ношир-
лик бўлими. –6–10-бетлар (А.Мусақулов билан ҳамкорликда).

2007

397. Савобли ишларга шошилинг. Журналист Амина Қодирова билан суҳбат // “Ишонч”. –24 март.

398. Элатнинг орини олган бедовлар // “Мактабгача таълим”. –1-сон. 10–11-бетлар.

399. “Алпомиш” достонининг изоҳли луғати. –Тошкент: “Elmus-press-media” нашриёти (Ж.Эшонқул, С.Фидокор билан ҳамкорликда).

400. Отлар ҳам йиғлайдими? // Мен қайтиб келаман. –Тошкент: “Янги аср авлоди”. –25–28-бетлар.

401. Кўнги́л хазинаси // Иброҳим Ҳаққул. Эътиқод ва ижод. –Тошкент: Фан. –3–7-бетлар.

402. Абдуваҳоб Мадвалиев // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –96–99-бетлар (А.Ҳожиёв, Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

403. Наврўз ҳикматлари // “Мактабгача таълим”. –3-сон. –6–7-бетлар.

404. Халқ достонлари миллий маданиятнинг таркибий қисми сифатида // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. –Тошкент – Самарқанд: Имом Бухорий илмий-маърифий маркази нашриёти. –336–337-бетлар.

405. Халқ театрининг асоси // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –9 ноябрь (Ж.Эшонқул билан ҳамкорликда).

406. Билган элга эрк боқар // “Тафаккур”. –3-сон. –4–11-бетлар (Суҳбатдош Шоҳсанам).

407. Ўзбек филологияси янги босқичда // Китобда: Адабиётга садоқат. –Тошкент: Университет. –6–8-бетлар (Э.Очилов билан ҳамкорликда).

408. Етук адабиётшунос // Қалбим эзгуликка ташна. –Тошкент: Зарқалам. –11–14-бетлар (О.Сафаров, И.Ҳаққулов билан ҳамкорликда).

409. Нажмиддин Комилов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –118–119-бетлар (Э.Очилов билан ҳамкорликда).

410. Фольклорни ўрганишда Мухтор Авезовнинг роли // Ғасыр данышпаны. –Тошкент. –21–30-бетлар.

2008

411. Эпос и сказитель. – Ташкент: Фан. 410 с.

412. O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi. –Тошкент: Алоқачи. 560 бет (О.Сафаров, Д.Ўраевалар билан ҳамкорликда).

413. Уйин фольклори ҳақида янги тадқиқот // Сафарова Н. Ўзбек болалар ўйин фольклори табиати. -Тошкент: Фан. -3-5-бетлар.

414. Эргаш Жуманбулбул ўглининг ўзбек дostonчилигидаги ўрни // "Истиқбол сари". -25 апрель.

415. Руҳи ўзбек, исми ҳам... // "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси. -2 май (Э.Умаров, С.Отамирзаева, Ҳ.Йўлдошевлар билан ҳамкорликда).

416. Тожи Қораевнинг "Танланган асарлар" китоби ҳақида // Қораев Т. Танланган асарлар. -Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхона нашриёти. -3-бет.

417. Узаро фольклор алоқаларининг бир жиҳати ҳақида // Материалы международной научно-практической конференции "Духовная культура казахского народа". -Чимкент. -С.15-17.

418. Рудаки ва адабиёти мусори ўзбек // Материалы международного симпозиума "Место Рудаки и таджикского языка в диалоге культур". -Ходжанд. -С.165-167.

419. Уйинлар - болалар фольклоршунослигининг тадқиқот объекти // Ўзбек болалар ўйин фольклори: табиати, тўпланиши, наشري ва ўрганилиш муаммолари. -Бухоро. -4-5-бетлар.

420. Сано Саидов // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -2-сон. -107-109-бетлар (О.Сафаров билан ҳамкорликда).

421. Александр Михайлович Шчербак // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -2-сон. -112-113-бетлар (С.Отамирзаева, Ҳ.Йўлдошева билан ҳамкорликда).

422. Заковат кўрки сўздир // "Халқ сўзи". -26 ноябрь (Сухбатдош А.Кутбиддинов).

423. Олим бўлсанг... // Эл ардоқлаган аллома. -Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти. -61-64-бетлар.

2009

424. Özbek destanları 1. Eralı ve Şıralı. Ankara. 594 p. (Ўзбекча матни тайёрловчи, турк тилида).

425. Смятение праведных. Составление, вступительная статья, примечания и словарь. -М.: Художественная литература. -712 с. (А.Қаюмов, С.Ҳасанов билан ҳамкорликда).

426. O'zbek xalq maqollari. Тузувчи ва сўзбоши. -Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. -128 бет (А.Мусақулов билан ҳамкорликда).

427. Шоир номи рух бағишлайди // “Маърифат”. -7 февраль (Сухбатдош Х.Тўйманова).

428. Истеъдод ва масъуллик // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна-
нали. -1-сон. -31-40-бетлар (Э.Очилов билан ҳамкорликда).

429. Наврўз - боқий қадрият. Ўзбек, рус, инглиз тилларида
// “Мозийдан садо”. -1-сон. -4-7-бетлар (М.Жўраев билан ҳам-
корликда).

430. Истеъдод ва масъуллик // “Ўзбекистон адабиёти ва
санъати” газетаси. -27 март (Э.Очилов билан ҳамкорликда).

431. Пешқадамимиз эди // Муҳаммаднодир Саидов - маъ-
рифат фидойиси. -Тошкент: Мумтоз сўз. -92-95-бетлар.

432. Эзгуликка йўғрилган эътиқод талқини // Жўраев М.
Наврўз байрами. -Тошкент: Фан. -5-9-бетлар (А.Мусакулов би-
лан ҳамкорликда).

433. Орзулар чаманзоридида ажиб бир янгилиниш // Жўраев М.
Наврўз байрами. -Тошкент: Фан. -103-108-бетлар (М.Жўраев
билан ҳамкорликда).

2010

434. Улкан салоҳият соҳиби // “Бухоро мавжлари”. -1-сон.
-22-24-бетлар (И.Ҳаққул, М.Жўраев билан ҳамкорликда).

435. Ўзбек фольклоридида лапар // Ўзбек фольклоршуносли-
ги масалалари. II. -Тошкент: Фан. -49-54-бетлар.

436. Улкан илмий салоҳият соҳиби // Филология ва усу-
лиёт масалалари. -Бухоро: Бухоро нашриёти. -4-7-бетлар
(И.Ҳаққул, М.Жўраев билан ҳамкорликда).

437. Олимлик зийнати // Қалб изҳорлари. -Тошкент.
-108-109-бетлар.

438. Улкан илмий салоҳият соҳиби // Ўзбек фольклоршу-
нослиги масалалари. II. -Тошкент: Фан. -3-5-бетлар (И.Ҳаққул,
М.Жўраев билан ҳамкорликда).

439. Alpomish. Сўзбоши, маттни тайёрлаш ва изоҳлар. -Тош-
кент: Шарқ. -400 бет (Ҳоди Зариф билан ҳамкорликда).

440. Жой номлари - тарих кўзгуси // “Халқ сўзи”. -9 июль
(Д.Зиёева, И.Тўхтабоев билан ҳамкорликда).

441. Узбекская литература: во времени и пространстве сто-
летия // “Правда Востока”. -3 июня (Б.Назаров билан ҳамкор-
ликда).

442. Ўзбек фольклоршунослиги тараққиётида Комилжон Имомовнинг ўрни // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. III. -Тошкент: Фан. -3-12-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

443. Илмий-ижодий ҳалоллик тамойиллари // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. III. -Тошкент: Фан. -102-111-бетлар.

444. Худойберди Қорабоевга нисбат берилаётган шеърлар ҳақида // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. III. -Тошкент: Фан. -111-116-бетлар.

445. Достон. Топишмоқ // Сафаров О. O'zbek xalq og'zaki ijodi. -Тошкент: "Муסיқа" нашриёти. -228-274, 282-290-бетлар.

446. Музайяна Алавия - фольклоршунос олима // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. -2-сон. -16-22-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

447. Адабий сарчашмалар билимдони // Собитлик. -Тошкент: "Миллий кутубхона" нашриёти. -82-85-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

448. Послесловие // Абдураҳимов М.М. Янтарные четки. -Ташкент: Академнашр. -С.396-402.

449. Дарахт бир жойда кўкараб // Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. -Тошкент: Фан. -3-18-бетлар.

2011

450. Алпомиш. Матн, сўзбоши, луғат ва изоҳлар. -Тошкент: Ўзбекистон - ARTFLEX. -392 бет.

451. Аромат расцветающих роз. Вступительная статья, составление, примечания. -М.: Художественная литература. -696 с. (Ф.Ҳамроев билан ҳамкорликда).

452. Alpomish. Пулкан шоир варианты матни. -Toshkent: Tamaddun. -248 бет (З.Хусаинова билан ҳамкорликда).

453. Поэтическое своеобразие узбекского дастана Алпамыш // Актуальные проблемы изучения, возрождения и развития традиционной культуры тюркоязычных, восточно-славянских и финно-угорских народов. -Уфа: Вагант. -С.270-280.

454. Ўзбек халқ лирикасининг йирик тадқиқотчиси // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. IV. -Тошкент: Фан. 3-8-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

455. Биринчи ўзбек фольклоршуноси // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. IV. –Тошкент: Фан. –125–128-бетлар.

456. “Алпомиш” дostonига муқаддима. Дostonдан парча (нашрга тайёрловчи) // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. IV. –Тошкент: Фан. –128–147-бетлар.

457. Мавжланади минг маржон // Муқимов Й. Оталар сўзи. –Тошкент: Маънавият. –6–8-бетлар.

458. Амир Темур сиймоси – тарихий эпик талқинда // Чори бахши Умиров. Темурбекнинг туғилиши ва болалиги. –Қарши: Насаф. –3–4-бетлар (М.Жураев билан ҳамкорликда).

459. Илмий-бадий алоқалар жарчиси // Олимлик ва одабийлик. –Тошкент: Фан ва технологиялар. –4–6-бетлар.

460. Go'ro'g'li. O'zbek xalq dostonlari. Toshkent: Tamaddun. –236 bet (Ж.Эшонқулов билан ҳамкорликда).

2012

461. Улкан мероснинг жилолари // Навбаҳорда гул каби. –Тошкент: Маънавият. –3–4-бетлар.

462. Омонулла муаллим // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –18 май (Ш.Турдимов, Ж.Эшонқул билан ҳамкорликда).

463. Заҳматкаш ёзувчи, бағри кенг инсон // “Бухоро мавжлари”. –1-сон. –24–25-бетлар (Э.Очилов билан ҳамкорликда).

464. Тил илми ва таълимнинг фидойиси эди // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –104–107-бетлар.

465. Бахшилар эпик репертуарининг шаклланиши ва бойиб бориши масалаларига доир // XX аср ўзбек адабиёти масалалари. –Тошкент: Фан. –42–48-бетлар.

466. Ғози Олим Юнусов // “Шарқ юлдузи”. –6-сон. –35–43-бетлар.

467. O'zbek xalq maqollari (тузувчи, сўзбоши, луғат). –Тошкент: Шарқ. –512 бет (А.Мусақулов, Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).

468. Бахшилар эпик репертуарининг шаклланиши ва бойиб бориши масалалари // Қодир бахши абадияти. –Қарши: Қарши давлат университети. –9–17-бетлар.

2013

469. Ҳоди Зариф суҳбатлари. –Тошкент: SHAMS ASA. – 382 бет.
470. Ҳикояти Гурӯғли султон. Сўнг сўз, луғат, нашрга тайёрлаш. –Тошкент: Адабиёт учқунлари. –224 бет.
471. Устозлардан бири эди // Фаттоҳ Абдуллаев замондошлари хотирасида. –Тошкент: Муҳаррир. –52–59-бетлар.
472. Ободлик ва бунёдкорлик байрами // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –21 март.
473. Ўзбек анъанавий театри // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –5 июль (Ш.Турдимов билан ҳамкорликда).
474. O'zbek xalq maqollari. Toshkent: Sharq. –512 bet (А.Мусакулов, Б.Саримсоқов билан ҳамкорликда).
475. Музаяна Алавия. Хушнуд ҳаёт // “Жаннат макон”. –6-сон. – 55–59-бетлар.
476. Карл Райхл – ўзбек фольклори тадқиқотчиси // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –4-сон. –17–20-бетлар.
477. Хусаинова З. Топишмоқларнинг тарихий асослари. Сўзбоши ва мақолани нашрга тайёрлаш // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –93–98-бетлар.
478. Филология илмининг маркази // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –3–6-бетлар.
479. Халқ ижоди хазинабони // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –44–47-бетлар.
480. “Гурӯғли” дostonларининг яратилиш даври // Ўзбек адабиёти. Таъсир ва типология. –Тошкент: Муҳаррир нашриёти. –17–27-бетлар.
481. Дастандердиң гултәжі // Алпамыс. Шайдарбек Ашимули таржимаси. –Қизилўрда. –4–6-бетлар.

2014

482. Утик ва етук. – “Одамийлик ва олимлик фазилатлари мужассам инсон” китобида. –Тошкент: Адабиёт учқунлари. –74–75-бетлар.
483. Фольклоршунослигимиз зийнати // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –1-сон. –85–92-бетлар.
484. Фидойи фольклоршунос // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –59–66-бетлар.
485. Таниқли фольклоршунос, фидойи муаллим // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон. –96–101-бетлар.

486. Биринчи қорақалпоқ фольклоршуноси // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –4-сон. –104–113-бетлар.

487. Серқирра фольклоршунос // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –96–103-бетлар.

488. Хоразм фольклорининг йирик тадқиқотчиси // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –98–103-бетлар.

489. Буюк тарихимиз кўзгуси // Ширинов Т. Тарихимиз этюдлари. –Тошкент: Шарқ. –8–12-бетлар (Т.Ширинов билан ҳамкорликда).

2015

490. Alpomish. Достон. Мактаб адабиёти хрестоматияси. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –535 бет.

491. Атоқли муסיқашунос-фольклорист // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –1-сон. –108–113-бетлар.

492. Фольклор илми ва таълими жонкуяри // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –121–125-бетлар.

493. Иккинчи умр // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –3-сон. –108–116-бетлар.

494. Забардаст олим // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –4-сон. –119–125-бетлар.

495. Таниқли адабиётшунос-фольклорист // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –5-сон. –115–121-бетлар.

496. Собиржон Иброҳимов // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –105–110-бетлар.

497. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. Биринчи жилд. Алпомиш. Достон. Нашрга тайёрловчилар Ҳоди Зарифов, Тура Мирзаев. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –512 бет.

498. Ўзбек халқ ижоди дурдоналари // Юқоридаги китоб. –10–20-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда).

499. Достонлар гултожи // Юқоридаги китоб. –21–38-бетлар.

500. Ушбу нашр ҳақида // Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –4–5-бетлар.

501. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. Тўртинчи жилд. Алпомиш. Достонлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –444 бет.

502. Бири-биридан гўзал // Юқоридаги китоб. –5–22-бетлар.
503. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. Олтинчи жилд. Эрали билан Шерали. Достон. Нашрга тайёрловчилар Т.Мирзаев, Б.Мирзаева. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –404 бет.
504. Ака-ука эгизаклар жасоратини куйловчи достон // Юқоридаги китоб. –5–12-бетлар.
505. Alpomish. Мактаб адабиёти хрестоматияси, 1-жилд. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –536 бет (Нашрга тайёрловчи).
506. Ф.Кароматли ва ўзбек мусиқий фольклоршунослиги тараққиёти // Файзулла Кароматли ва Ўзбекистон мусиқа маданияти мавзусидаги илмий анжуман. –Тошкент, 18 декабрь.

2016

507. Атоқли олим, йирик фан ташкилотчиси // Ўзбек филологиясида матншунослик, манбашунослик муаммолари. –Наманган. –14–17-бетлар.
508. Севги ва садоқатни куйловчи достон // Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. Тўққизинчи жилд. Кунтуғмиш. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –5–18-бетлар.
509. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. Учинчи жилд. Алпомиш. –Нашрга тайёрловчилар Т.Мирзаев, М.Нарзикулова. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –512 бет.
510. Бахшиларнинг шоҳ достони // Юқоридаги китоб. –5–12-бетлар.
511. Навоийшунослик сардори // Забардаст навоийшунос. –Тошкент: Фан ва технологиялар. –7–13-бетлар.
512. Суюн Қораевнинг “Ўзбекистон вилоятлари топонимлари” китоби ҳақида // Профессор Суюн Қораев – замондошлари нигоҳида. –Тошкент: “Чулпон”. –52–54-бетлар.
513. Суюн Қораев // “Ўзбек тили ва адабиёти”. –2-сон. –108–112-бетлар (А.Мадвалиев билан ҳамкорликда).
514. Навоийшунослик сардори // Юқоридаги журнал. –3-сон. –18–22-бетлар.
515. Эрнест Бегматов // Юқоридаги журнал. –3-сон. –106–109-бетлар (А.Мадвалиев билан ҳамкорликда).

516. Етук фольклоршунос // Юқоридаги журнал. –4-сон. –53–58-бетлар (Ш.Турдимов билан ҳамкорликда).

517. Умрзоқ Жуманазаров // Юқоридаги журнал. –5-сон. –115–118-бетлар (М.Жўраев, Т.Қўчқоровлар билан ҳамкорликда).

518. Alpomish. Мактаб кутубхонаси. Нашрга тайёрловчилар Ҳоди Зарифов, Тура Мирзаев. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –512 бет.

519. Ўзбек халқ ижоди дурдоналари // Юқоридаги китоб. –3–13-бетлар (М.Жўраев билан ҳамкорликда). Достонлар гултожи // Юқоридаги китоб. –14–31-бетлар.

2017

520. Ўз касбининг фидойиси // Фольклор санъатининг фидойиси. Мақолалар тўплами. –Тошкент: Наврўз. –4–5-бетлар.

521. Ўзбек терминологияси ва лексикографиясининг зукко тадқиқотчиси // Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. –239–336-бетлар (Н.Маҳмудов, Н.Маҳкамовлар билан ҳамкорликда).

522. Маматқул Жўраевнинг илмий ижоди ва унинг ўзбек фольклоршунослиги тараққиётида тугган ўрни // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 6-китоб. –Тошкент: “Фан ва таълим полиграф”. –3–8-бетлар (Ш.Турдимов билан ҳамкорликда).

523. “Тўрўгли” туркуми достонларининг ўрганилиш ва яратилиш даври масаласига доир // Юқоридаги тўплам. –48–66-бетлар.

524. Абдуваҳоб Мадвалиев // “Ўзбек тили ва адабиёти”. –2-сон. –116–120-бетлар (Н.Маҳмудов, Н.Маҳкамовлар билан ҳамкорликда).

521. “Алпомиш” туркуми... ўтгиз икки достондан иборатми? // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –6-сон. –8–20-бетлар.

2018

522. Олим, адиб, ношир // Боқийлик асрори. –Тошкент: “Meriyus” нашриёти. –11–15-бетлар.

523. “Тўрўгли” туркуми достонларининг яратилиш даври масаласига доир // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –1-сон. –106–113-бетлар.

524. Бахшичилик анъаналари ва унинг ҳозирги ҳолати // Маънавий-маданий тараққиётда инновацион ёндашувлар ва бахшичилик санъатини ривожлантириш истиқболлари. –Тошкент. –5–8-бетлар.

525. Ҳар кунимиз наврўз бўлсин // “Миллий тикланиш” газетаси. –22 март. –1, 4-бет.

526. “Гўрўғли” туркуми дostonларининг дастлабки наشري ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –2-сон. –33–44-бетлар.

527. Инсон бутун умр фольклор ҳаётида яшайди // “Til va adabiyot ta’limi” журнали. –2-сон. –6–8-бетлар.

БИБЛИОГРАФИК ОБЗОРЛАР

“Ўзбек совет фольклори масалалари” китобида (Тошкент: Фан, 1970):

1. Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу “Алпамыш”. –С.282.
2. Раззоқов Ҳ. Ўзбек халқ оғзаки ижодида В.И.Ленин образи. –282-бет.
3. Романовская Е.Е. Статьи и доклады. Записи музыкального фольклора. –283–284-бетлар.
4. Об эпосе “Алпамыш”. Материалы по обсуждению эпоса “Алпамыш”. –284–287-бетлар.
5. Алимбаева К., Аҳмедов М. Народные музыканты Узбекистана. –288–289-бетлар.
6. Олимбоева К., Аҳмедов М. Ўзбекистон халқ созадalари. –289-бет.
7. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. –293–295-бетлар.
8. Жўраев Ё. Ўзбек халқ поэтик оғзаки ижодида атеистик қарашлар. –298-бет.
9. Жўраев Ё. Ислом, хотин-қизлар, фольклор. –300-бет.
10. Жўраев Ё. Қуръоннинг мусулмон бўлмаган халқларга муносабати. –300-бет.
11. Кароматов Ф. Узбекская домбровая музыка. –300-бет.
12. Музыкальная фольклористика в Узбекистане. –302–303-бетлар.
13. Холматов Ў. Саккиз йиллик мактабда ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганиш. –303-бет.

14. Кадыров М.Х. Женский народный театр Узбекистана. –307–308-бетлар.

15. Шоюсупова Ғ. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ижтимоий-сиёсий ғоялар. –314-бет.

16. Кароматов Ф. Ўзбек музыкаси совет даврида. –318-бет.

17. Қодиров М. Алишер Навоий ва санъат. –326–327-бетлар.

18. Ҳайдаров С. Ўзбек халқ оғзаки бадий ижодида В.И. Ленин образи. –332-бетлар.

19. Хулосавий обзор. –332–333-бетлар.

**“Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни” китобида
(Тошкент: Фан, 1970):**

20. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. –197–200-бетлар.

21. Қодиров М. Юсуфжон қизиқ ижоди. –208-бет.

22. Қодиров М. Ўзбек халқ театри. –210–211-бетлар.

23. Хотима-обзор. –211-бетлар.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛАРДА НАШР ЭТИЛГАН МАҚОЛАЛАР

“Ўзбек совет энциклопедияси” да (Тошкент: Ўзбек совет энциклопедияси бош таҳририяти, 1971–1980. 1–14-томлар):

1. Алимбетов Қалли. –1-том, 190–191-бетлар.

2. Алёр. – 1-том, 237-бет.

3. “Балогардон”. – 2-том, 52-бет.

4. Берди бахши. – 2-том, 172-бет.

5. Бўри бахши Содик ўғли. – 2-том, 578-бет.

6. “Тўруғли”. –3-том, 495–497-бетлар.

7. “Далли”. –3-том, 541-бет.

8. Дostonчилик мактаблари. –4-том, 114–115-бетлар.

9. Есемурот жиров. –4-том, 218-бет.

10. “Ёдгор”. –4-том, 228-бет.

11. Ёрлақаб бахши. –4-том, 342-бет.

12. “Жаҳонгир”. –4-том, 343-бет.

13. Жирмунский Виктор Максимович. –4-том, 370-бет.

14. Жиров. –4-том, 371-бет.

15. Жуманбулбул. –4-том, 394-бет.

16. Зарифов Ҳоди Тиллаевич. –4-том, 450-бет.
17. “Интизор”. –5-том, 38-бет.
18. Каримов Буюк. –5-том, 341-бет.
19. Китобий дostonлар. –5-том, 515-бет.
20. “Кунтуғмиш”. –6-том, 173-бет.
21. “Кўруғли”. –6-том, 235-бет.
22. “Малика айёр”. –6-том, 564-бет.
23. Мардонакул Авлиёкул ўғли. –6-том, 604-бет.
24. Маросим кўшиқлари. –7-том, 11-бет.
25. “Машриқо”. –7-том, 72-бет.
26. Мақсетов Қобил Мақсетович. –7-том, 84-бет.
27. Меҳнат кўшиқлари. –7-том, 199-бет.
28. “Муродхон”. –7-том, 72-бет.
29. “Нурали”. –8-том, 89-бет.
30. Нурмон Абдувой ўғли. –8-том, 93-бет.
31. “Ойсулув”. –8-том, 174-бет.
32. Оқин. –8-том, 372-бет.
33. Пари. –8-том, 421-бет.
34. “Равшан”. –9-том, 140-бет.
35. Райхон араб. –9-том, 176-бет.
36. Раззоқ Қозоқ ўғли. –9-том, 171-бет.
37. Раззоқов Ҳошимжон. –9-том, 171-бет.
38. Романик дostonлар. –9-том, 315–316-бетлар.
39. “Рустамхон”. –9-том, 400–401-бетлар.
40. Саидмурод Паноҳ ўғли. –9-том, 432–433-бетлар.
41. “Саёдхон билан Ҳамро”. –9-том, 434–435-бетлар.
42. Сағитов Исмоил Тонготарович. –9-том, 556-бет.
43. “Соҳибқирон”. –10-том, 277-бет.
44. Султон кампир. –10-том, 406–407-бетлар.
45. Тарихий дostonлар. –10-том, 569-бет.
46. Тарихий кўшиқлар. –10-том, 527-бет.
47. Терма. –11-том, 62-бет.
48. Тилла кампир. –11-том, 98-бет.
49. Тош шоирЧоршанба ўғли. –11-том, 207-бет.
50. Урф-одат кўшиқлари. –11-том, 614-бет.
51. Усмон Маматкул ўғли. –11-том, 617-бет.
52. Фозил Йўлдош ўғли. –12-том, 127–128-бетлар.
53. Фольклор. –12-том, 36-бет.

54. Фольклоршунослик. -12-том, 136-137-бетлар.
55. Халқ оғзаки поэтик ижоди. -12-том, 236-237-бетлар.
56. Халфа. -12-том, 230-бет.
57. "Холдорхон". -12-том, 347-348-бетлар.
58. Холёр Абдукарим ўғли. - 12-том, 348-бет.
59. "Хуш келди". -12-том, 409-бет.
60. Эргаш Жуманбулбул ўғли. -13-том, 253-254-бетлар.
61. "Эруғли". -13-том, 282-бет.
62. Юзбоши. -13-том, 351-бет.
63. Янги дostonлар. -13-том, 426-бет.
64. "Ўзбек халқ ижоди". -13-том, 492-бет.
65. Қиссахон. -14-том, 105-бет.
66. Қобулниёзов Жуманиёз. -14-том, 124-бет.
67. "Қундуз билан юлдуз". -14-том, 146-бет.
68. "Қурбонбек". -14-том, 147-бет.
69. Ғирот. -14-том, 321-322-бетлар.
70. Ҳасан кўлбар. -14-том, 408-бет.
71. Ҳусайнова Зубайда. -14-том, 473-бет.
72. Фольклористика // Узбекская ССР (энциклопедия). -Ташкент, 1981. -С.348-349 (С.Қосимов билан ҳамкорликда).
73. Народное поэтическое творчество // Указ. Энцикл. -С.366-369 (С.Қосимов билан ҳамкорликда).
74. Ўзбек халқ ижоди (фольклор) // Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Тошкент, 1997. -512-516-бетлар.
75. Alpomish // Bolalar ensiklopediyasi. -Тошкент, 2000. -29-31-бетлар.

"Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" да (Тошкент: "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2000-2006. -1-12-жилдлар):

76. Абдулла Нурали ўғли. -1-жилд, 21-бет.
77. Авазхон. -1-жилд, 61-бет.
78. Алёр. -1-жилд, 206-бет.
79. "Алип-манаш". -1-жилд, 214-бет.
80. "Алпомиш". -1-жилд, 238-240-бетлар.
81. Аҳмад бахши. -1-жилд, 556-бет.
82. Аҳмедов Бўри. -1-жилд, 560-бет.
83. Бадиҳа. -1-жилд, 577-бет.

84. Барчин. -1-жилд, 642-бет.
85. Бахши. -1-жилд, 653-бет.
86. Бекмурод Жўрабой ўғли. -1-жилд, 682-бет.
87. Берди бахши. -1-жилд, 711-бет.
88. Бойчибор. -2-жилд, 119-бет.
89. Бола бахши. -2-жилд, 123-бет.
90. Булунғур дostonчилик мактаби. -2-жилд, 245-бет.
91. Бўри бахши. -2-жилд, 348-бет.
92. Версия. -2-жилд, 435-бет.
93. "Гўруғли". -3-жилд, 141-143-бет.
94. Гўруғли. -3-жилд, 143-бет.
95. Гўруғлихон. -3-жилд, 143-бет.
96. Диваев Абубакир Аҳмаджонович. -3-жилд, 289-бет.
97. Дostonчилик. -3-жилд, 363-364-бетлар.
98. Дostonчилик мактаблари. -3-жилд, 364-бет.
99. Есемурат жиров. -3-жилд, 455-бет.
100. "Ёдгор". -3-жилд, 465-бет.
101. "Ёзи билан Зебо". -3-жилд, 467-бет.
102. Ёрлақаб бахши. -3-жилд, 483-бет.
103. Жангнома. -3-жилд, 550-бет.
104. Жирмунский Виктор Максимович. -3-жилд,
613-614-бетлар.
105. Жиров. -3-жилд, 614-бет.
106. Жуманбулбул. -3-жилд, 636-бет.
107. Зарифов Ҳоди Тиллаевич. -3-жилд, 686-бет.
108. "Зевархон". -4-жилд, 6-бет.
109. Ислom шоир. -4-жилд, 243-244-бетлар.
110. Китоби дадам Қурқут. -4-жилд, 624-бет.
111. Китобий дostonлар. -4-жилд, 624-бет.
112. "Қунтуғмиш". -5-жилд, 138-бет.
113. "Қўруғли". -5-жилд, 194-бет.
114. Мардонақул Авлиёқул ўғли. -5-жилд, 465-бет.
115. Матназар Жаббор ўғли. -5-жилд, 521-бет.
116. Музаёна Алавия. -6-жилд, 112-бет.
117. Мулла Ғойиб. -6-жилд, 122-бет.
118. "Муродхон". -6-жилд, 139-бет.
119. Нарпай дostonчилик мактаби. -6-жилд, 268-бет.
120. Нурмон Абдувой ўғли. -6-жилд, 417-бет.

121. Нурота дostonчилик мактаби. –6-жилд, 420-бет.
122. “Ойсулув”. –6-жилд, 479-бет.
123. “Орзигул”. –6-жилд, 563-бет.
124. Оқин. –6-жилд, 620-бет.
125. Пари. –6-жилд, 687-бет.
126. Пўлкан Муҳаммадқул Жомрот ўғли. –7-жилд, 212-бет.
127. “Равшан”. –7-жилд, 219-бет.
128. Раззоқов Ҳошимжон. –7-жилд, 241-бет.
129. Раҳматулла Юсуф ўғли. –7-жилд, 277-бет.
130. “Рустамхон”. –7-жилд, 395-бет.
131. Саидмурод Паноҳ ўғли. –7-жилд, 421-бет.
132. “Сайёдхон ва Ҳамро”. –7-жилд, 424-бет.
133. Соқи. –8-жилд, 31-бет.
134. “Соҳибқирон”. –8-жилд, 35-бет.
135. Тил ва адабиёт институти. –8-жилд, 429–430-бетлар.
136. Тилла кампир. –8-жилд, 431-бет.
137. Тош Чоршанба ўғли. –8-жилд, 510-бет.
138. Умир Сафар ўғли. –9-жилд, 93-бет.
139. Усмон Маматқул ўғли. –9-жилд, 135-бет.
140. Фозил Йўлдош ўғли. –9-жилд, 272–273-бетлар.
141. Фольклор. –9-жилд, 278-бет.
142. Фольклоршунослик. –9-жилд, 278–279-бетлар.
143. Халқ ижоди (Халқ оғзаки бадиий ижоди). –9-жилд, 366–368-бетлар.
144. “Холдорхон”. –9-жилд, 453-бет.
145. Чоймомо. –9-жилд, 640-бет.
146. Шаҳрисабз дostonчилик мактаби. –10-жилд, 27-бет.
147. Шерна бахши. –10-жилд, 45–46-бетлар.
148. Шеробод дostonчилик мактаби. –10-жилд, 46-бет.
149. “Ширин билан Шакар”. –10-жилд, 76-бет.
150. Эргаш жуманбулбул ўғли. –10-жилд, 240–241-бетлар.
151. Юзбоши. –10-жилд, 310-бет.
152. Юнус пари. –10-жилд, 326-бет.
153. “Юсуф ва Аҳмад”. –10-жилд, 346-бет.
154. Юсуф Ўтаган ўғли. –10-жилд, 348-бет.
155. Ўзбек халқ ижоди. –10-жилд, 434-бет.
156. Қиссахон. –11-жилд, 23-бет.
157. Қиссахонлик. –11-жилд, 23-бет.
158. “Қурбонбек”. –11-жилд, 154-бет.

159. Қўрғон дostonчилик мактаби. –11-жилд, 191-бет.
160. Ғирот. –11-жилд, 233-бет.
161. Ҳайдар Бойча ўғли. –11-жилд, 276-бет.
162. Айимбетов Қалли. –11-жилд, 411-бет.
163. Мақсетов Қобил. –11-жилд, 435-бет.
164. Фольклоршунослик. –12-жилд, 493–494-бетлар.
165. Халқ оғзаки бадий ижоди. –12-жилд, 506–510-бетлар.

Turk dunyasi edebiyatçilari ansiklopedisida (Ankara: Atatürk Kultur Merkizu, 2002–2007, I–VIII ciltlar):

166. Абдулла Нурали ўғли. –1-жилд, 40-бет.
167. Афзалов Мансур. –1-жилд, 123-бет.
168. Айимбетов Қалли. –2-жилд, 68-бет.
169. Бекмурод Жўрабой ўғли. –2-жилд, 212-бет.
170. Жалолов Ғайрат. –2-жилд, 416-бет.
171. Жуманбулбул Мулла Холмурод ўғли. –2-жилд, 489-бет.
172. Елавия (Алавия) Музайяна. –3-жилд, 299-бет.
173. Ҳасан Худойберди ўғли. –4-жилд, 405-бет.
174. Ислom Назар ўғли. –5-жилд, 221-бет.
175. Мардонакул Авлиёкул ўғли. –6-жилд, 325-бет.
176. Матназар ўғли Аҳмад бахши. –6-жилд, 342-бет.
177. Нурали Нурмат ўғли. –6-жилд, 649-бет.
178. Нурмон Абдувой ўғли. –6-жилд, 660-бет.
179. Раҳматулла Юсуф ўғли. –7-жилд, 274-бет.
180. Раззоқ Қозоқ ўғли. –7-жилд, 341-бет.
181. Усмон Маматкул ўғли. –8-жилд, 423-бет.
182. Зоҳир Кўчқор ўғли. –8-жилд, 694-бет.

**ТўРА МИРЗАЕВ МАСЪУЛ МУҲАРРИРЛИГИДА НАШР
ЭТИЛГАН КИТОБЛАР**

1. Ўзбек халқ ижоди. –Тошкент: Фан, 1967.
2. Ўзбек совет фольклори масалалари. –Тошкент: Фан, 1970.
3. Жонодил. Дoston. Нашрга тайёрловчи Ф.Султонова. –Тошкент: Фан, 1970.
4. Болтакай ботир. Дoston. Нашрга тайёрловчи Ф.Султонова. –Тошкент: Фан, 1971.
5. Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. –Тошкент: Фан, 1971.

6. Собиров О. Ўзбек совет фольклори очерклари. –Тошкент: Фан, 1971.
7. Булбул тароналари. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дoston ва термалари. Беш томли. 1–5-томлар. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф. –Тошкент: Фан, 1971–1973.
8. Фозил шоир. –Тошкент: Фан, 1973.
9. Ашууров Т. Ўзбек фольклорида сатира ва юмор. –Тошкент: Фан, 1974.
10. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. –Тошкент: Фан, 1974.
11. Пўлкан шоир. –Тошкент: Фан, 1976.
12. Ислom шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. –Тошкент: Фан, 1978.
13. Ўзбек халқ мақоллари. –Тошкент: Фан, 1978.
14. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. –Тошкент: Фан, 1978.
15. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. –Тошкент: Фан, 1981.
16. Ўзбек халқ мақоллари. –Тошкент: Фан, 1981.
17. Узбекские народные пословицы. – Ташкент: Фан, 1983.
18. Сафаров О. Болаларни эркаловчи халқ поэзияси. –Тошкент: Фан, 1983.
19. Ўзбек халқ мақоллари. 2-нашр. –Тошкент: Фан, 1984.
20. Умаров С. Тарих ва дoston. –Тошкент: Фан, 1984.
21. Рузимбоев С. Хоразм дostonлари. –Тошкент: Фан, 1985.
22. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. –Тошкент: Фан, 1985.
23. Қаҳҳоров А. Янги дostonлар. –Тошкент: Фан, 1985.
24. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. –Тошкент: Фан, 1986.
25. Юсуф ва Аҳмад. Нашрга тайёрловчи Б.Саримсоқов. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
26. Ўзбек халқ мақоллари. Икки томлик. 1–2-томлар. –Тошкент: Фан, 1987–1988.
27. Ўзбек фольклори очерклари. Икки томли. 1-том. –Тошкент: Фан, 1988.
28. Жўраев М., Холмуҳаммедов К. Етти иқлимдаги еттилар. –Тошкент: Фан, 1989.

29. Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида сеҳрли рақамлар. –Тошкент: Фан, 1991.
30. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. 23 та жилд. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971–1990 (Таҳрир ҳайъати аъзоси).
31. Остонаси тиллодан. Туй қўшиқлари. Нашрга тайёрловчилар А.Мусақулов, М.Мирзаева. –Тошкент: Фан, 1992.
32. Сафаров О., Жўраев М., Турсунқулов А. Фольклор практикаси. –Бухоро: Университет босмахонаси, 1992.
33. Жўраев М. Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар. –Бухоро, 1994.
34. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. –Тошкент: Фан, 1995.
35. Абдурахимов М. Книга узбекского юмора. –Ташкент: Ўқитувчи, 1995.
36. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. –Тошкент: Фан, 1995.
37. Абдурахимов М. Предание гласит. –Ташкент: Ўқитувчи, 1996.
38. Ҳайитметов А. Темурийлар даври адабиёти. –Тошкент: Фан, 1996.
39. Абдурахимов М. Бирюзовый перстень Темура. –Ташкент: Ўқитувчи, 1997.
40. Абдурахимов М. Внимая слову “Алпамыша”. –Ташкент: Фан, 1999.
41. Абдуғафуров А. Муҳаммад Ризо Оғаҳий. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
42. Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999.
43. Авесто. –Ташкент: Шарқ, 2001 (Таҳрир ҳайъати аъзоси).
44. Авесто ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. –Тошкент: Фан, 2001 (Таҳрир ҳайъати аъзоси).
45. Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 2001 (Таҳрир ҳайъати аъзоси).
46. Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.
47. Абдурахимов М. Жемчуг древних истин. –Ташкент: Маънавият, 2002.
48. Жўраев М. Тоҳиров Ў. Остонаси тиллодан. –Тошкент: Мо- зийдан садо, 2003.

49. Наим Каримов. Библиографик кўрсаткич. –Тошкент, 2003.
50. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси. –Тошкент: Фан, 2003 (Таҳрир ҳайъати аъзоси).
51. Содиқова М. Ўзбек олимлари. –Тошкент: Фан, 2004.
52. Абдурахимов М. Янтарные четки. –Ташкент: Ижод дунёси, 2004.
53. Содиқова М. Русча-ўзбекча мақол ва маталлар луғати. –Тошкент: Фан, 2005.
54. Иброҳим Ҳаққул. Ким нимага таянади. –Тошкент: Зарқаллам, 2006.
55. Эргашев А. Қора бахши Умиров. –Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
56. Мумтоз адабиёт масалалари. –Тошкент: Фан, 2006.
57. Очилов Э. Меҳнат кўшиқлари бадияти. –Қарши: Насаф, 2006.
58. Жуманазаров У. Халқ тарихи саҳифаларини варақлаганда. –Жиззах, 2006.
59. Жаббор Эшонқул. Эпик тафаккур тадрижи. –Тошкент: Фан, 2006.
60. Қодиров М. Темурийлар даври томоша санъатлари. –Тошкент: “Санъат” журнали нашриёти, 2007.
61. Жўраев М. Наврўз кўшиқлари. –Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.
62. Иброҳим Ҳаққул. Эътиқод ва ижод. –Тошкент: Фан, 2007.
63. Абдуваҳоб Мадвалиев асарларининг библиографияси. –Тошкент, 2007.
64. Абдурахимов М. Ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча луғат. –Тошкент: Фан, 2007.
65. Абдурахимов М. Волшебный ларец. –Ташкент: Изд. дом “Ижод”, 2007.
66. Марғилон – 2000. Китоб-альбом. –Тошкент: Шарқ, 2007.
67. Иброҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш. –Тошкент: Фан, 2007.
68. Мавлоно Жалолиддин Румий. Ҳикматлар. –Тошкент: Фан, 2007.
69. Жуманазаров У. Кўшиқ: тарих ва ижод. –Тошкент: Фан, 2007.

70. Жуманазаров У. Тарих ҳақиқати ва халқ ижоди. –Тошкент: Elmus Press media, 2007.

71. Иброҳим Ҳаққул. Тақдир ва тафаккур. –Тошкент: Шарқ, 2007.

72. Иброҳим Ҳаққул. Абдулла Қаҳҳор жасорати. –Тошкент: Фан, 2007.

73. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 1–5-жилдлар. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2006–2008 (Таҳрир ҳайъати раҳбари).

74. Сафарова Н. Ўзбек болалар фольклори табиати. –Тошкент: Фан, 2008.

75. Абдурахимов М.М. Узбекско-русский и русско-узбекский словарь. –Ташкент: Фан, 2008.

76. Абдурахимов М.М. Русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғат. Мисолларсиз нашр. –Тошкент: Фан, 2008.

77. Навоий саҳро бағридаги мужиза-шаҳар. –Тошкент: Ўзбекистон, 2008 (Рус, ўзбек, инглиз тилларда).

78. Сафаров О. Шофирконнома. –Тошкент: Фан, 2008.

79. Эргашев А. Қашқадарё – Сурхондарё дostonчилиги. –Тошкент: Фан, 2008.

80. Сафаров О. Шашмақом ватани оҳанглари. –Тошкент: Фан, 2009.

81. Жўраев М. Наврўз байрами. –Тошкент: Фан, 2009.

82. Наврўз нашидаси. Тузувчилар: Ш.Турдимов, Ж.Эшонкул. –Тошкент: Фан, 2009.

83. Абдурахимов М.М. Краткий узбекско-татарский словарь пословиц и поговорок. –Ташкент: Академнашр, 2009.

84. Ўраева Д. Охунжон Сафаров. –Тошкент: Муҳаррир, 2010.

85. Филология ва усулиёт масалалари. –Бухоро: Бухоро нашриёти, 2010.

86. Абдурахимов М. Янтарные четки. –Ташкент: Академнашр, 2010.

87. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. –Тошкент: Фан, 2010.

88. Абдурахимов М.М. Краткий узбекско-татарский словарь пословиц и поговорок. –Казань: Татарское книжное издательство, 2010.

89. Қодиров М. Ўзбек анъанавий театри. –Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2010.

90. Сафаров О. Фольклор – бебаҳо хазина. –Тошкент: Муҳар-
рир, 2010.

91. Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. –Тошкент: Фан,
2010.

92. Мавлоно Жалолоддин Румий. Маснавий маънавий.
Форсийдан Жамол Камол таржимаси. Иккинчи нашр. –Тош-
кент: Meriyus, 2010 (Таҳрир ҳайъати аъзоси).

93. Kuntug'mish. Ravshan. –Тошкент: Шарқ, 2011.

94. Эргашев А. Чори бахши умиров. –Қарши: Насаф, 2011.

95. Эшонқул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий
талқини. –Тошкент: Фан, 2011.

96. Турдимов Ш. “Гурўғли” дostonларининг генезиси ва та-
дрижий босқичлари. –Тошкент: Фан, 2011. 240 бет.

97. Шайх Фаридуддин Аттор. Асрорнома. Форсийдан Жа-
мол Камол таржимаси. –Тошкент: Tamaddun, 2012 (Таҳрир ҳай-
ъати аъзоси).

98. Назаров Б., Расулев А., Ахмедова Ш., Қахрамонов Қ. Ўз-
бек адабий танқиди тарихи. –Тошкент: Тафаккур қаноти, 2012.

99. Назаров Б., Ахмедова Ш. Миллатнинг ҳассос олими.
–Тошкент: Фан, 2012.

100. Шодиев Н., Ахмедова Ш. Катехизис Наима Каримова.
–Тошкент: Extremum Press, 2012.

101. Каримов Н. Адабиёт ва тарихий жараён (Ҳ. Болтабоев
билан ҳамкорликда). –Тошкент: Мумтоз сўз, 2013.

102. Мавлоно Жалолоддин Румий. Маснавий маънавий.
Форсийдан Жамол Камол таржимаси. Тузатилган учинчи
нашри. – Тошкент: Adabiyot uchqunlari, 2014 (Таҳрир ҳайъати
аъзоси).

103. Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам. Нашрга тайёрловчи О. Пир-
матов. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижо-
дий уйи, 2015.

104. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик,
1–10-жилдлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-мат-
баа ижодий уйи, 2015–2016 (Таҳрир ҳайъати аъзоси).

105. Юнус Эмрӣ. Нечун йиғларсен, эй булбул. Жамол Камол
таржимаси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2018. –240 бет.

106. Ўзбек фольклоршунослиги хрестомацияси. Тузувчи
У. Амонов. –Тошкент: Paradiagrama, 2018. –124 бет.

**АКАДЕМИК Т.МИРЗАЕВНИНГ ИЛМИЙ РАЎБАРЛИГИДА
ЎИМОЯ ҚИЛИНГАН ДИССЕРТАЦИЯЛАР**

Номзодлик диссертациялари

1. Саримсоқов Б.И. Саджъ в узбекском фольклоре. –Ташкент, 1973.
2. Акрамов Г. Мифология в узбекском народном творчестве. –Баку, 1980.
3. Джуманазаров У. Узбекские народные исторические песни (жанровая специфика, классификация и поэтика). –Ташкент, 1982.
4. Абидова М. Идеино-художественные особенности цикла дастанов “Рустам”. –Ташкент, 1983.
5. Бабаев М. Типология принципов историзма узбекского народного эпоса. –Ташкент, 1983.
6. Мусакулов А. Терма в узбекском фольклоре. –Ташкент, 1984.
7. Юлдашева С. Поэтика узбекского народного героического эпоса “Алпамыш” (сюжетообразующие мотивы, сравнение и эпитета). –Ташкент, 1984.
8. Турсункулов А. Биографические и автобиографические произведения в узбекском фольклоре и их идеино-художественные особенности. –Ташкент, 1985.
9. Шарафиддинов Х. Рифма узбекских народных пословиц. –Ташкент, 1985.
10. Мамашукуров К. Идеино-художественные особенности цикла дастанов “Нурали”. –Ташкент, 1986.
11. Хегай С.М. Роль фольклора в формировании жанра драмы в узбекской литературе. –Ташкент, 1986.
12. Турдимов Ш.Г. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях. –Ташкент, 1987.
13. Жураев М. Исторические основы и художественные функции магических чисел в узбекских народных сказках. –Ташкент, 1987.
14. Хамраев Ф.М. Идеино-художественные особенности уйгурских народных пословиц и поговорок. –Ташкент, 1989.
15. Гезалов Ф.Х. Структура азербайджанских волшебных сказок. –Ташкент, 1990.
16. Бекмурадов И. Узбекско-казахские фольклорные связи. –Ташкент, 1989.

17. Бозоров А.Б. Вопросы авторства и творческой индивидуальности бахши в узбекском народном дастанном сказительстве. –Ташкент, 1991.

18. Эшонкулов Ж. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини. –Тошкент, 1996.

19. Очилов Н.К. XX асрнинг 60–80-йилларида Жанубий Ўзбекистон воҳасида халқ эпик анъаналарининг сақланиш ҳолати (Қодир бахши Раҳимовнинг ижоди ва репертуари асосида). –Тошкент, 2004.

20. Халилова Д. “Ёзи билан Зебо” достонининг вариантлари ва бадиияти. –Тошкент, 2004.

21. Сафарова Н.О. Ўзбек болалар ўйин фольклорининг жанрий табиати, генезиси ва бадий хусусиятлари. –Тошкент, 2005.

22. Боймуҳаммедова К.А. “Кунтуғмиш” достонининг вариантлари. –Тошкент, 2007.

23. Қаҳҳорова Ш.А. Жанубий Ўзбекистон эпик анъаналарида “Оллоназар Олчинбек” достонининг тутган ўрни ва бадий-эстетик аҳамияти. –Тошкент, 2008.

24. Ахмедова О.М. Ўзбек фольклорининг оммавий ахборот воситаларида ёритилиши ва талқини тамойиллари. –Тошкент, 2011.

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертациялари

1. Жўраева М.У. Ўзбек халқ топишмоқлари генезиси. –Тошкент, 2017.

Докторлик диссертациялари

1. Сафаров А. Жанровый состав и поэтика узбекского детского поэтического фольклора. –Ташкент, 1985.

2. Саримсаков Б.И. Узбекский обрядовый фольклор, его жанровый состав, генезис и поэтика. –Ташкент, 1987.

3. Джуманазаров У. Жанровые разнообразия и идейно-художественные особенности узбекского исторического фольклора. –Ташкент, 1991.

4. Мусакулов А. Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадиияти. –Тошкент, 1995.

5. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари. –Тошкент, 1996.

6. Эшонкулов Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. –Тошкент, 2010.

7. Турдимов Ш.Ф. “Турғули” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. –Тошкент, 2011.

ТЎРА МИРЗАЕВНИНГ ҲАЁТИ, ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ ВА АСАРЛАРИ ҲАҚИДА

1. Камолов Ж. Шофирконлик ёш олим // “Пахта учун кураш” газетаси. –1965 йил 20 июнь.

2. Камолов Ж. Фольклоршунос олим // “Бухоро ҳақиқати” газетаси. –1965 йил 22 июнь.

3. Ашуров Т. Фольклоршунос олим // “Ёш ленинчи” газетаси. –1965 йил 26 июнь.

4. Камолов Ж. “Алпомиш” дostonи вариантлари ҳақида китоб // “Бухоро ҳақиқати” газетаси. –1968 йил 1 октябрь.

5. Қодиров М. Дostonлар таҳлили // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –1970 йил 6 январь.

6. Собиров О. Дoston ва термалар // “Тошкент оқшоми” газетаси. –1973 йил 4 июнь.

7. Кулжонов А. Тўра Мирзаев // Кулжонов А. Илм ва ижод оламида. –Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. –192–194-бетлар.

8. Саримсоқов Б. Ўлмас мавзу // “Шарқ юлдузи”. –1980 йил, 8-сон.

9. Муродов М. Фольклор дарслиги // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. –1980 йил 15 август.

10. Муродов М., Шайхов Ҳ. “Алпомиш”нинг иккинчи баҳори // “Совет Ўзбекистони” газетаси. –1983 йил 26 январь.

11. Муродов М., Шайхов Х. Второе рождение “Алпамыша” // Газета “Правда Востока”. –10 февраля 1983 года.

12. Джураев К. Художественная адекватность и научная точность // Журнал “Дружба народов”. –1984, №8. –С.267–269.

13. Жаҳонгиров Ғ., Жўраев М. Дурдоналар хазинабони // “Тошкент оқшоми” газетаси. –1986 йил 22 март.

14. Сафаров О., Қораев Т., Нурмуродов Й. Фольклоршунос олимнинг изланишлари // “Бухоро ҳақиқати” газетаси. –1986 йил 8 май.

15. Шоабдурахмонов Ш. Фольклоршуноснинг камолоти // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. –1987, 2-сон. –74–75-бетлар.

16. Каримов Н. Фидойи олим // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –1996 йил 1 март.

17. Имомов К. Эл севган олим // “Маърифат” газетаси. –1996 йил 2 март.

18. Назаров Б., Раҳимжонов Н. Достонлардан куч олган // “Миллий тикланиш” газетаси. –1996 йил 5 март.

19. Каримов Э., Баракаев Р. Всегда в творческом поиске // газета “Голос Узбекистана”. –10 марта 1996 года.

20. Султонмурод олим. Кунгил сурури // “Халқ сўзи” газетаси. –1996 йил 27 март.

21. Саид А., Файзий Х., Носир М., Саттор Ж. Достонлардан куч олган Алпомишсифат олим // “Шофиркон ҳақиқати” газетаси. –1996 йил 27 март.

22. Сувонқулов И. Бахшилар ила бўйлашган олим // “Зарафшон” газетаси. –1996 йил 3 апрель.

23. Сафаров О. Ўзбек фольклорининг забардаст тадқиқотчиси // “Бухоро ҳақиқати” газетаси. –1996 йил 15 май.

24. Эътироф // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –1997 йил 5 сентябрь.

25. Сафаров О. Тура Мирзаев. Адабий портрет. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2006.

26. Жураев М. Тура Мирзаев ва ўзбек фольклоршунослиги тараққиёти // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 1-китоб. Профессор Тура Мирзаев таваллудининг 70 ва илмий-ижодий фаолиятининг 50 йиллигига. –Тошкент, 2006. –3–15-бетлар.

27. Жураев М. Профессор Тура Мирзаев асарларининг библиографияси // Юқоридаги тўплам. –107–132-бетлар.

28. Сафаров О. Ҳассос фольклоршунос ва фан ташкилотчиси // “Бухоро мавжлари” журнали. –2006 йил, 1-сон. –41–42-бетлар.

29. Жураев М. Тура Мирзаев ва ўзбек фольклоршунослиги тараққиёти // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. – 2006, 2-сон. –24–34-бетлар.

30. Иброҳимова Р. Давлатманд зиёли // “Тошкент ҳафтаномаси”. –2006 йил 2 март.

31. Каримов Н. Фидойи олим // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –2006 йил 3 март.

32. Мусақулов А. Достонларнинг эгаси // “Моҳият” газетаси. –2006 йил 3 март.

33. Турдимов Ш., Эшонқулов Ж. Эпосшунос олим // “Маърифат” газетаси. –2006 йил 4 март.
34. Жумахўжа Н. Фозил фольклоршунос // “Ватанпарвар” газетаси. –2006 йил 10 март.
35. Муминова Ф. Жизнь, посвященная науке // Газета “Вечерный Ташкент”. –25 мая 2006 года.
36. Адашбоев Т. Гўруғлибек ўзгалардан кам эмас // “Моҳият” газетаси. –2006 йил 3 ноябрь.
37. Турдимов Ш. Раҳматулла шоир куллиёти // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –2006 йил 24 ноябрь.
38. Рўзимбоев С. Тўра Мирзаев (Халфалар шеър биан биргаликда) // Хоразм фольклори. VIII том. –Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2006. –3–4–бетлар.
39. Абдуллаев Ҳ. Теран фикр ва эзгу амал соҳиби. –Юқоридаги тўплам. –10–12–бетлар.
40. Дўсимов З. Самимият. –Юқоридаги тўплам. –12–15–бетлар.
41. Юсупов Ж. Устозга таъзим. –Юқоридаги тўплам. –17–20–бетлар.
42. Жамол Камол. Тўра Мирзо – мирзоларнинг тўраси. Шеър // “Бухоро мавжлари” журнали. –2008 йил, 3-сон. –26–бет.
43. Каримов Н. Сўз гавҳарига эҳтиром // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –2009 йил 13 ноябрь.
44. Ҳамроев Ф. Под знаменем фольклора // “Литературная газета”. –9 июня 2010 года.
45. Сафаров О. Ҳассос фольклоршунос ва фан ташкилотчиси // Сафаров О. Фольклор – бебаҳо хазина. –Тошкент: Муҳаррир, 2010. –301–306–бетлар.
46. Ҳамроев Ф. Устозим // “Тафаккур” журнали. –2011 йил, 1-сон. –70–75–бетлар.
47. Ҳамроев Ф. Устозим // “Карвон кўнғироғи” газетаси. –2011 йил. –7, 14 апрель, 16–17, 8–9–бетлар.
48. Алимов С. Улуғ мероснинг илмий тадқиқи // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –2011 йил 8 апрель.
49. Асрор Самад. Ўзбек фольклоршунослигининг тўраси // Мирзаев Т. Ҳоди Зариф суҳбатлари. –Тошкент: Shams Asa, 2013. –343–378–бетлар.
50. Сафаров О. Садоқат ва оқибат битиги // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. –2013 йил 23 август.

51. Жабборов Ф. Айтмоқ даркор назаркарда эрларни // “Маърифат” газетаси. –2013 йил 2 ноябрь.

52. Муминова Ф.И. Научная школа фольклористики // Муминова Ф.И. Современные образовательные технологии. – Ташкент: Университет мировой экономики и дипломатии, 2014. –С.74–79.

53. Асрор Самад. Ўзбек фольклоршунослигининг бобоси ва Тура Мирзоси. –Тошкент: Adabiyot uchqunlari, 2016.

54. Жўраев М., Турдимов Ш. Ўзбек эпосининг йирик тадқиқотчиси // “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі. –2016, 2-сон. –3–12-бетлар.

55. Турдимов Ш. “Алпомиш”дан куч олиб // ЎзАС . –2016. 19-февраль, 4-бет.

56. Турдимов Ш. Алп олим // Бухоро мавжлар. –2016. 1-сон, 38–39-бетлар.

57. Ўраева Д., Сулаймонов Ш. Тура Мирзаев – академик // “Бухоронома” газетаси. –2018 йил, 14 январь.

58. Жамол Камол. Мактаб яратган устоз // Бухоро адабиёти ва санъати газетаси. –2018 йил, 11 апрель.

Тузувчи: **Барно Мирзаева**

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
---------------	---

СИЙРАТ МОҲИЯТИ

Б.Назаров. Алпомиш саодати	7
М. Жўраев. Ўзбек фольклоршунослигининг атоқли намояндаси	16
И. Ҳаққул. Самимият ва содиқлик сардори (эссе).....	34
Р.Баракаев. Тўра Мирзаев менинг тақдиримда	47
Ш.Турдимов. Алп тадқиқотчи	55
Д.Ўраева. Фольклоршунослигимиз яловбардори.....	69
Э.Очилов. Тўра Мирза ҳангомалари.....	77

ИЗДОШЛИК САМАРАЛАРИ

Т.Мирзаев. “Гуруғли” туркуми дostonларининг ўрганилиши, яратилиш даври ва дастлабки нашри ҳақида	85
У.Жуманазаров. Халқ дostonларининг тарихийлиги ва тарихий дoston масаласи	127
Ж.Эшонқулов. Эпос ва уни тадқиқ этиш масалалари.....	136

БИБЛИОГРАФИЯ

Академик Т.Мирзаев библиографияси	145
---	-----

82.3r(5Ў)

М 54

Ўзбек фольклоршунослиги масалалари [Матн] / Масъул муҳаррир Ш.Турдимов; ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти. –Тошкент: Фан, 2018. –200 б.

УЎК 398(=512.133)(092)

КБК 82.3r(5Ў)

ISBN 978-9943-19-423-6

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Илмий
кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган*

ЎзР ФА “Фан” нашриёти

Нашриёт лицензияси АИ №266, 15.07.2015

100047, Тошкент, Яхё Ғуломов кўчаси, 70-уй.

Тел./факс (0-371) 233-29-61, 236-74-25

E-mail: fannashr@yandex.com

Муҳаррир: *Н.Рамазонов*

Мусаҳҳиҳ: *М. Мамаражабова*

Техник муҳаррир, саҳифаловчи: *Д. Абдуллаев*

Нашриёт рақами: з-13. Саҳифалашга берилди 21.06.2018.
Нашрга рухсат этилди 24.07.2018. Қоғоз бичими 84X108¹/₃₂.
Офсет босма. Офсет қоғози. Cambria гарнитураси.
Нашриёт-ҳисоб т. 11,5. Босма-шартли т. 11,62.
Тиражи 100 нусха.
Келишилган нарҳда.

ЎзР ФА “Фан” нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.
12-бўйртма.
100047, Тошкент, Яхё Гуломоу кучаси, 70-уй.

ISBN 978-9943-19-423-6

